TARTALOM

Tanulmányok

Koppándi Botond
Az ifjúsági istentisztelet és a benne rejlő lehetőségek 3

Székely Károly
Székely Sándor írói munkássága és a kor irodalmisága 27

Claudia Elferdink
„Amit az utolsó fejezet mond a vallásról, megdöbbentő lesz!"
Margaret Brackenbury Crook tiszteletes élete és teológiai tanításai 49

Murádin Jenő
Shakirov Sebestyén festőművész (1893–1966) 70

Dávid Gyula
Tervrajzok és rajztervek. Pákei Lajos (1853–1921) hagyatéka 80

Műhely

Jánosfalvi Sándor István
Sokak az életnek szerencsétlenségei, melyek a legerősebbet is néha kétségbe-
ejthetik, mindazáltal az igaz bölcs- és állhatatos embernek amazok közt is
ez utolsót, és annak szomorú következését el lehet, és el kell kerülni. 90

Elekes Botond
Székfoglaló beszéd 102

Szószék – Úrasztala – Szertartások

Jakabházi Béla Botond
Húsvéti örömüzenet (Mt 28,20b) 110

Orbán F. Dezső
Húsvét az örök feltámadás, az örök élet ünnepe (Jn 11,25–26) 114

Demeter Sándor Lóránd
A gyógyulás útja (Lk 17, 11–19) 119

Könyvszemle

Csetri Elek: *Kelemen Lajos élete és munkássága* (Gaal György) 124

Kivonatok 132

Tájékoztató szerzőink számára a szerkesztőségünkhöz beküldendő kéziratok formai előkészítéséről 135

Halottunk 139

Koppándi Botond[1]

Az ifjúsági istentisztelet és a benne rejlő lehetőségek

Bevezetés

Ez a dolgozat az „ifjúsági istentisztelet" liturgikai kérdéseivel foglalkozik. Megpróbáljuk meghatározni az „ifjúsági"-nak nevezett istentisztelet lényegét, és rávilágítunk a benne rejlő lehetőségekre. Mindezt azzal a szándékkal tesszük, hogy próbáljunk odafigyelni arra az egyre inkább erősödő igényre, amely a fiatalok felől érkezik az egyházak felé, és amely kéri, szinte követeli magának az ifjúsági istentiszteleteket olyan módon, hogy abban az ifjak otthonra leljenek.

Az ifjúsági istentisztelettel kapcsolatos magyar szakirodalom meglehetősen szegényes, és itt is megállapítható a „protestáns deficit". Katolikus hittestvéreink itt előttünk járnak, az 1963-ban megfogalmazott *Sacrosanctum Concilium* nevű dokumentum már kimondta, hogy liturgiai reformra van szükség, és ennek egyik eleme a hagyományos istentisztelet melletti, ún. „alternatív istentiszteletek" bevezetése, hiszen minden nemzedéknek joga van ahhoz, hogy: „Isten előtti életérzését az istentiszteletben kifejezze."[2]

[1] Koppándi Botond 1974-ben született Kolozsváron. 1992–1997 között a Protestáns Teológiai Intézet hallgatója, 1996-ban a Meadville-Lombard Theological Institute, Chicago, IL ösztöndíjasa volt. 1997–2009 között a Torockószentgyörgyi Unitárius Egyházközség lelkészeként tevékenykedett tizenkét évig, 2000–2001-ben az egyesült államokbeli Berkeleyben tanult, a Starr King School for the Ministry „Balázs Ferenc" ösztöndíjasaként. 2007-től egyetemi tanársegéd a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának Gyakorlati Tanszékén, 2010-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem doktorandusza. 2011-ben Oxfordban és Manchesterben volt kutatói ösztöndíjas, kutatási területe a homiletika.

[2] Vö. Richter, Klemens: Mi mindent jelez a liturgikus konstitúció? *Mérleg,* 2003/3. 259–278.

Az evangélikus egyház hivatalos liturgiái nem tartalmaznak útmutatót az ifjúsági istentisztelethez, bár az új liturgiai reform elég részletes.[3] A református egyházban évek óta folynak a jelenlegi liturgia megreformálásának munkálatai,[4] és egyértelmű az alternatív istentiszteleti formák bevezetésének szándéka. Fekete Károly azonban megállapítja, hogy valójában nincs választék a hívek számára a kínálatban, mert – bár az istentiszteletek elnevezése változik – tulajdonképpen minden istentisztelet egyforma. Éppen ezért szükséges – mondja –, hogy „a készülő istentiszteleti példatár az egyműfajúság helyett kínáljon több istentiszteleti műfajt."[5]

Az unitárius egyházban is ugyanígy évek óta terítéken van a liturgiai reform kérdése, de egyelőre csak az igény szintjén, írásos megnyilatkozás erről ugyanis még nem született. Az *Istentiszteleti- és Szertartásrend* nem említ semmilyen alternatív istentiszteleti formát, így az „ifjúsági istentisztelet" megnevezést sem használja. Ettől függetlenül, az utóbbi két évtizedben több próbálkozás is történt ifjúsági istentiszteletek tartására. Több egyházközség fiatal lelkésze tart ifjúsági istentiszteletet, és az *Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet* is szorgalmazza az ifjúságnak szóló istentiszteleti alkalmak megszervezését. Kolozsváron az unitárius teológiai tanárok és teológiai hallgatók vezetésével évek óta működik a *Láng-Ól ifjúsági istentisztelet (nem csak unitáriusoknak)* elnevezésű – főleg az egyetemista és a középiskolás réteget megszólító – istentiszteleti összejövetel, amely úttörő szerepet vállalt abban, hogy a „hagyományos"-tól eltérő, „a mai fiatalokhoz" szóló módon próbáljon alternatívát ajánlani az Istent- és önmagát keresőknek.

Dolgozatunkban megvizsgáljuk, hogy miben keresendő az az igény, amely egyre inkább szorgalmazza az alternatívaként szóba jövő ifjúsági istentiszteletek tartását, foglalkozunk az ifjúsági istentisztelet műfaji sajátosságaival, illetve megnézzük, hogy milyen liturgiai elemek tehetnék igazi istentiszteletté az ifjaknak szóló istentiszteleti alkalmakat. Előrebocsáthatjuk: a dolgozat megírását a *Láng-Ól* istentiszteleteken szerzett, rendkívül pozitív benyomások is befolyásolták.

[3] „Liturgikus könyv". [2013. 01. 20.] http://liturgia.lutheran.hu/evangelikus-istentisztelet-liturgikus-konyv.

[4] „Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei." [2013. 01. 20.] http://www.reformatus.hu/data/attachments/2012/07/24/0527-reformatusistentisztelet_1.pdf

[5] Fekete Károly: Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása. *Studia Doctorum Theologiae Protestantiss, A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kutatóintézetének Kötetei,* 2011/I. 207.

Ifjúsági istentisztelet – kinek?

A különböző egyházakban elképzelt, sokat hangoztatott liturgiai reformokban felfedezhető egy közös vonás: mindegyik egyház úgy látja, hogy az általa ajánlott és hagyományosnak mondott istentisztelet már nem szólít meg egyformán minden nemzedéket. Amikor a liturgiai reformokról beszélünk, akkor sokszor kimondatlanul is ott van az a gondolat, hogy ezek elsősorban azért szükségesek, mert az „egyház jövő"-jének aposztrofált fiatalság templomlátogatása és egyháziassága drámai mértékben csökkent, és valahogy vissza kellene őket „csalogatni" az istentiszteletre és az egyházba. Ezért egyre inkább világosabb, hogy alternatív, az ifjúságot is megszólító istentiszteletek tartása az egyházak számára imperatívusszá vált, mert a „klasszikus", vasárnap délelőtti istentiszteletek számukra – éles kritikájuk szerint – nem sokat mondanak.

Hogy miért? Nos, az erre a kérdésre megtalálandó válasz nagymértékben befolyásolja az ifjúsági istentisztelet lényegi dolgait.

Induljunk ki abból, hogy az ifjúsági istentisztelettel a már megkonfirmált ifjakat, tizenéveseket és életük húszas-harmincas éveiben levő, ún. „fiatal felnőtteket" akarunk megszólítani. Ahhoz, hogy az üzenet célba találjon, ismernünk kell ezt a korosztályt és azt a miliőt, amelyben élnek. Ismerni kellene lelkivilágukat, gondolkodásukat, vágyaikat, álmaikat, meg kellene érteni „működésüket", tisztában kellene lenni azzal, hogy mivel lehet őket motiválni.

Az egyházaknak tudomásul kell venni, hogy a „mai fiatalok" az ún. „élménytársadalom" aktív tagjai. Hogy milyen az élménytársadalom, arról Hézser Gábor kiváló összefoglalásából[6] tájékozódhatunk: Eszerint: az első jellemző az, hogy a „mai kor gyermekének" cselekedeteit az a kérdés határozza meg, hogy „mi szerezhet új élményt?" Ebből fakad az a félelme, hogyha nem talál újabb, a kíváncsiságát kielégítő élményt, akkor előtör az *unalomtól való félelme*. Keresi a *változatosság*ot, ez alapelve lesz, és ennek nyomán mindig arra figyel, hogy van-e valahol valami új, még jobb „termék". Később, ebbe is „beleunva", fellép életében a „végülis mindegy, hogy mit választok" érzése, és ez fokozatosan leépíti benne a *motivációt*. Ezzel egy időben, mivel úgy tekint az élményre, mint egyszeri és megismételhetetlen eseményre, folyamatosan elszakad múltjától, és *gyökerét veszti.*

6 Hézser Gábor: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*. Budapest, 2005, Kálvin Kiadó. 18–25. Az élménytársadalomról lásd bővebben: Schulze, G.: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt/New York, 1993.

Csoda-e, ha ennek a társadalomnak a fiatal tagjai élményt keresnek az istentiszteleteken?

Ugyanerre a társadalomra szokták mondani, hogy ez ún. „konzum-társadalom",[7] amelyben minden eladó, minden megvásárolható, és ahol egyszerhasználatos tárgyakat lehet venni. A fiatalok ennek a társadalomnak a motorjai – őket célozzák meg a reklámok, nekik sugallják, hogy telefonjuk, tévéjük, számítógépük már régi, nem korszerű, újat kell vásárolni. Ők a „fogyasztók", a „megrendelők", akiknek óhaja „gombnyomásra" teljesül. Csodálkozunk-e azon, hogy azt a kritikát fogalmazzák meg, miszerint az egyház, és benne az istentisztelet „régi", „korszerűtlen", és nem „teljesíti igényeiket"?

Szintén a mi társadalmunkra mondjuk, hogy információs társadalom.[8] Az információ már házhoz jön – nem kell érte iskolába, templomba vagy könyvtárba menni. Főleg a fiatalok érzik magukat otthon benne: mindenre válaszol a wikipédia vagy a google, „onnan aztán mindenre választ kapunk." Csoda-e, ha azt mondják: amire szükségem van, megkapom otthon is, miért kellene nekem az egyház egyik szolgájának „egyoldalú" információit hallgassam valamelyik templomban?

És ne feledjük: a fiatalok ebben a társadalomban úgy élnek, hogy ők a digitális média világában nőttek fel. Ez azt jelenti, hogy felfogókészségük már nem olyan, mint szüleiké vagy nagyszüleiké, akik meséken nőttek fel, inkább hallották az információkat, és eleven képzelettel gondolták azt tovább. A mostani, *Y generáció*nak[9] nevezett ifjak többsége videón, majd DVD-n látta a *Piroska és a farkas*t, és a youtube-on nézi meg vagy torrentekről tölti le az őt érdeklő filmet vagy zenét, és a Jézusról való ismerete is inkább a Mel Gibson-filmből ered.[10] Tudomásul kell venni, hogy ők a (és itt most nem pejoratív értelemben használt) „fészbuk dzseneréjsön",[11] azaz a virtuális – horribile dictu! –, „közösségi"-nek nevezett média gyermekei, akik szűretlenül „fogyasztják" a híreket, és rövidítve, a laikusok számára kódolt nyelvezettel és jelekkel írják egymásnak hirtelen jött véleményeiket, szigorúan „140 karakternyi", azaz egy sms-nyi terjedelemben.

A jó hír az, hogy ennek a nemzedéknek is van vallásos igénye, még ha erről sokszor úgy is beszélnek, hogy „más" igényük van, mert ők „a maguk módján"

7 Vö. Fekete Károly: i. m. 203.

8 Uo.

9 „Y generációnak", másnéven „ezredfordulós generációnak" az 1982–2005 között születetteket nevezik. Vö. Tari Annamária: *Y generáció*. Budapest, 2010, Jaffa Kiadó.

10 Utalás Mel Gibson *A passió* című, 2004-ben készült filmjére.

11 „fészbuk dzseneréjsön", azaz a „facebook generation" vagy „facebook-nemzedék" [2013. 01. 20.] http://www.youtube.com/channel/UCnM-swqHw7BlKBtvpMGKLDg

vallásosak. Ennek az életkornak a lélektanáról sokat írtak. Most James Fowler[12] alapján nézzük meg röviden a középiskolások és egyetemisták vallásosságát:

Fowler szerint az egyéni vallási fejlődésnek szakaszai vannak, amelyek meglehetősen jól elkülöníthetők. A középiskolásokra, de az egyetemista korosztály egy részére az jellemző, hogy – és ez a jó hír! – ők a *szintetikus-konvencionális* hit szintjén vannak, ami azt jelenti, hogy még nem bontják meg a készen kapott hitrendszereket, hanem adottnak tekintik azokat. E hit előnye az, hogy komoly elkötelezettséget lehet bennük megtalálni; hátránya az, hogy az egyén rendkívül kiszolgáltatottá válik az elvárásokkal szemben. Az egyetemisták korosztályának nagy részére mégis az *individuatív-reflektív* hit jellemző, amikoris könnyen megrendül a különböző tekintélyekbe vetett bizalom, az egyének kritikussá válnak, és az értékek eredetét és relativitását is folyton felülvizsgálják. Ez az a kor, amikor a diák a saját világképét, az örökölt tantételeket megvizsgálja, és kritikusan szemléli. Hátránya, hogy ezzel a kritikus hajlammal elég nehéz mit kezdeni; előnye az, hogy ez a szint utat nyit annak a felismerésére, hogy a világ nagy dolgait nem lehet csak kritikailag vizsgálni, hanem szükség van nagyfokú nyitottságra és alázatra is.[13]

Csákány Tamás írja: az egyházaknak tudomásul kell venni, hogy az ifjúság nem a „megszokott" vallásosságot képviseli, hanem esetükben kialakulóban van egy „új típusú" vallásosság, amely már nem olyan, mint a szüleiké, nem a gyermekkori vallásos élményeken alapul, hanem sokkal individuálisabb, és az egyéni döntésekre épül. Ebből fakadólag, a fiatalok ugyan keresik a közösségeket, azon belül is a kisközösségeket – mert megkérdőjelezik az intézményes kereteket –, de nem csak helyet, hanem feladatot is keresnek ezekben a közösségekben.[14]

Tehát ők a „mai fiatalok", és őket kell megszólítanunk. Ők a mi gyermekeink, a mi diákjaink, a mi egyházközségi tagjaink, akik iránt nyitott szívvel és bizalommal kell legyen az egyház, ha azt akarjuk, hogy megérintse őket az a vallásos lelkület, amelyről úgy gondoljuk, hogy az övék is lehet. Ehhez pedig sok időt

12 A James Fowler-féle vallási fejlődési szakaszok összefoglalását Czagány Gábor tanulmánya alapján tesszük. Vö. Czagány Gábor: *Az úrvacsora szerepe a református gyülekezetépítésben – különös tekintettel az egyetemista közösségekre.* Debrecen, 2011, 142–143. [2013. 01. 20.] http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/120728/1/Doktori%20Dolgozat%20Czag%C3%A1ny%20G%C3%A1bor.pdf

13 Czagány Gábor itt P. Tóth Béla gondolatait is használja. Vö. P. Tóth Béla: Pásztorálpszichológia és tanácsadás – a valláslélektan gyakorlati alkalmazása. *Theológiai Szemle,* 1996/2. 73.

14 Csákány Tamás: Missziói munka az egyetemisták között. *Református Egyház*, 2001/7–8. 185.

kell velük tölteni, le kell ülni velük az asztalhoz, beszélgetni kell, meg kell érteni gondjaikat-bajaikat-vágyaikat, ismerni kell lelkivilágukat és meg kell tanulni az „ő nyelvükön" beszélni!

Ifjúsági istentisztelet – milyen legyen?

A „milyen legyen?" kérdés tisztázásakor le kell szögeznünk néhány dolgot: Az első az, hogy tisztában vagyunk azzal, hogy mindenhol alkalmazható „receptet" nem lehet írni, nincs olyan, hogy AZ ifjúsági istentisztelet, hanem alapelvek lehetnek, amelyeket alkalmazhatunk, de a gyakorlati kivitelezés helytől, adottságoktól és közösségektől függően változik. Azt is tudatosítani kell, hogy az ifjúsági istentisztelet létjogosultságának még mindig vannak ellenzői, akik a „hagyomány" nevében hirdetik, hogy az a forma, amely évszázadokon át megtartotta egyházainkat, jó kell legyen a mostani fiataloknak is. Tudatában vagyunk annak is, hogy borotvaélen egyensúlyozunk, amikor azt a kérdést próbáljuk eldönteni, hogy az ifjúsági istentiszteletet „az ifjak képére és hasonlatosságára" kell-e – „igény szerint" – alakítsuk, vagy ellenkezőleg, „mi", „az egyház" kell megszabjuk azt az istentiszteleti formát, amelyben „úgy gondoljuk", hogy az ifjak vallásosságát befolyásolni tudjuk?

A magunk részéről, a „hagyományosabb" felfogással ellentétben, azt valljuk, hogy „az egyháznak" kell alakulni, amennyiben úgy gondolja, hogy mondanivalója van e korosztály felé. Nem „kiszolgálni", de szolgálni akarunk, és ez azt is jelenti, hogy a lelki-szellemi igényeket tudomásul vesszük, és mi „megyünk elébe" ezeknek. Biztosan állítjuk, hogy ehhez alternatívát kell nyújtani a „megszokott" istentiszteletek mellé, és ennek fóruma az „ifjúsági istentisztelet"-nek nevezett alkalom. Hasznosítva a vallászpszichológia és a vallásszociológia kutatási eredményeit, a fiatal nemzedék vallásosságát megszólító, és azt befolyásoló istentiszteleti formát kell „ajánlani", amely az értelem számára kihívó, az érzéseket figyelembe vevő, az akaratot pozitívan befolyásoló közösségi alkalom!

Induljunk ki abból, amit fentebb a 21. századi társadalomról írtunk, amelyet élmény-, konzum- és információs társadalomnak neveztünk. Lássuk, milyen lehet az az istentisztelet, amely tudomásul veszi, hogy ez a társadalom és a benne élő fiatal nemzedék *ilyen,* és következésképpen *itt* akarja őket megszólítani?

Az élménytársadalom fiatalja könnyűszerrel talál a maga számára élményt. A „hagyományos" istentisztelettel kapcsolatos kritikája az, hogy – eltekintve néhány „jólsikerült" prédikálástól, vagy valamely ünnepség felemelő mozzanataitól – nem nyújt neki élményt. Természetesen, lehet vitatkozni arról, hogy kell-e a mai istentiszteletnek „élményt" nyújtani, de e vita közben egyszer csak azt vesz-

szük észre, hogy a nagymúltú protestáns családból való fiatal valamely szekta kebelében találja meg azt, amit addig nálunk keresett! Miért is ne tudnánk elfogadni azt, hogy igenis, a mai ifjúsági istentiszteletnek (is) élményt kell nyújtania?! Ehhez nem feltétlenül 3D-s szemüvegek fölrakására van szükség, hanem – ahogy Fekete Károly írja nagyszerűen! – „[…] a Szentlélek erőterére van szükségünk, amely páratlan atmoszférát tud teremteni istentiszteleteinken."[15] Ezzel az „igénnyel" máris megnyugtathatjuk a szkeptikusokat: az ifjúsági istentiszteletet nem valami Istentől elrugaszkodott" „happening"-nek képzeljük el, hanem olyan istentiszteletnek, amelyen az összegyűltek *egyénileg* és *közösségileg* Istent keresik, és Isten erre a keresésre Szentlelke erejével válaszol.[16] Ezt az „élményt" természetesen fokozni lehet azzal, hogy az istentisztelet egyaránt „megcélozza" a résztvevő megannyi érzékszervét: látását, hallását stb.! (Erre még visszatérünk). Mert az élménykeltés végső soron azt jelenti, hogy az embert megpróbáljuk kimozdítani a „hétköznapiból", és „nem mindennapi" szavakkal, történetekkel, hangokkal, „látványelemekkel" (lásd később) próbáljuk meg felemelni Isten közelségébe, hogy átadhassa magát annak a vallásos érzésnek, amely az istentiszteletnek a sajátja!

A fiatalok a konzumtársadalom fő megcélzottjai. Ne csodálkozzunk, ha az istentiszteletre is így tekintenek: lássuk, milyen? A fogyasztói társadalomban élő fiatal azt fogja megnézni: „fogyaszthatóak" vagyunk-e, nyújtunk-e neki valamilyen üdítő táplálékot? – Ez az alapvető kíváncsiság megvan bennük, ezt kellene állandóvá tenni! Ha, akár egy egyszerhasználatos műanyagpoharat „használ", és „eldob" minket, akkor talán azon kellene elgondolkoznunk, hogy nem műanyagot, hanem értékes „porcelánt" kellene neki nyújtani, amelyik *szép*, *hasznos* és *megőrzésre érdemes*! Következésképpen: azt kell mondanunk, hogy az ifjúsági istentiszteletnek olyan szellemi és lelki táplálékot kell nyújtania, hogy a fiatal érezze: ez egy olyan hely és alkalom, ahová érdemes visszatérni.[17]

15 Fekete Károly: i. m. 205.

16 Természetesen tudomásul vesszük, hogy elsősorban Isten szólítja meg az embert, és az ember válaszol erre a megszólításra, ez a legtöbb keresztény felekezet felfogása. Az unitárius felfogás azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az ember keresse Isten közösségét az istentiszteleten. Kovács István szerint: „Az ember alapvetően vallásos lény, ami azt jelenti, hogy az ember belső természeténél fogva egy felsőbb lényre (Istenre) utalt, Akinek segítségével betöltheti élethivatását. Ehhez a lényhez a hit szála fűzi az embert. Ezt a lelki kapcsolatot, amit – Jézus tanítása alapján – atyai-gyermeki viszonynak nevezünk, s lényegileg 'viszonyban élést' jelent, az ember külsőleg is igyekszik kifejezésre juttatni. Ez az állandó szükség és igyekezet alapja az istentiszteletnek, a szertartásnak." – Vö. Kovács István: *Unitárius Liturgika*. Egyetemi Jegyzet. Kézirat. Kolozsvár, 1988, 2.

17 Fekete Károly hasonló gondolatokat fogalmaz meg. Vö. Fekete Károly: i. m. 203.

Azt is mondtuk, hogy ez a kor az információ kora, a társadalom tagjai, főleg a fiatalok pedig ennek az információs társadalomnak a fő alakítói, de „felhasználói" is. Ez nagy figyelmeztetés az egyházak számára: többé már nem vagyunk kizárólagos „birtokosai" még „az Istenről", „a vallásról" szóló információknak sem, mert a fiatalok számára bármikor elérhetők az „alternatív" információk is. Ezért az a feladatunk, hogy az ifjúsági istentiszteleteken (de természetesen: minden istentiszteleten!) a leghitelesebb információkat szolgáltassuk! Ez egyrészt feltételezi az alapos tudást, másrészt azt a *személyes átélést,* amely az információt hitelessé teheti. Itt jön be a hiteles ifjúsági lelkész szerepe, aki a fiatalok előtti tekintélyét nem annyira pozíciójából fakadóan nyeri el, hanem mély hite, hiteles életvitele, az általa közlendő információk előzetes megtapasztalása által.

A fiatalokról azt is mondtuk, hogy a digitális média gyermekei. Ez azt vonja maga után, hogy a legtöbb információt *látás* révén szerzik. Ebből fakad, hogy kevesebbet tudnak hallgatni, és *fül utáni* értésük gyengébb, mint *vizuális* értésük. Ez figyelmeztet: vallásos „információinkat" – egyházi tanításunkat, hitélményeinket stb. – úgy kell eljuttatni hozzájuk, hogy nagyobb hangsúlyt kapjanak a vizuális elemek! Igen, az ifjúsági istentiszteleten helye van a számítógépnek, a kivetítőnek, a hangfalaknak, olyan segédeszközöknek, amelyeknek az a feladata, hogy illusztrálják, aláhúzzák a fiatalok számára, azaz *képesítsék* azt az egyébként egyetemes vallásos üzenetet, amelyet hirdetni akarunk nekik! David J. Randolph egyenesen meg van győződve arról, hogy a jövendő homiletikája, amelyet ő *Következő Homiletiká*nak nevez, akkor lesz sikeres, ha arra törekszik, hogy „a Mély Hitet összekapcsolja a High Tech-kel (azaz a magas szintű digitális technológiával) annak érdekében, hogy elmélyítse az Isten tiszteletét és az ember szolgálatát."[18]

Azt is figyelembe kell vennünk, amit az ifjak vallásosságával kapcsolatosan fentebb már említettünk, hogy jóllehet az ifjak vágynak a közösségbe, *egyénként* szeretnének a munkába bekapcsolódni. A kor individualista jellegét sem szabad tehát figyelmen kívül hagyni! Mindamellett, hogy az istentisztelet közösségi jellegét kell megteremtsük, biztosítanunk kell az egyéni jelleget is. „[…] A szertartásnak helyet kell biztosítani az egyéni reflexióra és teret arra, hogy az egyén személyesen találkozhasson Istennel, hogy ezáltal még többet megérthessen a saját életére vonatkozóan."[19]

[18] Vö. Randolph, David J.: *The Renewal of Preaching in the Twenty-first Century. The Next Homiletics*. Eugene, OR, 2009, Cascade Books, Előszó.

[19] Czagány Gábor: i. m. 143.

Arra is figyelni kell, hogy bár a legtöbb fiatal elmondhatja magáról, hogy nagy kiterjedésű, főleg virtuális ismeretségi köre van, a hagyományosnak mondott, személyességen alapuló kapcsolatból kevés jut neki, s ami van, az is meglehetősen felszínes. Ebből fakadóan, nekünk ezt a hiányzó személyességet kell biztosítani az istentiszteleten, alkalmat adva arra, hogy személyesen találkozzon az istenséggel. Arra is figyelni kell azonban, hogy a találkozásnak ez a lehetősége nagyon sokszor megilletődést és félelmet keltő, és így az istentiszteletnek hordoznia kell mind az Isten „ethosz"-át, mind az ember „pathosz"-át, azaz az isteni dimenziót és az emberi dimenziót egyaránt.[20]

Azt is szeretnénk, hogy a fiatalok az ifjúsági istentiszteleten valóban „résztvevők" legyenek, és ne csak „hallgatók" vagy „nézők." Ezt úgy tudjuk elérni, hogy lehetőséget teremtünk az aktív részvételre: nemcsak azt várjuk el tőlük, hogy meghallgassanak vagy megnézzenek minket, mint egy „produkciót", hanem hogy tevékeny részesei legyenek az istentiszteleti előkészületeknek, sőt még az istentisztelet levezetésének is.

Összefoglalva tehát: az ifjúsági istentisztelet az alábbi kritériumoknak kell megfeleljen: Legyen élményt nyújtó, amelyben az Istennel való találkozás élménye szabja meg a hangulatot! Legyen az egyéni Isten- és válaszkeresésnek áldott színtere! Legyen a közösségre találás és a közösséghez való tartozás megerősítő alkalma! Benne a hitről való bizonyságtétel legyen személyes, ennek illusztrálása pedig látványos! Hasson együttesen az érzékszervekre, gondolkodtasson el, legyen provokatív, amennyiben az a célja, hogy kimozdítson a passzivitásból. Legyen inspiráló, adjon erőt a hétköznapokhoz, legyen a lelki erőpótlás kiragadott alkalma. Legyen igaz, amennyiben Istent és az evangéliumot hirdeti, és legyen szabad, olyan értelemben, hogy az állandó megújulását nem gátolja. Legyen benne rend, azaz világosan tudjuk, hogy a különböző liturgikai elemek miért és miért pont ott vannak benne, legyen benne hitébresztés és jól meghatározott erkölcsi világnézet is. Oldassa meg velünk a „hétköznapok saruját", de semmiképpen ne szakadjon el a valóságtól, úgy emeljen fel az isteni dimenziókba, hogy közben felebaráti közösséget teremt a bár másképpen gondolkodó, de hasonlóképpen érző nemzedéktársakkal, és közvetetten minden nemzedékkel.

20 Uo. 145.

Ifjúsági istentisztelet – milyen liturgiai elemekből?

Az ifjúsági istentiszteletek Achilles-sarka az, hogy a kísérletező kedvű liturgusok hogyan építik fel liturgiailag az istentiszteletet. Ha abban a kérdésben, hogy *milyen legyen az istentisztelet?* meglehetősen nagy az egyetértés, itt, a liturgiai elemek kiválasztása és elhelyezése kapcsán már gyakoribb a vita.

Az alábbiakban kísérletet teszünk egy „ideális" ifjúsági istentisztelet liturgiájának a bemutatására, tudatosítva azt, hogy az elképzelés szubjektív és felekezetfüggő is. Először számba vesszük a különböző liturgiai elemeket, majd egy lehetséges liturgiai rendet is fölvázolunk.

Előrebocsátjuk, hogy az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy a Láng-Ól istentiszteleteink megkomponálásában legnagyobb szabadságot kapó, kísérletező kedvű liturgusaink is előbb-utóbb arra a következtetésre jutottak, hogy az ifjúsági istentisztelet sem képzelhető el imádság, ének/zene, textus, prédikáció és áldáskérés nélkül. Hál' Istennek, ebben egyetértés van, és már tudjuk azt, hogy ezeknek az elhelyezése, illetve ezeknek műfaji értelmezése jelentheti azokat az apró nüánszbeli különbségeket, amelyek nyomán egyik-másik istentisztelet „jobban sikerülhet." Klaus Douglassal értünk egyet, aki ezt mondta: „Teljesen meg vagyok győződve arról, hogy a következő évezred istentisztelete sem fog lényegileg új elemekből állni, hanem ugyanazokból a régi részekből fog felépülni, amelyek már a bibliai időkben elterjedtek." Ehhez azért hozzátette: „Persze újra életszerűvé kell őket tenni időszerű módosításokkal, és a hangsúlyok megváltoztatásával."[21]

„Unitáriusul" azt szoktuk mondani, hogy az istentiszteletnek történelmi alappal bírónak, lélektanilag indokoltnak, hitébresztő jellegűnek és erkölcsi hatásúnak kell lennie.[22] Ez – úgy gondolom – érvényes az ifjúsági istentiszteletre is. A történelmi alapot az őskeresztények istentisztelete jelenti, amely a maga könyörgés-himnuszok-írásmagyarázat felépítésével megvetette az alapot. A lélektani indokoltság azt jelenti, hogy azokat a liturgiai elemeket kell beépíteni, amelyek az Istent kereső gyermek lelki megnyilatkozásait segítik. A hitébresztés is imperatívusz, mert azt szeretnénk, ha az ember lelke fölemelkedne Istenhez, és megerősödne az istentisztelet alatt. Ezt a hitet tenné nyilvánvalóvá az ebből fakadó erkölcsös élet, amely aztán tettekben lenne láthatóvá a mindennapokban.

[21] Douglass, Klaus: *Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról.* Ford. Sághy Balázs. Budapest, 2005, Kálvin Kiadó. Luther Kiadó. 15.

[22] Vö. Kovács István: i. m. 27.

Következtetésképpen: az ifjúsági istentiszteletnek, liturgiai felépítésében szem előtt kell tartania, hogy szilárd alapon állva inspiráló módon hasson szellemre és lélekre egyaránt, és megerősítő jellege mellett cselekvő szeretetre buzdítson. Ehhez az istentiszteletre betérőket meg kell *szólítani,* meg kell *nyitni* lelküket az isteni jelenlét befogadására, szellemi-lelki táplálékkal kell őket *fölépíteni,* meg kell *erősíteni* a felebaráti-testvéri kötelékeket, majd az itt nyert ajándékokkal felvértezett embert el kell *küldeni* a nagyvilágba, hogy szeretettel szolgáljon.[23]

Legyen tehát az ifjúsági istentisztelet a *leitourgia – martüria – koinónia – diakónia* komolyan vétele, azaz valósuljon meg az istentisztelet keretében *Isten ünneplése*, tegyen *bizonyság*ot Istenről és Jézusról a mindennapokban, általa valósuljon meg a *közösségteremtés* Istennel és felebarátainkkal, illetve mindebből következzen a világ felé megnyilvánuló *szeretetszolgálat*. Nem új dolgok ezek, hanem nagyon régiek, és erre kell megtalálni azokat az új kifejezési formákat, amelyek a fiatalok számára is jelentenek valamit.

1. Istentisztelet előtt – az ún. „külsőségek"

„Külsőségeknek" nevezzük mindazokat a jelentéktelennek tűnő, valójában rendkívül fontos tényezőket, amelyek nagymértékben befolyásolják az istentiszteletek tartásának körülményeit. Ezek azok a megcsontosodott beidegződések, amelyektől a „hagyományos" istentisztelet nem tud megszabadulni, és amelyek éppen ezért sokszor gátlón hatnak.

A liturgusok tudják, hogy az istentisztelet jóval az első énekszó előtt megkezdődik. Az ifjúsági istentisztelet esetében ez fokozottan érvényes. Minden a *meghirdetés*sel kezdődik – a fiataloknak tudni kell, hogy rendszeres ifjúsági istentiszteleti alkalmak nyílnak meg számukra. Lényeges a toborzás, a hírverés, ennek is a „modernebb" formái. Az a tapasztalat, hogy az újságokban meghirdetett „reklám" kevésbé ér el a megcélzott korosztályhoz, mert a fiatalok „médiafogyasztása" nagy átalakuláson ment át.[24] Sokkal hatékonyabb a közösségi médiában meghirdetni az istentiszteletet – a facebook-on, iwiw-en, twitter-en elküldött, személyre szóló (!) meghívók sokakhoz elérnek, hiszen a fiatalok kiterjedt ismeretségi hálóval rendelkeznek. Ez azonban nem elég, főleg akkor, ha az ifjúsági

[23] Ennek a gondolatnak a megfogalmazásában inspiráló volt Klaus Douglass. Vö. Douglass, Klaus: i. m. 35.

[24] A kérdésről lásd bővebben: Péter László – Pásztor Gyöngyi: A kolozsvári BBTE diákjainak médiafogyasztási mintái. *Médiakutató* 2002/4, 53–64. [2013. 01. 20.] http://peter.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=18&p=2267

istentiszteletet – missziói szándékkal, miért ne? – meghirdetnénk mások számára is. Ebben az esetben kellenek a művészi módon elkészített, címet, helyszínt, témát, előadót tartalmazó plakátok, amelyeket az ifjúság által gyakran látogatott helyeken (iskola, egyetem, könyvtár, bentlakás-kollégium, szórakozóhelyek) kell elhelyezni, időben! Természetesen, a „hagyományos" szószéki, egyházi kiadványokban való hirdetésekkel is próbálkozhatunk, de a tapasztalatunk az, hogy ezeknek kisebb a hatékonysága.

A másik fontos kérdés a megfelelő istentiszteleti *hely*nek a megválasztása. Ez természetesen lehet a „hagyományos" istentiszteleteknek otthont adó templom, de ez csak akkor ajánlott, ha a templomban van fűtés, és felszereltsége is megfelelő. A tapasztalatunk az, hogy azokra az istentiszteleti alkalmakra jöttek többen, amelyeket kisebb terekben – iskolai „díszterem", gyülekezeti „imaterem" – tartottunk, ezek közül is az utóbbi volt az alkalmas, véleményünk szerint azért, mert ez jobban emlékeztetett a mindenki tudatalattijában élő „szent tér" fogalmára. Alapkövetelmény a kellemes hőmérséklet, a rend, az összhang, a megfelelő világítás (amit alkalomadtán sötétíteni is lehet).

Kulcskérdés a hangosítás, elsősorban a zene miatt. A liturgikus tér legyen alakítható, hogy az istentiszteletek tematikájától függően lehessen átrendezni. Mindig legyen friss virág az úrasztalán, az egész teret lengje be a nyitottság, a hívogató szeretet. Ahogy Douglass mondja: „Az emberek felé irányuló isteni hívásnak, a külső részletekig menően, mindenhol tükröződnie kell".[25]

Fontos az *időpont* megválasztása. A hétvégén „kikapcsolódó" fiatalokat nem lehet délelőtti istentiszteletre elvárni, nekünk kell alkalmazkodni. Egyértelműen jobb a vasárnap délutáni/esti időpont, például 18 óra. Egyeztessünk a más felekezetűekkel is, vigyázzunk a „konkurenciára" – színház stb. Ha már megtaláltuk a legalkalmasabb időpontot, akkor azt tegyük rendszeressé, hogy a köztudatban elterjedjen: „vasárnap este hattól ifjúsági istentisztelet az unitáriusoknál…"

Az ifjúsági istentisztelettel kapcsolatosan korrigálhatjuk azt a hibát, hogy az istentisztelet előkészítése általában csak egy ember, a lelkész feladata. A nyugati hittestvéreinknél működő „liturgiai bizottság" megszervezése lenne indokolt, feladata az istentisztelet részletekbe menő *előkészítés*e, a berendezéstől az énekek kiválasztásáig mindenre odafigyelve, az ifjúsági lelkészt segítve. Ugyancsak közülük kerülnének ki azok, akik az istentiszteleti hely bejáratánál szívélyesen köszöntenék a bejövőket, hellyel kínálnák őket, és kezükbe adnák az istentisztelet

[25] Douglass, Klauss: i. m. 244.

„koreográfiáját" és az alkalommal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazó tájékoztatót.[26]

Fontos még, hogy az istentisztelet megkezdése előtt, mintegy köszöntésképpen, zene szóljon – erre a legalkalmasabbnak a diszkrét zongorajátékot találtuk. Ez lenne a *Prelúdium*, mely alatt a szolgálatvégző liturgus már a helyén ülve, imádságos lélekkel készülne az istentiszteletre.

2. Ének – zene

Az ifjúsági istentisztelet sarkalatos próbaköve a „jó" zene és énekek megválasztása. Hagyományos istentiszteleteinket kritika leggyakrabban az éneklés miatt éri – vontatott, lassú, „nem fiatalos" – mondják. Elhisszük: a hamisan szóló orgona, a képzetlen kántor, a nem éneklő gyülekezet nem is lehet vonzó!

Pedig az istentiszteleti éneklésnek hatalmas ereje van! Az ének már önmagában is imádság, alkalmas érzéseknek és gondolatoknak Isten színe elé vivéséhez – „*Dicséretet éneklek lélekkel, de dicséretet éneklek értelemmel is*". (1Kor 14,15) Közösségépítő ereje felbecsülhetetlen – „*Mondjatok egymásnak zsoltárokat, dicséreteket és lelki énekeket; énekeljetek és mondjatok dicséretet szívetekben az Úrnak.*" (Ef 5,19) –, alkalmas arra, hogy kifejezzen örömet, bánatot, mindenféle életérzést, alkalmas arra, hogy „égbe röpítsen." Rosszul megválasztva, rosszul játszva, éppen ellenkező hatást ér el…

Akkor hát az ifjúsági istentiszteleten tegyünk másképp! A fiatalok között mindig akadnak jó zenészek, őket kell fölkutatni, és megnyerni az ügynek! Legyen zongoristánk, legyen gitárosunk, nem árt, ha van komolyzenét ismerő és autodidakta, a mai ifjúsági zenekultúra dalait jól játszó emberünk is. Érdemes állandó „zenekart" létrehozni olyanokból, akik megfelelő próbákon készülnek fel a vasárnapi együttlétre. Feladatuk nem „külön műsor" tartása, hanem az istentisztelethez szervesen hozzátartozó éneklés vezetése. Azért lényeges ez, hogy a zene és éneklés ne maradjon meg az „előadás" szintjén, amit „műkedvelőként" hallgat a gyülekezet, hanem inspiráló, magával ragadó szerepe kell előtérbe kerüljön. A „liturgiai bizottság" a zenészekkel együtt választja ki a dalokat, szem előtt tartva, hogy az istentisztelet aznapi tematikájához milyen zene illik a legjobban?

A legnehezebb kérdés az, hogy milyen zenét játsszunk, és milyen énekeket énekeljünk?

26 Ez a nyugati hittestvéreinknél gyakorolt „ushering", azaz „fogadó szolgálat" – istentiszteleteikre „belépő idegenként" sokszor éreztük eligazító, lélektanilag is fontos hatását.

A konzervatív vélemény az, hogy csakis, kizárólag egyházi, az énekeskönyvben szereplő éneket szabad énekelni, esetleg annyi engedménnyel, hogy az gitárkísérettel, dinamikusan történjen. A tapasztalatunk az, hogy erre meglehetősen kevés unitárius ének alkalmas, természetesen ezeket énekelni kell, megfelelő hangszerelés mellett. A katolikus hittestvéreink itt jóval előttünk járnak, a „gitáros misék" igen nagyszámú érdeklődőt vonzzanak. Abban sem látunk problémát, ha más felekezetek bevált „ifjúsági énekeit" használjuk, a Táizé-szerű dalok között számtalan olyan van, ami hitelvileg is elfogadható szövegeket tartalmaz. A zenei reform nálunk is égetően időszerű, történtek már próbálkozások ifjúsági énekeskönyvek szerkesztésére, újabban írására is.[27]

Az is ajánlatos, hogy a magyar zenei irodalom zsoltárszerű alkotásait is játsszuk/énekeljük. Gondolunk itt a Kaláka, Sebő Ferenc, Sebestyén Márta stb. vallásos tematikájú dalaira – az általuk énekelt zsoltárfeldolgozások, istenes énekek stb. nagyon alkalmasak az istentiszteletek elmélyítéséhez.

De mi van a fiatal nemzedék által kedvelt pop- és rockzenével?

Ebben a kérdésben sem a levegőbe beszélünk, hiszen, többéves kipróbáltság után, igazat kell adnunk Douglassnak, aki retorikusan azt kérdezi: „[…] az egyház még meddig engedheti meg magának, hogy az egész világ rockzenéjét lefitymálja, és helyette olyan zenét kínáljon a mai embereknek, amelyet nem ismernek és nem is áll közel hozzájuk, ezért nem is fejezhet ki semmit a legbelsőbb érzéseiből […]?"[28] – Válaszunk erre: semeddig! Legalábbis akkor, ha a fiatalokat komolyan vesszük, és a számukra fontos, az ő életérzéseiket sokszor helyettük is megfogalmazó dalokat és dalszövegeket megismerjük.

Éppen ezért semmilyen kivetnivalót nem látunk abban, ha az ifjúsági istentiszteleten közösen énekeljük Presser Gábor, Zorán, Koncz Zsuzsa, netán Hobo vagy Leonard Cohen dalait! Egyetemes emberi érzéseket szólaltatnak meg, amelyekkel azonosulni tudunk, a lélek szárnyaltatására kiválóan alkalmasak, sokuknak vallásos tartalma is van – tapasztalatunk szerint gazdagítják az ifjúsági istentiszteletet.

Természetesen, hozhatunk belső szabályzatot arra nézve, hogy „kötelezően" jelen legyen egy „hagyományos" ének is az istentiszteleten, de ebben is hagyjuk meg a felülvizsgálás lehetőségét, bízzunk abban, hogy az általunk választott zene hitet épít és gyógyító hatású is!

27 *ODFIE Daloskönyv*. Kolozsvár, 2000, Kiadja az Országos Dávid Ferenc Egylet. Ezenkívül új dalok írásán dolgozik egy „Daltutajok" nevű csoport, Czire Szabolcs teológiai tanár vezetésével.

28 Douglass, Klaus: i. m. 51.

Nagyon fontos, hogy az énekek mindenki számára láthatók legyenek! Érdemes a szöveget vetítővászonra kivetíteni, vagy az istentiszteleti tájékoztatóba kottástól kinyomtatni. Ez utóbbinak előnye, hogy hazavihető, így az ének otthon is gyakorolható.

3. Imádság

Az imádság Istennel való emberi kommunikációnk legelterjedtebb formája. Az emberi lélek nyilatkozik meg benne, keresi az Istennel való találkozást, majd, a találkozást követően, az iránta érzett érzéseket és gondolatokat fejezi ki.

Az ifjúsági istentiszteleten is lehetőséget kell teremtsünk az imádkozásra, mégpedig annak minden válfajára. Mindenekelőtt meg kell teremtenünk a lelkész által vezetett, közösségi imádkozás lehetőségét, amelyben az ifjak lelkivilágát, gondolkodását és „működését" jól ismerő liturgus tárja Isten elé a közösség gondjait és reményeit. A közösségi imának ereje van: magával ragad, ösztönöz, örömet szerez – „*Mindenkor örüljetek, szüntelenül imádkozzatok, mindenért hálát adjatok, mert ez az Isten akarata…*"(1Thessz 5,16–18). Figyelni kell az imádság hálaadó jellegére, annak szüntelen tudatosítására, hogy a fiatal élet is Isten gondviselésének erőterében történik, és ajándékai számunkra is elérhetőek. Fontos a közösségi szembenézés, a közösség útjának imádság általi keresése, és az arról való letérés esetén a bűnbánat kifejezése. Meg kell fogalmazni a közösség dicsérő és magasztaló érzéseit, és közösségi kérésekkel is Istenhez lehet fordulni.

Nem hanyagolhatók el azonban az egyéni imádságok sem. Erre a liturgiában lehetőséget kell biztosítani! A legtöbb fiatal ugyanis kezdetben ezt az egyéni kapcsolatot keresi, a közösség számára másodlagos. Ezért nagyon fontos, hogy lehetőséget teremtsünk az ún. lamentáció számára, mert a fiatalok „sokszor kimondott vagy ki nem mondott fájdalmukkal nem tudnak mit kezdeni."[29]

Figyelni kell az imádság nyelvezetére, mert sokszor az általunk használt „kánaáni nyelvezet" miatt nem képesek a fiatalok bekapcsolódni az imádságba. Természetes hangon, bonyolult érzéseket is egyszerűen, életszerűen kell megfogalmazni – unitárius felfogásunk szerint közvetítők nélkül, összhangban azzal a teizmussal, amelyet vallunk.

Unitárius szertartásrendünkben két típusú imádság van: az egyik az egyházi beszédet és textusát megelőző, hosszabb, és egy másik, a prédikáció utáni „csendes imát" lezáró ún. utóima. Úgy gondoljuk, hogy ezeket gyakorolhatjuk az ifjú-

29 Czagány Gábor: i. m. 147.

sági istentisztelet alkalmával is, hangsúlyozva az első dicsérő, hálaadó, bűnvalló és kérő jellegét, és a másik lezáró, „az élet felé" mutató jellegét.

A *Miatyánk* sem hiányozhat az ifjúsági istentiszteletről – a „legegyetemesebb imádságot" közösen, hangosan kell mondani, mert így sokkal erőteljesebb, mint a liturgus általi elmondása.

Az unitárius istentisztelet egyik „nagy hiányzója", az *invokáció* – véleményünk szerint – szintén helyet kellene kapjon a liturgiában. Feladata a „hívás", Isten „meghívása" az istentiszteletre.[30] Lehetne az áhítatokon használt előfohász – „Mutasd meg, Uram, a Te utadat, hogy járhassunk a Te igazságodban, és teljes szívvel tiszteljünk Téged!", de lehetne választani a Zsoltárok könyvéből egy ideillő részletet is.

Az ifjúsági istentiszteleten be lehet vezetni a nyilvános, *közösségi imádság*ot (könyörgésnek nevezik más keresztény felekezetek; mi nem használjuk), amikor a közösség valamely tagjáért nyilvánosan is imádkozunk. Megfelelő felvezetéssel a közösség imádságban fonódna össze, erősödne a szolidaritás és a kohézió. Áldásait többször megtapasztaltuk már.

Fölmerül a kérdés, hogy érdemes volna-e bevezetni a kötött, ún. „liturgikus imádságot"? Bibliai megalapozottsága megvan, elég, ha a zsoltárokra gondolunk. Előnye, hogy sokszor akkor is szólnak, amikor egyébként „néma a lélek." Reszponzórikus formában erősítené a gyülekezeti aktivitást, visszatérő motívumként az istentisztelet állandó részét képezné.

Kérdéses, hogy állva vagy ülve imádkozzunk?

A hagyományos istentiszteleti rendtartásban az imádságot állva mondjuk, az ifjúsági istentisztelet esetében ehhez nem kellene mereven ragaszkodni.

Az imádság sajátos formája a csend. Ennek mindenképpen helyet kell biztosítani az ifjúsági istentiszteleten még akkor is, vagy éppen azért, mert a mostani világ szeret a zajba menekülni, kerüli a csendet. Nem könnyű, de rá lehet szoktatni a gyülekezetet arra, hogy a pár percig tartó csend alatt, önreflexív módon, saját „belső szobájában" imádkozzék, vagy – miért ne? – meditációszerűen figyeljen „belső csendjére". Az ifjúsági istentiszteleten nem kell félnünk a meditáció szótól, főleg, ha arra úgy tekintünk, hogy „az imádságban mi beszélünk Istenhez, a meditációban Ő szól hozzánk."[31]

[30] Schulman, Frank: *A Manual of Worship. Insights from over 50 Years as a Unitarian Universalist Minister*. Boston, 2006. 32.

[31] Arnason, Wayne – Rolenz, Kathleen: *Worship that Works. Theory and Practice for Unitarian Universalists*. Boston, 2008, Skinner House Books, 82.

4. Prédikáció

Mindjárt az elején fel kell oldanunk egy ellentmondásból adódó feszültséget: főleg a fiatal nemzedék irtózik mindattól, amit a „prédikálás" mai – sajnos pejoratív – értelemben jelent számukra. „Nekem ne prédikáljon senki!" – halljuk a tinédzserek tiltakozó hangját. „Nincs szükségem erkölcsi prédikációkra" – mondja a huszonéves egyetemista, „én már meg tudok állni a saját lábamon. „Na, már megint *csak* prédikálsz!" – summázza az atyai tekintélyt kétségbe vonó fiatal. – Tényleg, úgy gondoljuk, hogy a prédikációra még van igény?

Igen, így gondoljuk. Prédikációra, azaz a bibliai kijelentésből származó isteni üzenet átadására még a mai világban is szükség van! A fiataloknak is el kell mondani a „jó hírt" – hol másutt, ha nem az ifjúsági istentiszteleten?

A szakítópróba az, hogy *milyen* prédikációt mondunk? Mi az üzenete, milyen a stílusa, milyen a hatása? – ezek a legfontosabb kérdések.

Tudnunk kell, hogy a fiatalok nem arra várnak, hogy – az ő nyelvezetükben – valaki „megmondja a tutit", tehát a skolasztikus jellegű prédikációnak esélye sincs előttük. Akkor mégis, milyen legyen?

Azt gondoljuk, hogy a bibliai ihletettségű prédikációról semmiképpen nem szabad lemondanunk, tehát az a feladatunk, hogy a bibliai igazságokat olyan módon tárjuk fel a hallgatóság előtt, hogy azzal rezonálva benne inspirációt találjanak saját életük minőségibb megélésére. Hézser Gábor figyelmeztet: „A prédikáció, a reformátori teológia szerint: Isten örök igéjének hirdetése. Ez a koncepció elegendő volt mindaddig, amíg a hallgatóság képes és kész volt *zárt* vallásrendszerek befogadására. A posztmodern kor emberétől ez idegen." Éppen ezért, ha az egyház komolyan akarja venni e kor fiataljait, akkor: „mind az Írás időtlen igéjének, mind a gyülekezet időhöz kötött élethelyzetének megfogalmazója kell legyen." Ezt úgy tudjuk elérni, ha el tudunk szakadni azoktól a kliséktől, amelyek a hallgatóság helyzetét torzítottan fogalmazzák meg. A feladat az – mondja –, hogy: „a prédikációnak az aktuális életvalósághoz való kapcsolata egyenrangú kell, hogy legyen a biblikus üzenethez való kapcsolatával." Így válik a prédikálás „az élet értelmező magyarázatává".[32]

Az „élet értelmezésének magyarázatát" a legújabb szakkönyvek szerint már nehezen lehet a hagyományosnak mondható prédikálással megtenni, mert a posztmodern kor emberének – így a fiataloknak is – megváltozott a felfogókészsége. A mai kor emberének többé már nem arra van szüksége, hogy valaki számukra a „hit egy igazságát magyarázza el", hanem sokkal inkább arra, hogy

32 Hézser Gábor: i. m. 86. 88. 97.

„a hit tapasztalatait adja tovább".[33] Tudomásul kell vennünk, hogy nehezebb a fiatalokhoz a bibliai textus üzenetéből következő „nagy igazságok" kimondásával, *deduktív* módon szólni! Úgy tűnik, hogy igazat kell adnunk, azoknak, akik a 21. század emberének az elbeszélő jellegű, narratív prédikálást ajánlják, amely *induktív* módon a hallgatót bevonja egy olyan felfedező útnak a bejárására, ahol ő maga szerez hitélményeket és vallásos tapasztalatot.[34] Így a prédikáció „eseménynyé" lesz, és betölti egyik fontos célját: nem marad pusztán „az íróasztal mellett született szellemi termék", hanem „az élet olyan jelenségévé [lesz], melyben tartalom és forma – mint az élet más területén – szorosan összetartoznak".[35]

Így gondolja az induktív prédikálás jeles képviselője, Fred Craddock is, aki szerint érdemesebb azt a prédikálási stílust választani, amely nem a lelkész dolgozószobájában „kiokoskodott" igazságokat adja át lezárt módon, hanem a hallgatóságát végigvezeti azon a szellemi úton, amely őt is valamely vallási igazság felfedezésére juttatta el. Így nem is kell neki az ún. „applikációt" vagy „gyakorlati alkalmazást" kimondania, mert ha a hallgatók *maguk* is megteszik ezt az utat, akkor képesek a *saját* következtetéseiket levonni, és saját életük kontextusában mindezt megérteni![36]

Gondoljunk csak bele, hogy mennyivel másabb így megközelíteni a tekintély minden formáját megkérdőjelező fiatalt! Mennyivel nagyobb esélyünk van így, *együtt* eljutni azokhoz a hitélményekhez, amelyek kellenek ahhoz, hogy életünkben minőségi javulás legyen!

Érdemes kipróbálni és alkalmazni azt a prédikálási stílust is, amelyet Eugene Lowry ajánl, aki úgy gondolja, hogy a vallásos üzenetet bibliai történetek narratív elbeszélésével, a dramaturgia eszközeivel kell élővé tenni.[37] Ő úgy beszél a prédikációról, mint „narratív művészeti formá"-ról, mint „homiletikai cselekménysor"-ról, mint „szent sztori"-ról.[38] Szerinte a prédikációnak inkább egy

33 Nicol, Martin: *Dramatizált homiletika*. Budapest, 2005, Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 35.

34 A narratív prédikálással kapcsolatosan lásd bővebben: Pásztor János: Homiletikai irányzatok az Egyesült Államokban. *Theológiai Szemle*, 1998/6. 346.; Vályi Nagy Ágnes: Narratív teológia, narratív igehirdetés. *Théma*, 1999/2–3. 4.; Literáty Zoltán: Az angol nyelvű homiletika ismertetése. *Református Egyház* 2004. 56.; Rose, Lucy A.: Narrative Preaching and Biblical Criticism. *Homiletic* 1992/6. 1–5; Lose, David J: Narrative and Proclamation in a Postliberal Homiletic. *Homiletic* 1998/6. 1–14.

35 Nicol, Martin: i. m. 37.

36 Craddock, Fred: *As One Without Authority*[4]. Georgia, 2001, Chalice Press, 48–49.

37 Vö. Lowry, Eugene O.: *The Homiletical Plot. The Sermon as a Narrative Art Form*. Expanded edition., Louisville, Kentucky, 2001, Westminster John Knox Press, XX.

38 Uo. XXI.

„időben lejátszódó drámára" kell hasonlítania, amely olyan, mint egy színházi performansz vagy egy könyvbeli novella. Azt mondja, hogy a prédikálás valóban történet-mondás, és az a lényeges, hogy a prédikátor története arra ösztönözze a hallgatót, hogy az megérkezhessen saját történetéhez. Ehhez az kell, hogy a hallgató saját korábbi tapasztalataira apellálva a prédikátor segítsen egy új történet, a „Jézus-történet" szereplőjévé válni.[39]

Ezek a fenti javaslatok nem légből kapottak, mi magunk is kísérleteztünk ezekkel a prédikálási formákkal, és az a tapasztalatunk, hogy a fiatalok igen receptívek voltak a bibliai üzenet ilyetén való feldolgozására. Értékelésük szerint nemcsak a kommunikálás eme újdonsága, hanem a történetekhez való személyes közelítési mód volt az, ami leginkább segített a megértésben.

Szólnunk kell arról is, hogy ebben a média által uralt kultúrában, a prédikálás előtt is új lehetőségek állnak. Manapság már olyan segédkönyvekhez is hozzá lehet jutni, amelyek a bibliai üzenet vizuális alátámasztásában segítenek. Tim Eason mondja: „Úgy ahogyan Gutenberg nyomdája forradalmasította a Biblia elterjedését, ugyanígy, a videoprojektor forradalmasítja az egyház kommunikációját."[40] Tudomásul kell vennünk, hogy „a média a mi kultúránk nyelvezete", tehát igen jó eszköz a kommunikálásra. Említettük, hogy a kivetítőt lehet használni az énekek kivetítésére, de igen jól lehet használni a prédikáció illusztrálására is. Képeket, grafikákat, bőven találunk a világhálón, gondoljunk csak bele, milyen erőteljesen hat az, ha mondanivalónkat láthatóvá is tudjuk tenni! Richard A. Jensen mondja: „Általában a vizuális elemek együtt hatnak a kimondott szóval, hogy betöltsenek legalább egyet három feladatukból. Ha úgy gondolunk az Írásra, mint a prédikáció alapjára, a vizuális megjelenítés arra használható, hogy *illusztrálja*, *alkalmazza* a textust a hallgatók életére, vagy a textus mellé helyezve segítsen a gyülekezetnek a textust egy más perspektívából is látni."[41]

David J. Randolph mondja, hogy a homiletikára eddig úgy tekintettek, mint arra a tudományra, amely a prédikáció elkészítését és előadását mutatja be. Ezt mára már ki kell egészíteni. Ha az elkészítés nem is változik, ebben a médiavilág-

39 Lowry módszerének kiváló leírását adja Literáty Zoltán, aki a „plot" szót „cselekménysor"-nak fordítja, igen helyesen. Vö. Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolatuk és jelenkori lehetőségeik – Homiletikatörténeti áttekintés*. Budapest, 2009. 181. [2013. 02. 25.] http://www.reformatus.hu/data/siteattachments/2/2013/2/18/literaty_zoltan_homiletika_es_retorika.pdf

40 Eason, Tim: *Media Ministry Made Easy. A Practical Guide to Visual Communication*. Nashville, 2003, Abingdon Press, 12.

41 Jensen, Richard A.: *Envisioning the Word. The Use of Visual Images in Preaching*. Augsburg, 2005, Fortress Press, 124.

ban a prédikálás kommunikációjával is foglalkozni kell. Szerinte a prédikációnak meg kell mutatnia, hogy a hit hogyan befolyásolja a társadalmi és személyes kríziseket egyaránt. „A prédikálás 21. századi megújulásának foglalkoznia kell a prédikáció elkészítésével, kommunikációjával és megváltoztató erejével." A vizuális művészetek, főleg a film, helyet követel magának a prédikálásban és istentiszteletben, ezzel az ifjúsági istentiszteleteken is élni kell.[42] Rick Warrent idézi, aki szerint „Úgy tűnik, hogy a prédikálás kimegy divatból sok felekezetben. A mai high-tech világban sokszor idejétmúlt és unalmas kommunikációs formának tekintik. Egyetértek azzal, hogy a valamikor működő prédikálási stílusok már nem hatásosak a nem-hívők esetében. Mégis, ahhoz, hogy az egyének életében radikális változást idézzünk elő, semmi sem tudja a Szellem vezérelte prédikálást helyettesíteni. Az üzenet még most is a legfontosabb a keresők számára."[43] Ugyanakkor figyelmeztet, hogy az Új Média világában két hibát véthet az egyház: az egyik az, ha figyelmen kívül hagyja a digitális világ gyermekeit, a másik az, hogyha bálványozni kezdi őket. Azt mondja, hogy a „High-tech nem mentség a bűnökre", azaz a digitális technológia alkalmazása nem homályosíthatja el a lényeget![44]

Ennek érvényes kell lennie az ifjúsági istentiszteletre is! Lehet használni „segédeszközöket", de az istentiszteletnek alárendelve!

A prédikációt nem választhatjuk el a bibliai alapgondolat olvasásától. Úgy gondoljuk, hogy az ifjúsági istentiszteleten is bibliai textus alapján kell prédikálnunk, az ún. „lekciók" felolvasását nem tartjuk fontosnak, úgy gondoljuk, hogy a textus üzenete kell az istentisztelet meghatározó eleme legyen.

5. Áldás

Az áldás az istentisztelet záró aktusaihoz tartozik, az ún. „elbocsátás" fontos része. Unitárius felfogásunk szerint nem „adjuk", hanem kérjük. „Isten azért áld, hogy az ember áldássá legyen mások számára."[45] Sokan erre áhítoznak a legjobban, szeretnének „áldást kapni", ezért jönnek istentiszteletre. Az ifjúsági istentiszteleten is feltétlenül helyet kell kapjon! Jó, ha a szövege mindig ugyanaz, megnyugtató állandóságot jelent. Lehet bibliai idézet, pl a „klasszikusok": az ároni

42 Randolph, David J.: i. m. 4–5.

43 Uo. 1.

44 Uo. 8.

45 Hafenscher Károly: *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*, Budapest, 2010, Luther Kiadó, 135

áldás, vagy „*Isten békessége, amely minden értelmet meghalad, őrizze meg szíveteket és gondolataitokat…*" (Fil 4,7) stb.; de lehet valamely, a közösség által fontosnak tartott áldáskérő gondolat is. Formailag kérdés, hogy milyen testtartást veszünk fel? „Hagyományosan" felemelt kézzel vagy összekulcsolt kézzel kérünk áldást. Az ifjúsági istentiszteleten gyakorolhatjuk a kéréshez jobban igazodó, 45 fokos szögben előre tárt, a tenyeret fölfelé tartó kéztartást. Douglass mondja, hogy: „Az áldás olyan erőátvitel, amelynek során elhangzik felém, hogy Isten érezhető módon beleavatkozik az életembe." Az ifjúsági istentiszteleten ezt kell nyilvánvalóvá tenni, hogy a fiatalok átéljék a „Megáldalak, és áldás leszel!" (1Móz 12,2) ajándékát.

6. Hitvallás

A *Hitvallás* elmondása nem része a hagyományos unitárius szertartásrendnek. Az ifjúsági istentiszteleten elgondolkodhatunk a bevezetésén, abból a megfontolásból, hogy az isteni megszólításra a gyülekezetnek válaszolni kell közösségi szinten is. A „*vallást teszek ma az Úr Isten előtt…*" (5Móz 26,3) szellemében az unitárius hitvallás elmondása üdvös volna! Ezenkívül fontosnak látnánk egy, az ifjúsági gyülekezet tagjai által közösen kitalált, a közösségre jellemző hitvallás elmondását is. Amerikai hittestvéreink gyakorolják ezt, olyan szövetséget fejeznek ki általa, amellyel a gyülekezet tagjai kinyilvánítják, hogy milyen küldetést szeretnének betölteni ebben a világban.[46] Ennek lenne értelme egy ifjúsági csoportban is, segítene annak öndefiníciójában, alkalomról alkalomra emlékeztetne a világban betöltött szolgálatára. Kiegészítené a hivatalos unitárius hitvallásunkat, általa kifejeznénk, hogy a közösség szolgálatában állunk, és egymásért felelősséget vállalunk. Például: „*Ennek a gyülekezetnek az alapja szeretet, feladata az igazság keresése, és az imádságos szolgálat. Azért, hogy együtt békében éljünk, hogy szabadon szerezzünk tudást, és felebarátok közösségében szolgáljuk az emberiséget. Így kötünk egymással örök szövetséget. Ámen.*"[47]

46 Úgy nevezik ezt, hogy „covenantal affirmation", önazonosság-tudatukat segíti. Vö. Arnason, Wayne – Rolenz, Kathleen: i. m. 99.

47 A, Washington állambeli Bellevue-i East Shore Unitárius Egyházközség gyülekezeti hitvallása

7. Úrvacsora

Nincs személyes tapasztalatunk arra nézve, hogy milyen lehet úrvacsorát venni ifjúsági istentiszteleten. Czagány Gáborra hagyatkozunk, aki szerint: „az egyetemi és tágabb értelemben az ifjúsági gyülekezetek épülését sok tekintetben befolyásolná az úrvacsorának egy olyan rendszeres gyakorlása, amely teológiájában a bibliai elvekre épít, formájában lelkileg vezeti az Istent kereső fiatalt, és nyelvezetében a mai világ viszonyaihoz igazodik. Ezeknek az elveknek a következetes és hiánytalan alkalmazásával az ifjúsági istentisztelet középpontjába a közösség kerülne."[48] Tudatosítanunk kell magunkban, hogy a fiatalok elég szórványosan vesznek részt a hagyományos úrvacsorázási alkalmakon, sokuk számára az úrvacsorázás a jelenlegi formájában nem sokat jelent. Ezért fontos lenne az úrvacsorának, mint asztalközösségnek a hangsúlyozása, ahol a fiataloknak lehetősége adódna a személyes, „függőleges", Istenhez és Jézushoz kötődő kapcsolat ápolásán túl, az úrvacsorának a „vízszintes", lelkeket összefogó és közösséget erősítő jellegét megtapasztalni.[49] Ez visszatérés is lenne az őskeresztény gyakorlathoz, a Pál apostoli megfogalmazás szerinti értelemben: „*Mert egy a kenyér, egy test vagyunk mindannyian, akik az egy kenyérből részesedünk.*" (1Kor 10,17)

Czagány Gábor egészen forradalmi „liturgiai kísérletével" mi is azonosulni tudunk, aki például az úrvacsorai kenyér közös elkészítésével összekötné a „fizikális folyamatot", a közösség úrvacsorai előkészületének lelki folyamatával. Az ő értelmezésében nemcsak az úrvacsoravétel, hanem az előkészület is legalább ilyen fontossággal bír, hatása egy olyan közösség létrehozása lenne, amely: „Jézus köré gyűl össze, így képes a legteljesebben megélni gyülekezet voltát és ezzel küldetését is."[50]

8. „Örömök és bánatok"

Az amerikai unitárius és unitárius-univerzalista istentiszteletek része az a liturgiai aktus, amikor a gyülekezet tagjainak alkalma van arra, hogy megosszák a gyülekezettel örömüket és bánatukat. Ezekhez legtöbbször szimbólumok is kötődnek: gyertyát gyújtanak elhunytaik emlékére, vagy virágokat helyeznek vá-

48 Czagány Gábor: i. m. 148.

49 Az asztalközösségről lásd bővebben: Czire Szabolcs: A történeti Jézus asztalközössége és az úrvacsora gyakorlata. In *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*. Kolozsvár, 2007, Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, 53–99.

50 Czagány Gábor: i. m. 150–155.

zákba stb. Előnye, hogy lehetőség van a közösség együttérző imádságát kérni, hátránya, hogy néha triviális és hosszantartó hozzászólások is születnek. Itthon is kísérleteztünk már vele ifjúsági istentiszteleteinken, de nézetünk szerint csak akkor van értelme, ha a gyülekezetben megvan az a bensőségesség, amely bátorítólag hat az ilyen megnyilatkozásokra. Ha gyakoroljuk, akkor a végén imával kell lezárni, amely „az elmondott és el nem mondott örömökért és bánatokért szól".

9. Gyertya vagy kehely lángjának meggyújtása

Ez is olyan liturgiai aktus, amely az erdélyi unitáriusoknál nem használatos, de meglepően nagy az igény rá. Úgy tűnik, hogy a racionalitás mellett az embereknek egyre nagyobb igénye van a misztikumra. Az amerikai unitáriusok jelképévé lett kelyhet egyre több erdélyi templomban is lehet látni, a testvérgyülekezetek ajándékaként kerültek oda. Ifjúsági istentiszteleteken is gyakorolják, hogy az istentisztelet kezdetét jelképesen a kehely lángjának meggyújtásával jelzik. Nem látunk benne kivetnivalót, az előfohász vagy invokáció elmondása közben lehetne a lángot meggyújtani, és az istentisztelet záró mozdulataként kioltani.

Összegzés

Összegzésképpen egy ifjúsági istentisztelet lehetséges liturgiai felépítését mutatjuk be. A fenti liturgiai elemek közül nem használjuk mindegyiket, csak azokat, amelyek véleményünk szerint a legfontosabbak. Ezek szerint, így nézhetne ki egy vasárnap délutáni ifjúsági istentisztelet felépítése:

Prelúdium – diszkrét zongorajáték

Kehely lángjának meggyújtása – Gyülekezeti Hitvallás: „Ennek a gyülekezetnek az alapja szeretet, feladata az igazság keresése, és az imádságos szolgálat. Azért, hogy együtt békében éljünk, hogy szabadon szerezzünk tudást, és felebarátok közösségében szolgáljuk az emberiséget. Így kötünk egymással örök szövetséget." Ámen.

Előfohász – Invokáció: „Mutasd meg nekünk, Uram, a Te utadat, hogy járhassunk a Te igazságodban, és teljes szívvel tiszteljünk Téged!" Ámen.

Kezdőének

Ének

Ima – benne dicsérő-hálaadó-bűnbánó-kérő részekkel.

Textusolvasás, Prédikáció – Bevezető formulája: „Kedves Testvérek! Kérlek, hallgassátok meg azt a bibliai üzenetet, amellyel ez alkalommal is Isten szól hozzánk, és amely írva található …"

Miatyánk –közösen, fennhangon elmondva

Csend – Meditáció – bevezető formulája: „Isten Lélek, ezért akik őt imádják, szükség, hogy Lélekben és imádságban imádják. Jöjjetek, Testvérek, hallgassunk a Lélek szavára, imádkozzunk csendben, magunkba szállva!"

Záró ima – hálaadó jelleggel, a világban elvégzendő feladatainkra figyelve

Unitárius Hitvallás

Áldáskérés – pl. ároni áldás

Záróének

Ezeket a liturgiai elemeket tartjuk fontosnak. Tisztában vagyunk azzal, hogy az ifjúsági istentisztelet akkor éri el célját, ha az ifjakból álló gyülekezet megtalálja saját önkifejezési formáit – saját, neki sokatmondó énekeit, önazonosságát erősítő dalait és szövegeit. Meggyőződésünk, hogy az ifjúsági istentisztelet az a hely, ahol a kísérletezéseknek helye van – ezt hozzáértő lelkészek, és vallásos, közösségi élményt kereső fiatalok közösen tudják megtenni. Az istentiszteletek kigondolása és megtervezése csapatmunka kell, hogy legyen, mint ahogy az istentisztelet sem lehet egyszemélyes „showműsor". Szükség a folyamatos felülvizsgálás – mi az, ami ténylegesen építő jellegű, mi az, ami gazdagítja hitünket és mindennapi életünket? Az útkeresésben tekintettel kell lenni hitelveinkre, arra, hogy mindennek oka és célja legyen, hogy ne essünk túlzásokba, és hogy az „Isten tiszteletén" csorba ne essék! Komoly, sok előkészületet igénylő munka ez, mert tudni kell, hogy az ifjúsági istentisztelet a majdani, egész egyházat érintő liturgiai reformok bölcsője. Ha itt megtaláljuk a legmegfelelőbb kifejezési formákat, akkor majd könnyebb dolgunk lesz a minden nemzedéket érintő „hagyományos" liturgia megreformálásakor is!

Székely Károly[1]

Székely Sándor írói munkássága és a kor irodalmisága

Származása és diákévei

Székelykálban (Marosszék) született 1797-ben az Aranyosrákosi nemesi család sarjaként. A család egyik ága az Ótordai nevet viselte,[2] nemesi oltalomlevelet Báthori Gábortól kapott 1600. február 10-én, amit Apafi Mihály fejedelem később, 1674. szeptember 2-án megerősített.[3] A család unitárius vallású volt, és két unitárius püspököt és egy püspökhelyettest is adtak az egyháznak.[4] Ezenfelül unitárius papok, ügyvédek, városi és iskolai pénztárnokok, iskolai gondnokok és városi tanácsosok, valamint egy kolozsvári szolgabíró emelték a família hírnevét a tordai és a kolozsvári közéletben.[5] A családi címeren a következő jelvények láthatók: a pajzs kék udvarában hátulsó lábaira ágaskodó oroszlán első jobb lábával kivont egyenes kardot, a balban pedig nyitott könyvet tart. A pajzs fölötti sisak koronáján páncélos kar könyököl, úgyszintén kivont pallost tartva. A pajzsot két oldalról leomló sisaktakaró veszi körül.[6]

Neveltetéséről följegyzi a szakirodalom, hogy édesapja, az irodalom- és zenekedvelő Székely István unitárius pap anyagi áldozatok árán taníttatta előbb

[1] Székely Károly 1979-ben született, 2004-ben magyar–francia szakon diplomázott a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 2005-től középiskolai tanárként tevékenykedik. 2009-től a Hungarológiai Doktori Iskola hallgató-kutatója. Kutatási témája Aranyosrákosi Székely Sándor irodalmi munkássága. Kutatásából részeredményeket a Magyar Irodalomtudományi Tanszék éves konferenciáján (2011), a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (2011) mutatott be.

[2] Nagy Iván: *Magyarország családi czimerekkel és nemzedégi táblákkal*. X. köt. Pest, 1863, Kiadja Ráth Mór, 565–568.

[3] Uo. 565.

[4] Uo. 566–567. Az ótordai ágból származó Székely Miklós (1838–1843), az aranyosrákosi ágból Székely Sándor (1845–1852) és szintén az aranyosrákosi ágból származó Székely Mózes, aki kilenc évig (1852–1861) egyházi főjegyzőként a püspöki teendőket is ellátta.

[5] Uo. 567–568.

[6] Uo. 568.

Székelykeresztúron, majd Kolozsvárt.[7] Tizenegy éves volt, amikor a keresztúri gimnáziumba ment, ahol 1808-tól 1814-ig tanult. Toldy szerint már ekkor olvasta Horatiust, Vergiliust, Ovidiust és Homéroszt, akiknek a műveivel már otthon az apai nevelésnek köszönhetően megismerkedhetett.[8] 1814-től Kolozsvárt lett tógás diák, és egy évig (1818–1819) az etymologisták köztanítóságát viselte.[9] Az unitárius főiskolán teológiát, a királyi líceumban jogtudományt tanult ebben az időszakban.[10] Tanárai Fűzi János és Sylvester György voltak,[11] Fűzi Jánostól kanti, fichtei, schellingi eszméket ismerhetett meg, Sylvestertől tanulhatott teológiát, hébert, görögöt, egyháztörténelmet.[12] Sylvesterről feljegyezte Gál Kelemen, hogy szabadelvű, haladó szellemben beszélt az őskereszténységről, annak tiszta moráljáról, Jézusról, mint történelmi figuráról. Komolysága, bizalomkeltő magatartása folytán bálványozott tanára lett az unitárius ifjúságnak, akik sokszor fordultak hozzá közvetítésért a szigorú Molnos Dávid rendtartásával szemben.[13] Sylvester, aki mindig kidolgozott beszéddel tartotta prédikációit, amit aztán hallgatói rendszerint elkértek tőle, Székely Sándor számára szónoki mintát is nyújthatott.[14] 1818-ban a papszentelésén a keresztény vallás értelmét, eredetét és hasznát fejtegette. Jeligéjét Herdertől vette. A vallás hasznát abban látta, hogy segíti az emberi tehetség kifejlődését, támogatja az erkölcsi jóságot, hogy az ember az istenség földi képviselője lehessen.[15]

Van, aki úgy szeret hivatkozni Székely Sándor kolozsvári diákéveire, mint arra az időszakra, melyben Székely az *Erdélyi Muzéum* munkatársa lett.[16] Toldy

7 Heinrich Gusztáv: *Aranyos-Rákosi Székely Sándor.* ItK, 1895, 24–55.; 385–411. Utalás: 24.; Toldy Ferenc: Aranyosrákosi Székely Sándor. In Uő.: *Magyar költők élete*. 1871, 246–249. Utalás: 246.; Jakab Elek: *Aranyos-Rákosi Székely Sándor*. Figy, XIII. köt. 1882, 161–183.; 262–276. Utalás: 169. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. köt. Budapest, 1909, 605.

8 Toldy: i. m.

9 Szinnyei: i. m. 605.

10 Péter László (szerk.): *Új magyar irodalmi lexikon* (A–Gy). Akadémiai Kiadó, 2000, Budapest, 66.; Markó László (szerk.): *Új magyar életrajzi lexikon*. I. kötet. Magyar Könyvklub, 2001, 195.

11 Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. II. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet rt. nyomása, h. n., 1935, 544–548.

12 A kolozsvári unitárius kollégiumban (1814–1819) filozófiai és teológiai tanulmányokat folytatott. Jakab: i. m. 168.

13 Gál: i. m. 546.

14 Egy ilyen ünnepi alkalomkor Székely verssel tiszteleg tanára előtt. *Tiszt: Professor Sylveszter György Úr bé köszöntésére készíttetett Eneketske* (BARC, MsU. 1631.)

15 Gál: i. m. 547.

16 *Új magyar életrajzi lexikon* I. 195.

úgy kapcsolja egymáshoz Székely Sándor diákéveit és Döbrentei irodalomszervezői tevékenységét, hogy Döbrenteire vezeti vissza Székely Sándor költészet iránti érzékenységét és szeretetét. Székely Sándor egy tömjénező ódában állított volna ennek emléket.[17] Hogy Döbrentei a fiatal poétát pártfogásába vette, ebben erdélyi írógárdát nevelő ambíciói is közreműködhettek. A fiatal írók csoportjába beletartoztak Pataki Mózes klasszika-filológus, a kritikus Kerekes Ábel, a filozófus Szabó András, akiket 1815 és 1817 között Döbrentei elveszít. Maradt Bölöni Farkas Sándor és Székely Sándor.[18] Trócsányi Zsolt feljegyzi Döbrenteiről, hogy a felvilágosodás, a klasszicizmus és a romantika egymásba torlódó áramlatait felmutató folyóirat szerkesztőjét egyfajta sznobizmus is jellemezhette akkor, amikor határozottan igyekezett elhárítani a gyenge színvonalúnak ítélt műveket. A mércét Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsey, Szemere jelentették.[19] Döbrentei levelezésében is találunk olyan adatokat, melyek alátámasztják mind irodalmi ambícióit, mind Székely Sándorral való együttműködését.[20] Székely Sándor azért is kedvelhette Döbrentei irodalmi körét, mert az iskolai poézisoktatással szemben, mely a görög-római irodalmi értékeket s ezen belül az imitatív szemléletet népszerűsítette, a magyar mondai alakokat helyezte fókuszpontba a hazai eredetiség gondolatát népszerűsítve. Tehát egy olyan újító szemléletű alkotói környezet jött létre, melynek a kollégiumi tanárok nem örültek, viszont Székely Sándor, aki diákként arról panaszkodott, hogy az iskola nem pártolja az eredetiség kibontakozását, annál is inkább.[21] Székely Sándor számára motiváló lehetett még az oktatás latin nyelvű berendezkedése is, amely ellen már az 1810-es években a diákok többször felszólaltak, és kérvényezték, hogy bizonyos tárgyakat magyar nyelven adjanak elő, ehhez képest az iskolai rendszabály értelmében még az

17 Toldy: i. m. 247. Heinrich: i. m. 27. Aranyosrákosi Székely Sándor: *Döbrentei Gáborhoz.* Hébe, 1823, 62–64. (A vers 1818-ra van datálva.)

18 Trócsányi Zsolt: Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830). In Köpeczi Béla (szerk.) *Erdély története*, II, Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 1038–1140. (Utalás: 1134.)

19 Uo.

20 „Egy unitárius Deák, Székely Sándor (16 esztendős), erővel teljes Ódát hoza a' minap hozzám. Mindaddig tisztítattam vele, míg 6-szori ujra dolgozás után a' Muzéumban felvehettem. Kimondhatatlanul örvendek, hogy az Erdélyi ifjak közűl azokat vezethetem, kiket a' Múzeum velem ismeretségbe hozott." Döbrentei – Kazinczynak (1816. január 7.) KazLev XIII. 396. [KazLev (*Kazinczy Ferenc levelezése*) XIII. S. a. r. Váczy János, 1903.]

21 Kelemen Miklós: *Egy 18. századbeli erdélyi unitárius püspök: Aranyosrákosi Székely Sándor.* [2012. 08. 25.] http://www.unitarius.hu/tanulmanyok/aranyosrakosiszs.htm

1840-es években is büntették a magyar szó használatát tanítás alatt.[22] Székely Sándor zsengéi közül néhány tematizálódott a korabeli irodalmi fórumokon.[23]

Széphalmi vélekedések

Kazinczy levelezésében reflektál *Az Ember* című ódára. A kortársak ígéretes alkotót vélnek felfedezni a sorok mögött, akinek hibáira a klasszicista műeszmény felőli olvasatok világítanak rá: Székely ódája hosszú, kissé darabos és pompásabb, mint ahogy azt a megénekelt tárgy megkívánja,[24] a vers tele van tömve cifraságokkal és új szókkal, az óda pedig véget nem tud érni.[25] Székely Sándor egyenesen hajhássza az új szavakat, s ez azért nem célravezető, mert az igazán szerencsés képzetek, melyeknek a maguk természetességében kéne megelevenedniük ebben az esetben elmaradnak, így a poéta a műgonddal szembeni követelményeket sem teljesíti éppen maradéktalanul.[26] Székely Sándor és Kazinczy kapcsolatáról följegyezte a szakirodalom, hogy Kazinczy nem sokat törődött a fiatal poéta szárnypróbálgatásaival, melyről nem csak az elhangzott vélemények győznek meg, hanem az a tény is, hogy a hozzá írott szonettjét sem méltatta, melyben arra kéri a mestert, hogy támogassa, és jóakaró módon segítse rebegő szárnyalását.[27] Úgyszintén az 1810-es évek második felében Kazinczy reflektál Székely Sándornak egy másik költeményére, mely 1818-as datálással később, 1823-ban jelent meg a *Hébe* zsebkönyvben. De a levelezés, mely a *Döbrentei Gáborhoz* episztoláról szólt, 1817-ben zajlott, ami arra enged következtetni, hogy a

22 Gaal György: A kolozsvári unitárius kollégium kéziratos lapjai. *Keresztény Magvető* 88. évf (1982). 144–150. (Utalás: 145.)

23 Székely Sándor a kolozsvári és bécsi időszakban több költeményt közölt. Szinnyei: i. m. 606. Itt megelégszünk azon versek említésével, melyek reakciót váltottak ki az irodalmi közvélemény részéről: Az Ember *Erdélyi Muzéum*. 1816. (V. Füzet). 138–141.; Döbrentei Gáborhoz. *Hébe*. 1823, 62–64.

24 Kazinczy – Gr. Dessewffy Józsefnek (1817. január 14.), KazLev XV. 25.; Kazinczy – Döbrentei Gábornak (1817. január 14.), KazLev XV. 27.; Kazinczy – Lészai Dánielnek (1817. január 17.), KazLev XV. 30.

25 Kazinczy – Kis Jánosnak (1817. február 22.), KazLev XV. 72–73. [KazLev (*Kazinczy Ferenc levelezése*) XV. S. a. r. Váczy János, 1905.]

26 Gr. Dessewffy József – Kazinczynak (1817. március 7.), KazLev XV. 105.

27 Kanyaró Ferenc: Aranyos-Rákosi Székely Sándor és Vörösmarty. *Keresztény Magvető* 23. évf. (1888). 177–184. Utalás: 177. Jakab Elek a közleményébe beveszi az állítólag 1818-ban írt *Kazinczy Ferenchez* című szonettet, melyet Kazinczy *Versek hozzám* című gyűjteményéből emelt ki, s melyre a gyűjtemény tulajdonosa saját kezűleg írta rá: „Aranyos-Rákosi Székely Sándor unitárius diák, most tordai prédikátor." Jakab: i. m. 178.

vers ugyanabban az évben Döbrentein és Kazinczyn keresztül kéziratban eljuthatott Szemeréhez, aki Kölcseyvel együtt lelkesedett a „szelleng"[28] szón, amit állítólag Székely alkotott.[29] Kölcseyék effajta lelkesedése mögött éppen az izzóban lévő nyelvújítási harcok normateremtő újításideája állhatott, melynek ellentmondásait Csetri Lajos elemezte.[30] A vers valószínűleg azért került Szemeréhez, hogy ő majd juttassa el Kultsár Istvánnak, az éppen abban az évben indult *Hasznos Mulatságok* szerkesztőjének. Kazinczy Döbrenteinek címzett egyik levelében azt írja, hogy Szemere nem fogja elküldeni Kultsárnak Székely Sándor versét, mert tudja, hogy azt Kultsár nem fogja közölni, viszont üzeni Székely Sándornak, hogy igen megörvendeztette Kölcseyt és Szemerét a „szelleng" szó.[31] Később, a zsebkönyv megjelenésekor pedig igyekszik hangsúlyozni, hogy Székely episztolája és Döbrentei verse[32] a zsebkönyv legszebb darabjainak számítanak, de „egy másik nemben."[33] Kazinczy hasonlóan vélekedik *A székelyek Erdélyben* eposzról is, aminek egyetlen értékét a nyelvi tisztaságán kívül abban látja, hogy szerzője ismeri Homéroszt.[34] Dessewffy meg Horvát Endrének a hexameterek írásában való gyakorlottságát dicsérve Székely Sándor eposzában sok „szép együgyűséget" vél felfedezni, amitől még nem kellene azt hősköltemények nevezni.[35]

Ezekben az esztétikai és műközpontú szempontokat érvényesítő besorolásokban az a mértéket felállító gyakorlat kaphatott helyet, mellyel a Buda-Pesti írók könnyűszerrel kategorizálhatták vidéki társaikat.[36] A parlagiasságot és alkal-

28 A vers nyitányában fordul elő: „Melly Isten' ingerlelke ömledeztet? / Miért hevűlek, mit sejt keblem' égte? / Merengve szelleng forró álmodásom, / Dicsőbb Jövendő' nyíltát érzi e? / Minő dagályos szép remény kecsegtet? / Buzditja lelkem , 's tapsra kénszeríti." Aranyosrákosi Székely Sándor:. i. m. 62–64.

29 Szemere Pál és Kölcsey Ferenc – Kazinczynak (1817. június 7.), KazLev XV. 226.

30 Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó, 72–75.

31 Kazinczy – Döbrenteinek (1817. június 10.), KazLev XV. 1905. 227.

32 Döbrentei Gábor: A' sok millioju semmirekellő sírjánál. *Hébe* 1823. 288–289.

33 Kazinczy – Szentgyörgyi Józsefnek (1822. október 30.), KazLev XVIII. 1918, 177–180. Idézett hely: 177.

34 Kazinczy – Guzmics Izidornak (1822. november 3), KazLev XVIII. 1908, 190–192.; Kazinczy – Döbrenteinek (1822. december 23.), KazLev XVIII. 1908, 223. Kazinczy a Hébe-recenziójában is megemlíti: „A derék Rákosi Sándor Schiller-i lélekkel víva meg a' nyelv hatalmas Géniusával, 's kisded Epósza mutatja, hogy ismeri Homért." (TudGyújt, 1822. XII f. 101–104. Idézett hely: 103.)

35 Gr. Dessewffy József – Kazinczynak (1822. október 30), KazLev XVIII. 1908, 264–266. [KazLev. (*Kazinczy Ferenc levelezése*) XVIII. S. a. r. Váczy János, 1908.]

36 Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1860)*. Budapest, 2002, Pest Megyei Monográfia Közalapítvány, 205.

miságot elítélő elit irodalmiság egzámenjén ekként csúszott el például Mátyási József Izsákon élő kádenciás költő, akit Kazinczy tollhegyre tűzött a Vitkovics-episztolában.[37] A korban a mezővárosi és falusi értelmiség tollforgató tagjai alkalmi költészetben utaztak: szövegeikkel a mindennapi munkájukat segítették (prédikációk, énekek, tankönyvek, segédletekkel az oktatást), vagy a hétköznapokból kiemelkedő alkalmakhoz kötődtek. Az emberi élet nagy pillanataihoz (házasság, halál), az egyházi szertartással is megszentelt lakodalomhoz, torhoz. Az oktatás jeles napjaihoz (vizsga, világi és egyházi elöljárók látogatása) vagy a családi-rokonsági kör s a szakmai-baráti kompánia magánünnepeihez (névnap, születésnap, vadászat).[38] Tehát a korban létezett egy olyan írói réteg, mely a klaszszicista normákat támasztó elit irodalmiságnak kívánt megfelelni, s ennek a szemléletnek a jegyében formált véleményt azon írótársakról, akik vélhetően nem voltak alkalmasak e szemléletet műveikben reprezentálni, hitelesen megszólaltatni. Kazinczy normaelveinek érvényesítése nem volt zökkenőmentes. A kortársak közül sokan nem értettek egyet e szemlélettel, Döbrentei nem egyszer vitahelyzetbe kényszerült Kazinczyval (pl. kijavíttatta vele a Himfy-recenziót, de magyarázatot követelt a Hébe-recenziókkal kapcsolatban is). Kazinczy közkedveltsége kérdéses probléma tehát, s ezt jól bizonyítja például az a tény is, hogy a Helikoni ünnepségeket nélküle szervezték meg és vezették le.[39]

Dessewffy véleménye Székely Sándor eposzáról, mely az eposz együgyűségét hangsúlyozta, mintegy megfosztva a művet az eposzi rangtól, az 1820-as évek elejének azon eposzvárói beállítódására vall, mely egy bizonyos személytől, éspedig Horvát Endrétől (1778–1839) várta az Árpád-eposz megírását.[40] Székely Sándor ismerte Horvát István 1817-es felhívását, melyet a Tudományos Gyűjteményben tett közzé, s melyben arra kérte Horvát Endrét, hogy hatos versekben írjon eposzt Árpád kijöveteléről. Úgy tűnik, amíg Horvát Endre mentegetőzött, addig Székely Sándor állítólag még ugyanazon évben hozzáfogott első

37 Uo.

38 Kerényi: i. m. 212.

39 Kurucz György: „Én tehát keszthelyi ember vagyok!" Kazinczy Ferenc és a helikoni ünnepségek. *Sic Itur Ad Astra* 2009. 79–88.

40 Horvát István többszörös nyilvános felhívásait az eposzírásra, melyeket Horvát Endréhez intézett, többen is elemezték. Horvát Endre csak szemelvényeket közölt a megírandó eposzból, és olyannyira lemaradt, hogy Czuczor *Augsburgi ütközet*e (1824) és Vörösmarty *Zalán futása* (1825) után jóval később, 1831-ben jelent meg *Árpád*ja. Ezeket a szövegeket az Auróra közölte le. Vö. Horváth János: *Kisfaludy Károly évtizede.* Kókai Lajos kiadása, 1936, 43–46.

eposzkísérletéhez *A kenyérmezei harc*hoz, amit elveszettnek tart a hagyomány.[41] Az 1819-ben megjelent *Csíki krónika*, mely mesés világot tárt fel az Árpáddal szövetkező székely rabonbánok csodás történetéről, Székely Sándor figyelmét a hun mondák felé terelte.[42]

A krónika a székelyeket e hunoktól származtatja, utal ősi, nemzetségi szervezetükre, mely a késő-középkorban is meghatározta a tisztségviselők váltakozását. A székelyek élén a „főrabonbán" állott (egészen a 11. századig), akit szabadon választottak, és aki a krónika hunnarratívája szerint az Attila király testvére által épített várban, a Székelyudvarhely melletti Budvár bércén székelt. Ez volt a székely harcosok tanácskozási helye, mely gyűlések alkalmával a rabonbán rendezte a peres ügyeket, és új törvényeket hozott. Itt őrizték az ezüstkeretbe foglalt kókuszdió-serleget is, mely áldozati kellék volt. Az „Árpád vezette *hunok* (!) érkezésekor Zandirhám rabonbán fogadja az új honfoglalókat és adja át vezérüknek a székelyek kőbe vésett hat alaptörvényét, melyek tiszteletben tartását Árpád harcos népe esküvel fogadja. Ezután a krónika Zandirhám utódainak történetét követi."[43] A 19. század középső harmadában a Nemzeti Társalkodóban lezajló vita arról tanúskodik, hogy az erdélyi tudós társadalom a krónikát hitelesnek tartotta.[44] Erdély 18. század végi és 19. század eleji történelmi eseményei szintén szerepet játszhattak abban, hogy Székely Sándort minél inkább foglalkoztassa a nemzeti eposz megírásának ügye. Az 1790–91. évi országgyűlés a századforduló legjelentősebb belpolitikai eseménye volt, mely több mint egy fél évszázadra meghatározta az erdélyi magyar politika irányát.[45] Az országgyűlésen hozott törvény elismerte, hogy Erdély a Magyar Korona jogán tartozik a birodalomhoz, ami elvi alapot teremtett a két ország kapcsolatainak erősítéséhez. További sérelmeket orvosolt azáltal, hogy visszaállította a II. József előtti közigazgatási rendszert, a bíráskodás erdélyi szokásait, és mentesítette a székely katonai rendet az adózás terhe alól. Ezen intézkedések az erdélyi magyar arisztokráciát Habsburg-pártivá tették.[46] Ugyanakkor a románság most fogalmazta meg először hosszú

41 Heinrich: i. m. 38.; Kanyaró Ferenc: Aranyos-Rákosi Székely Sándor. *Keresztény Magvető,* 32. évf. (1897). 257–262. (Utalás: 260.).

42 Kanyaró: i. m. 260.

43 Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt.* Csíkszereda, 2007, Pro-Print Kiadó, 74. (Múltunk könyvek)

44 I. m. 95–99.

45 Egyed Ákos: A rendiség és feudalizmus utolsó időszaka. A reformkor. In Uő: *Az erdélyi magyarság történetéből 1790 –1914*, EME, Kolozsvár, 2004, 7–43. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 243) (Utalás: 21.)

46 Uo. 28.

távú saját politikai céljait, amely az erdélyi politika napirendjéről többé nem került le.[47] A románság ambíciója, mi által negyedik nemzetként szerette volna magát elismertetni, és a bécsi udvarnak azon akarata, mely a magyar nemzeti törekvéseket éppen a szász és román mozgalmakkal ellensúlyozta, erősíthették az ifjú költőben a magyar nemzeti öntudatot és az ebből erőt merítő íráshasználat helyénvalóságát, hiteles voltát. Székely Sándor politikai aktualitásokra való érzékenységének verseiben nem egyszer hangot is adott.[48]

Székely Sándor 1819 novemberében elkezdett jogi előadásokra járni, de a tanulmányait félbeszakította, ugyanis a dicsőszentmártoni zsinat 1819. július 1-jén akadémiára jelölte, és az akkori szokás szerint be kellett járnia az unitárius hitközségeket.[49] A tradíció Székely erdélyi peregrinációját (1819. július – november) egy, az egyház által szervezett gyűjtőakcióként szokta említeni, minek az lett volna a célja, hogy anyagi szempontból lehetővé tegye a bécsi áthallgatást.[50] Ám egy kéziratban maradt, Benczédi által írt Székely-életrajz rávilágít arra, hogy a zsinat Székely István kérelmére hagyta jóvá, hogy fiát saját költségén Bécsben taníttassa.[51] Székely Sándor feljegyzése szerint a következő települések unitárius közösségeinél járt: Kál, Székelykeresztúr, Bölön, Árkos, Széplak, Torda, Abrudbánya, Tordatúr, Komjátszeg, Kolozsvár. 1820. november 17-én indult Bécsbe a Nagyenyed–Lugos–Szeged–Kecskemét–Buda–Győr útvonalon, hová megérkezett 1820. december 10-én.[52]

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Székely Sándort már kolozsvári diákéveiben olyan hatások érték, melyek a nemzeti eposz megírási tervezetével foglalták le az ifjú poétát, ezenfelül a publikált versek tematikája révén könnyen kap-

47 Uo. 27.

48 *1814dik Esztendöbeli nevezetes Gyözedelem után a Szövetséges Seregeknek a Frantziakkal kötött örvendetes Frigy Kötéseket tapsoló Kalliope* (BARC, MsU. 1631). De utalnunk kell még *Gróf Bánffy Györgyhöz* című versére, mely cím nélkül jelent meg a bécsi peregrináció idejében. (*Magyar Kurir,* 1822/6. 48.; Heinrich: i. m. 29–30.) Ezek a versek annak a fajta alkalmiságnak a példái, mely valamilyen közösségi érdekeltségű aktualitásról szólva a verset hírértékkel ruházza fel, és a „*lokális identitás megkonstruálás*ára, egy csoporttudat közvetítésére, *reprezentációjá*ra teszi alkalmassá," miközben a médium egyfajta regionális tudás hordozójává válik. (Keszeg Anna: *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*. Budapest, 2011, Ráció Kiadó, 43.)

49 Szinnyei: i. m. 605.

50 Heinrich: i. m. 25.

51 Az életrajz Székely István önéletírása és végrendelete alapján készült. Vö. Benczédi Gergely: *A kolozsvári kollégium tanárai*. 547–551. Utalás: 549. – MUEKGyLt (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtő Levéltára)

52 Uo.

csolódott az episztola 18. századi magyar hagyományaihoz is. Döbrentei hazafias költészet- és eredetiségeszménye, ami kifejezőerejét a klasszicista műeszmény formai követelményeinek betartása mellett a magyar mondahősöket felvonultató ossziános modorban is kamatoztathatónak vélte, kétségtelenül hatott rá. Az irodalmi légkör és a mintát nyújtó nemzeti érzületű irodalmiság mellett a történelmi és társadalmi események is közrejátszhattak abban, hogy az aktualitásokra érzékenyen reagáló Székely Sándort egyre inkább foglalkoztassa az eposzírás gondolata. A történelmi eseményeken kívül még említést érdemelnek a politikai, kulturális események, melyek kétségtelenül Székely Sándort is érintették. Egyrészt a *Csíki székely krónika* megjelenése, másrészt Erdély területén egyre erősödő nemzeti feszültségek, az udvar magyarellenes politikája, de az unitárius közösségek végiglátogatásának útvonala is, mely Kolozsvárra visszafelé jövet Fehérmező mellett vezetett el, ahová később Székely *A székelyek Erdélyben* eposz helyszínét helyezi, valamint ifjúkori olvasmányai. A *Dierniász*t már 1820 decemberében megírta, és *Az éjszakiak* címet adta neki.[53] Székely Sándor irodalomművelési habitusaira részben rálátást biztosít Döbrentei irodalompolitikája is.

Döbrentei irodalompolitikája

Benkő Samu Döbrenteiről följegyzi, hogy már erdélyi tartózkodása legelején igyekezett kapcsolatba lépni az erdélyi szellemi élet olyan képviselőivel, mint Aranka György, Cserey Farkas, Gyarmathy Sámuel, Bolyai Farkas.[54] Az *Erdélyi Muzéum* 1814–1818 között megjelent tíz füzete mindenes gyűjtemény volt, a sürgető körülmények ellenére viszonylag kevés kézirat érkezett be a szerkesztőségbe, a közölt szövegek pedig változatosak mind a szerzőséget, mind a műfajt illetően.[55] De az egyes műfajokban a mértékadó szerzők Kazinczy, Berzsenyi és Kölcsey maradtak. A folyóirat szépirodalmi iránya, az eredeti alkotások publikálása mellett, azt a feladatot is vállalta, hogy a világirodalom remekeit ismertesse meg az olvasókkal. „Homérosz *Iliász*ának első könyve, Szapphó lírája, Osszián egyik éneke Batsányi fordításában, angol klasszikusok Kis János tolmácsolásá-

53 I. m. 41.

54 Benkő Samu: Az első erdélyi magyar folyóirat. *Korunk* 1957/8. 1024–1034.

55 A folyóiratban közöltek Berzsenyi, Kölcsey, Kis János, Vitkovits Mihály, Barcsay Ábrahám, Szemere, Döbrentei, Horváth István, Buczy Emil, Primóczy Szentmiklóssy Aloyz, Ungvárnémeti Tóth László, Sipos Pál, Dukai Takács Judit, Gömbös János, Horvát Elek, Füzesi József, Székely Sándor, Török József, Wajda Albert, Teleki Ferenc. Ez a corpus az értékelés rendkívül széles skáláját teszi lehetővé. Vö. I. m. 1029.

ban képviselik többek között a folyóirat világirodalmi anyagát."[56] A világirodalmi remekek mellé magyar irodalomtörténeti életrajzok is helyet kaptak színvonalas tanulmányokban Janus Pannonius, Orczy, Barcsay életéről.[57] A folyóirat történelmi érdeklődését Döbrenteinek a történetírás módszertanát tárgyaló tanulmányai tanúsítják. Ezek közül Benkő kiemeli az *A kritikáról* (1817, IX. füzet) című értekezését, melyben a történetkutatásban megkövetelt kritikai magatartásról ír.[58] Döbrentei a történetírótól megköveteli a kritikai magatartást, eleven előadásmódot, részletes korszakábrázolást. A történetírást írásművészetnek tartotta, szerinte történetírás nem létezik világos, könnyen áttekinthető stílus, szép nyelvezet nélkül. De nem zárja el a történetíróktól a művészi ábrázolással való élés lehetőségét sem.[59]

A Kazinczy-féle hagyományos stilisztikai szemléletű, racionalista nyelveszményt valló, imitatív irodalmisággal szemben az eredetiségeszmény és a szociálisan implikált irodalomművelés alternatív meghatározásai jelentik az *Erdélyi Muzéum* köré csoportosuló teoretikusok számára a kiindulópontot a nemzeti ihletésű irodalom megvalósításában. Szauder József abban látja Döbrentei hatását a Kölcsey nemzedékre, hogy a zseni megfékezésére vonatkozó kitételeivel és az azt követő Kölcsey–Berzsenyi–Szemere-viták folytán sikerült tudatosítania a romantikus nemzedék saját szerepvállalását.[60]

Fenyő István Döbrentei munkásságát a Kármán–Kölcsey vonalon helyezi el, mely az imitációelvvel szemben az önkifejezés igényének, az írói egyéniségnek, a képzelet elsődleges funkciójának engedett teret. Az *Eredetiség s Jutalom Tétel* (1814, I. Füzet) középpontjában a teremtő emberi lélek áll.[61] *A magyar literaturát illető jegyzések*ben (1815, III. Füzet) ez kiegészül olyan gondolatokkal, mint: a költészeti nevelés nem versificatorságra való nevelés, hanem esztétikai, az ihletett teremtő lelkiállapot megkövetelése az önkifejező nyelvteremtés jegyében, melyet csak a gondolat-szó egység igazolhat.[62] Döbrentei folyóiratában merült fel először a nemzeti irodalom megalkotásának az eszméje, mely eszme Zsom-

56 Vö. Benkő: i. m. 1030.

57 Uo.

58 Vö. Benkő: i. m. 1032.

59 Döbrentei a historikusoknak azt tanácsolja, hogy ne utasítsák vissza a „gráciák ajándékait", hanem használják történeteikben a művészi igényű ábrázolást. Uo.

60 Szauder József: A magyar romantika kezdeteiről (Vázlat). In Uő: *A romantika útján*, Budapest, 1961, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–49.

61 Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 24.

62 Csetri: i. m. 311–312.

bori és Buczy Emil tanulmányaiban úgy kapott helyet, hogy arra biztatták a kor íróit, hogy a hazai világ tükrözésére vállalkozzanak műveikben.[63] Míg Zsombori *Egy-két észrevétel a magyar nyelv mostani állapotjáról* (1815, III. Füzet) című cikkében ennek megvalósítását úgy képzeli el, hogy szakítani kellene az antik mitológia követésével és a klasszicista képzetkincs utánzásával, addig Buczy Emil cikkeiben a „honnyos" képzetével egészíti ki az ideál fogalmát, és az irodalom meghatározó kritériumává teszi meg a nemzetiséget, a nemzeti eredetiséget, a nemzeti karaktert és a nemzeti tónus kimunkálását. A nemzeti eredetiség e vágyképét, pedig a görögségben véli felfedezni.[64] Buczy Emil görögségében meghatározott, csak a közösségért és a közösségben kiteljesedő, a nemzeti nagyságot szolgáló, a görög polisz nyilvánossága által ihletett alkotó művész utópisztikusnak bizonyult az akkori magyar viszonyok között.[65]

Döbrentei Gábor irodalomszervezői tevékenységéről még följegyezte a magyar irodalomtörténet-írás, hogy a szerepkeresés és -teremtés jellemzőiben, noha számos közös jellemzője volt a széphalmi feladatkijelöléssel, mégis valamiféle implicit kánonképzés jegyében Kazinczy követése és a mesterrel való megvívás egyszerre jellemezte.[66] Rohonyi Zoltán Döbrentei irodalmi tevékenységével szemlélteti azt a folyamatot, ami a homogénnek látszó kazinczyánus eszmerendszernek és kanonikus gyakorlatnak a *részrendszerek* szintjén való megbomlásához vezetett.[67] S. Varga Pál a folyóirat romantikus irányban való elmozdulását fontos szerepnek ítéli meg a hagyományközösségi kánon kialakításában.[68] A folyóiratban helyet kapó Döbrentei-írások közül *A' miveltség becse, 's a' haza szeretetének nemes volta* (1817, VIII. Füzet) című tanulmányáról följegyzi, hogy a herderi nemzetfogalom jegyében a közös nyelv mellett még a közös történeti narratívák alakítják ki Döbrentei szerint a nemzeti szolidaritás érzését. Ilyen

63 Fenyő: i. m. 25.

64 Uo. 25–26.

65 Csetri: i. m. 323–329.

66 Rohonyi Zoltán: *Döbrentei Gábor: Stúdium és szerepartikuláció.* In Uő: *Romantikus korszakküszöb*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 140–152. Fenyő István szerint a folyóirat kötetei hídként vezetnek át a neoklasszicizmus ízlésvilágból a romantika művészetszemléletéhez. (Fenyő: i. m. 26.) Lásd még azt a Hofbauer-tanulmányt, mely Döbrentei folyóiratát szellemtörténeti szempontból a keleti országrész protestáns szellemiségéhez kapcsolja. (Hofbauer László: *Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának szellemtörténeti iránya*. ErdMuz,1937, 358–359.)

67 Rohonyi: i. m. 142. [Kiemelés az eredetiben].

68 S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 367.

narratívák a Hunyadiaké és a Mohács-narratíva.[69] A gondolat folytatásaként a hazaszeretetet Döbrentei nemesebb indulatunkból eredő szokásként határozza meg. Az önszeretet olyan eredendő emberi sajátosság, mely egyben a mieink szeretetét is jelenti. A hazaszeretet az önszeretet kollektív aspektusa.[70] Herder publikumkoncepciója érvényesül Döbrentei érvelésében, mely szerint az ember csak akkor élhet hasznosan, ha tetteinek hatása és értelme saját közösségében nyilvánul meg.[71] Ebben az értelemben a közösség az egyes ember tetteinek a közönsége lesz, tetteinek hatása beépül a közössége életébe és nemzedékről nemzedékre hagyományozódik.[72] Döbrentei az eredetiség fogalma alatt az öngondolkodást érti és a zseninek azt a lehetőségét, hogy az olvasó ráismerjen saját világára a műben.[73]

Döbrentei stúdiumaival az osszániborongású patriotizmus, a nemzetre való ráhatás óhaja s lehetőségének a színházban való keresése,[74] a társadalmi elemnek az irodalomba való bevezetését eredményezte.[75] Saját költőiségét Wielanddal korrigálja, de folytonos reflexióra kényszerül a teremtő zsenialitás, a nyelv s a világot átható harmónia összefüggése kapcsán.[76] Döbrentei zsenielmélete nem az egyéni zseni eredetiségét, hanem a nemzeti eredetiséget hangsúlyozza,[77] az alapjaiban preromantikus elméleti irányzat, az őt jellemző Homérosz-, Milton- és Osszián-kultusz ellenére általában véve nem távolodott el a klasszicista normáktól és önfegyelem problémájától az alkotásban.[78] Csetri Lajos szerint az angol és német neoklasszicizmus a magyar irodalomban a klasszicizmus belső feloldódását segítette elő, hogy aztán rohamos gyorsasággal a saját nemzeti romantika elősegítéséhez vezessen.[79] Az irodalmi ízlésalkotás terén a folyóirat tehát a görög és magyar költőklasszikusokra terelte azok figyelmét, akik magyar irodalomművelésbe fogtak. Ezenfelül a korabeli tudományosság követelményei-

69 Uo: 368.

70 Uo.: 369.

71 Lásd még Széchenyi István naplójegyzeteiben (1818–1819) helyet kapó zsenielv-értelmezést, mi szerint a zseni társadalmilag hatékony embert jelöl. Fenyő: i. m. 65–66.

72 S. Varga: i. m. 370.

73 Uo.: 377.

74 Rohonyi: i. m.147.

75 Fenyő: i. m. 62.

76 Rohonyi: i. m.149.

77 Csetri: Adalékok Döbrentei Erdélyi Muzéumának irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól) In Szajbély Mihály–Zentai Mária (vál.) *Amathus. Válogatott tanulmányok*. I. köt. (Ligatura) Budapest, 2007, L'Harmattan Kiadó, 161–178. Utalás: 164.

78 Uo. 165.

79 Uo. 167.

nek eleget téve a történetírás fontosságát hangsúlyozta, amit írásművészetként hirdetett meg. A nemzeti eredetiségeszmény jegyében az önkifejezés igényét támogatta az imitáció elsőbbrendűségével szemben, és arra biztatta az írókat, hogy műveikben a hazai világ tükrözésére vállalkozzanak. Benne egyre erőteljesebben jelentkeztek a romantikára jellemző jegyek, melyek nemcsak a művek alaphangulatára hatottak, hanem a sajátosan értelmezett zsenielv jegyében az írói szerepköröknek is értelmet, hatékonyságot biztosítottak. Az ifjú Székely Sándor számára vonzók lehetettek azok az alkotáslélektani módszerek, melyek számára lehetőségként tárták fel, egyben tudományos kereteket szabtak a nemzeti témájú irodalmiság csoportérdekű, vindikatív művelésének jogosságára, helyénvalóságára.

A hazai osszianizmus változatai

Zentai Mária a magyar ossziáni költés 18. századi vonulatának Ráday Gedeon (1713–1799) nevével fémjelezett teljesítményeit vizsgálva megállapította, hogy a lazán összekapcsolódó epikus énekek sorozatából álló ossziáni költészet a században végig eposznak számított, a verses és a prózai forma nem volt műfajmegkülönböztető jegy. Ráday az Árpád-eposz megírásának olyan tervezetét végezte el, ami Csokonait is foglalkoztatta, s amit később Pázmándi Horvát valósított meg (indulás és hódítás közé ékelt vándorlás, honfoglalás történetének részletes elbeszélése). Ráday azt az irányt próbálta követni, ami a magyar honfoglalás és a Habsburg-ház dicsőségét egyesítette a műben, a 18. század közepén ugyanis a Habsburg uralkodók támogatása nem jelentett identitásproblémát a magyar nemesség számára.[80]

Az ossziáni költészet Magyarországon Batsányi fordításai révén már 1788-tól jelen volt, és íróink irodalomművelési folyamatában kettős viszonyulást hívott életre: a kritikai szemlélet mellett az egyetemes népszerűség táplálta kultikus elragadtatásnak is helyet biztosított. Kisfaludy Sándor azt állította, hogy a magyar léleknek most van rá a legnagyobb szüksége. Toldy Ossziánnal kapcsolatosan mondta, hogy Magyarországon elérkezett az eposzi lelkesedés kora. Bölöni Farkas Sándor a *genius loci* sugallmait érzi az ossziáni költés darabjaiban, míg Döbrentei Ossziánt Homérosz és Shakespeare sorába emeli. Fábián Gábor olyan kifejezőerőt lát az Osszián-versekben, mely értékeknek az utókorra való hagyo-

[80] Zentai Mária: Egy magyar gróf Pindus útján. Gróf Ráday Gedeon kísérletei és az Árpádról írandó bajnoki éneknek kezdete. In Ármeán Ottília et al. (szerk.) *Serta Pacifica. Tanulmánykötet Fried István 70. születésnapjára*. Szeged, 2004, Pompeji Alapítvány, 198–208.

mányozását teszi lehetővé. Arany János számára ez a fajta zsenialitás varázslatot sugároz, és példaként említi a változatosságra. Szemere Miklósban az ossziáni költészet hatása abban a félelemben ölt formát, ami a magyart attól félti, hogy más faj lép majd a helyébe.[81] Ez a 19. században végigvonuló rajongás nem jelentette azt, hogy a magyar írók nem ismerték a nyugati Macpherson-vitát, mégis erős bizalommal fordultak az Osszián költészethez. Olyan hagyományos narrációs elemek telítődtek fel újabb tartalmakkal és jelentésekkel, mint: a dal fiainak ideája, vagy a bárdhivatás kérdése, a seregszemle, festői rajzok, vizuális és auditív hatások, harci jelenetek és párviadalok rajza, valamint a hősi élet sokrétűségének ábrázolása, amit nyomon követ a szerelem, a halhatatlan költőeszmény és az ősök mélységes tisztelete, mely elemeken végigvonul a borongó mélabú árnyalta hangulati egység, a „barna évek" toposza. A magyar költőket Osszián nemzeti érzésükben ihlette, és az abszolutizmus korában még inkább felerősödött a hatása.[82] A 19. század első felében a magyar irodalmi gondolkodók Homérosszal hozzák vonatkozásba, költészetének nagyságát Homéroszéhoz mérték. Kölcsey azon töpreng, hogy ebben az érzelgős lelkiállapotban odajutunk, hogy lelkünk Osszián bús világához pártol. Osszián költészete később (Aranynál, Petőfinél) a lírába olvadt epikumot jelenti, az epika lírai vetületét, a magyar viszonyok örökös allegóriája maradt.[83]

A magyar osszianizmus alakulástörténetét Hász-Fehér Katalin tanulmánya nyomán foglalom össze, mely Osszián 18. század végi, 19. század eleji magyarországi recepcióját háromirányúnak írja le: Kazinczy a nyelvújítás egyik irányát kapcsolta az ossziáni szövegek fordításához. Másfelől a Batsányi – Kisfaludy Sándor – Döbrentei – Kölcsey vonal irodalmi programot kapcsolt hozzá, és modellszerűséget, a nemzetivé formálhatóság lehetőségét látta benne, így Batsányi nyomán az ossziáni költészetet a nemzeti hagyomány szerves, bár elfeledett részeként tüntette fel. A harmadik irány az ossziáni történetek narrációs technikáját, elbeszélő és szerkesztői eljárásait másolta. Kisfaludy Sándor regéi képviselték ezt a vonulatot. Batsányi Osszián tolmácsolása révén olyan technikai eljárásokkal gazdagodott a 19. század elején a magyar epikus hagyomány, melyek képesek voltak egyszerre individuális és közösségi értékeket megszólaltatni. Hangsúlyt kapott a szóbeli költészet hagyományőrző és hagyományteremtő ereje, történeti hitelessége, mely „igazság" az írásos változatokra is kiterjedt, egyben tematikai gazdagodást is eredményezve: a közösségi-történeti események feldolgozása mellett,

81 Elek Oszkár: *Osszián-kultusz Magyarországon*. EPhK, 1933, 66–76.
82 Elek Oszkár: *Osszián világa*. BpSz, 1936, 336–360.
83 Elek Oszkár: *Homérosz és Osszián*. ItK, 1937, 366–377.

magánéleti és szerelmi történetek is szerepet kaptak a történetalakításban, ami lehetőséget biztosított a költőnek, hogy csak a történelmi kontextussal szemben maradjon hiteles.[84] Székely Sándort eposzainak narratív megoldásai kétségtelenül kapcsolatba hozzák e hagyománnyal is, de azon véleményekkel szemben, melyek irodalomtörténetünkben rögzítenék azt a felfogást, mely értelmében Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* eposzban kamatoztatja e toposzkészleteket, inkább azon véleményekkel értünk egyet, melyek e hagyomány formába öntését a *Dierniász*ban vélik leginkább érvényesülni. Ez egyben Székely Sándor első fennmaradt elbeszélő műve. Érdekességéhez nemcsak a prózai modor tartozik, hanem az is, hogy a bécsi peregrinációban született.

Az eposzi örökség fölszámolása

Vörösmarty nemzeti történeti eposzainak (*Zalán futása*, *Cserhalom*, *Délsziget, Eger*) narratív technikáit Dávid Péter tanulmánya nyomán foglalom össze. Az 1820-as években a történeti tárgyú eposzok irodalomtörténeti értéküket annak a fajta stabilitásnak köszönhették, hogy eleget tudtak tenni azoknak a nemzeti eposszal szemben támasztott elvárásoknak, amelyek a történeti és a mitológiai hagyomány megjelenítését szorgalmazták, az „eredetközösséggé egyesítő beszédmód" jegyében. Történetírás és történeti fikció ily módon egyaránt helyet kaptak Vörösmarty eposzaiban, ami akkoriban az emlékezet-típusú múltszemlélet miatt elfogadott volt. Az eposzokat olvasva az olvasó tanúja lehet a kollektív emlékezet képződésének, a narrátor a múltat narratívákban konzerválva örökíti tovább. A narratíva eszközei a többes szám első személyű birtokviszonyos szerkezetek, Csokonaitól számítva divatossá vált héros költő motívuma, minek értelmében, a poézisban héros költő képes az eposzírásra, valamint a költői allegóriák. Újabb történetek, regék ágyazódtak bele a fő cselekményszálba, ezáltal az olvasó azt a pozitív emocionális attitűdöt is kézhez kapta, ami megmutatta a történetek hallgatóinak példáján keresztül, hogy neki hogyan kell reagálni a mesére. A történet a történetben elbeszéléstechnika több miniatűr regének a beékelődését eredményezte a cselekményszálba. Ezek önmagukban is kerek egészet alkottak, és az ossziáni hangütés jellemezte őket. S mivel az ossziáni hangulatot a korban a magyar nemzetkarakterológiai elemek (búskomorság, vitézség, széthúzás) megszólaltatására tartották alkalmasnak, a regét is magyar műfajnak állították

[84] Hász-Fehér Katalin: A „nemzeti szentimentalizmus" programjának egyik forrása: az osszianizmus. In Ármeán Ottília et al. (szerk.): *Serta Pacifica. Tanulmánykötet Fried István 70. születésnapjára.* Szeged, 2004, Pompeji Alapítvány, 209–220.

be. Vörösmarty isteneit a nemzeti karakterből vezeti le: Hadúr hadisten jellemzőkkel jelenik meg, rámutatva a magyarság legalapvetőbb jellemvonására, a harci vitézségre, míg Ármány és Hadúr küzdelme példa a magyarok visszavonására.[85]

Zentai Mária az eposzok évtizedében (1822–1831) írt Vörösmarty-eposzokat a bennük ismétlődő műközi elemek és formulatechnikák szerint véli összetartozóknak: az egymásra hasonlító részletek egyszerre idézik a homéroszi és az orális hagyományt. Zentai a Vörösmarty-eposzok műközi elemei közé sorolja a románcos szerkesztést (előtérben a magánélet történetei bonyolódnak, míg a nagy nemzeti események a hátteret adják), a szereplők felvonultatását, jellemzését (pl. a hősök ruhájának és fegyverzetének leírása), aminek konvencionális jelleget az kölcsönöz, hogy nemzetiségtől függetlenül mintha ugyanabból a jelmez- és kelléktárból szerelkeznének fel, vagy mintha, a vívok között a helyzetteremtő párbeszédek is hasonló módon ismétlődnének. A harmadik formulatechnika Vörösmarty hősnő-tipológiájának ismétlődése: amíg a férfi szereplőket az eposzi minták formázzák, addig a nőalakok a varázsmese és a lovagi eposz (románc) irányából érkeznek. Egyfelől a variációk varázsának a kimerülése, másfelől az irodalomnak a való élet felé fordulása lehetett az oka annak, hogy Vörösmarty a 30-as évek elejére felszámolta az eposzi örökséget.[86]

Az orális hagyományok érvényesítése is beletartozott tehát abba a műalkotás-koncepcióba, ami különböző regiszterekkel operált. Szintén Zentai Mária mutatta ki, hogy a Vörösmarty-eposzok (*Tündérvölgy, A Rom*) olyan régi kompozíciós módokat is alkalmaztak, amelyek az oralitás világában alakultak ki, és a mesék archaikus szabályit követték. Ennek kimagasló példája a *Csongor és Tünde*, ami az Árgirus-történetet, egy ponyvakiadásból menekíti át az elit irodalmi regiszterbe. E választás mögött a populáris hagyomány és az alacsony presztízsű szövegtípusok felé való elmozdulás állt, ami az írók korabeli szervesítési ambícióival magyarázható.[87] Gere Zsolt tanulmányai abból a szempontból írták le ezt a folyamatot a Vörösmarty-életműben, ami az eposzok forrásainak, tartalmi je-

[85] Dávid Péter: „Győzedelem legyen éneked, és zengése örömzaj". Vörösmarty nemzeti történeti eposzai. In Dajkó Pál – Labádi Gergely (szerk.): *Klasszikus-magyar-irodalomtörténet*. Szeged, 2003, Tiszatáj Alapítvány, 331–356.

[86] Zentai Mária: Az egyetlen eposz. In Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére.* Budapest, 1999, Magvető Könyvkiadó, 380–402.

[87] Zentai Mária: Álmok hármas útján. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig.* Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 169–183.

gyeinek, mitológiájának vizsgálatával megállapította, hogy a művek Horvát István őstörténeti koncepciója mellett (pánmagyar szemlélet), belső törvényszerűségeket is érvényesítenek a mitológiai magyarázatban. Ezzel Vörösmarty kulturális, civilizatórikus ambíciói jelentkeztek az eposztervben. Az eposzterv hátterében ugyanis olyan, a jelent foglalkoztató kérdések húzódtak meg, mint a nemzetüdv és a nemzethalál problematikája. Amellett, hogy Vörösmarty nem távolodott el Horvát István őstörténeti koncepciójától, az *Árpád ébredése* (1837) című darabjában Árpád monológja már radikálisan leválasztja önmagát s ezzel a magyarságot is a Hadúrral kapcsolatos kultuszról. A harcos istent annak a szemléletnek a jegyében választja le a nemzettörténetről, ami a jelenhez igazodva a történetek mögött megpróbálja megjeleníteni vagy organikussá tenni a zsidó-keresztény hagyományt is. Már a *Zalán futásá*ban megtörténik tulajdonképpen a nemzeti hagyomány újragondolása, s annak a felismerése, hogy az elődöknél az irodalom regiszterében helyet kapó Hadúr alakja alkalmatlan egy perspektivikus nemzettörténet hordozására.[88] Fried István Vörösmarty romantikájáról értekezve abba az 1820 és 1830 között ható közép-európai áramlatba helyezi el a költőt, ami a nyelvi és szubjektumra vonatkozó konvenciók parodisztikus átértelmezését tette lehetővé. Vörösmarty megalkotta a maga természet- és történelemszemléletét és ezzel párhuzamosan átértékelte a bevett műfajokat és azok nyelviségét. Az eposzi örökség szétverése fokozatosan négy fokozatban történt: (1) nem-eposzi hősök beiktatása az elbeszélésbe; (2) a külső forma átstrukturálása; (3) az eposzi kellékek, ismérvek elhagyása; (4) eltérő minőségű mitologizálás. Vörösmarty ebben a folyamatban nem elsősorban a műfajra lelést célozta meg, hanem önnön költői személyiségét építette meg azáltal, hogy elfordult a hazai hagyománytól és a befogadás tárgyától.[89]

Túróczi-Trostler József a *Tündérvölgy*et és a *Délsziget*et olyan művekként határozta meg, melyek kimerítik az „irracionális romantika" lényegét, amennyiben ismertető jegyei alatt a végtelenséget, a határtalanságot és a csodálatosat értjük, ezzel Vörösmartyt az európai romantikus hullámhoz kapcsolta. De ideológiai szempontból mély különbséget vélt felfedezni Klopstock *Messiás*a („szent") és a *Zalán futása* („profán") között, ami a művek nyelvezetén is meglátszik. Míg

88 Gere Zsolt: *„Hat gím jöve sebten elébe" (Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a* Zalán futását *követően)*. ItK, 2000, 176– 218.; Gere Zsolt: Nemzettörténet és mitológia határpontjain. In Szegedy – Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 137–152.

89 Fried István: Vörösmarty Mihály kelet-közép-európai romantikája. In Uő: *Magyar irodalom(történet), Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből.* Szeged, 2010, Tiszatáj Könyvek, 60–75.

Klopstock *Messiás*a hatástalan nyelvemlék maradt, melyben a parttalan, ekszta-tikus áradatot semmi sem akadályozza, addig a *Zalán futás*a nyelvi varázsával hat mind a mai napig. E nyelvi varázs forrása pedig éppen az a magyar romantikus alkotáseszmény és hagyomány, ami mind Arany, mind Vörösmarty íráselvére jellemző volt, s minek értelmében költőink (a határtalanság igézetében ugyan), mégis a plaszticitás, a mérték és a határok sérthetetlenségének a tiszteletben tartását választották a parttalan áradat helyett.[90] Egy másik helyen Túróczi-Trostler úgy olvassa Vörösmartyt, hogy ideológiai és terminológiai párhuzamokat keres a *Csongor és Tünde* és olyan világirodalmi művek között, mint Schiller *Don Carlos*a vagy Goethe *Faust*ja. Azt bizonyítja, hogy Vörösmarty ízig-vérig úgy volt romantikus, hogy a válságos történelmi helyzetre kreált romantikus témáiban érintkezett az európai romantika irracionális irányaival a romantika közös anyanyelvén. Vörösmarty nagyságát a romantikus alkat, nyelv és magatartás érvényesítésében látja, valamint ennek a magyarországi állapotokhoz való alkalmazásában. Félreismerhetetlenül magyar jelleggel tartozik bele az európai romantikába. Ebben a rangsorolásban Turóczi-Trostler Székely Sándort azon kis költők táborába sorolja, akik a metternichi rendszer fokozódó nyomására a Klopstock-kultusz igézetében kezdtek el tüneményes darabokat írni a keleties mesekincs és a bécsi mesedrámák modorában, és nem tudták felérni a *Csongor és Tünde* művészi terminológiatárát.[91]

Ebből a szempontból érdekes Székely Sándor esete Kisfaludy Károllyal. 1828-ban ugyanis beküldte neki a *Mohács* (1824) című eposzt azzal a céllal, hogy az *Aurorá*ban jelentesse meg. Végül Toldy jelentette meg ugyanabban az évben a *Koszorú*ban. Kisfaludy Károly állítólag a mű szerkezetének gyarlósága, illetve a Klopstocktól kölcsönzött epikai gépezet miatt nem közölte le Székely Sándor eposzát.[92] E gesztus nemcsak azt tükrözi, hogy a magyar írótársadalomban Székely Sándornak az *Aurorá*sok milyen szerepet szántak, hanem egyértelmű jele annak az irodalmiságnak, amit a *Hébe* zsebkönyv irodalmiságával szemben képviseltek. (Székely Sándor, mivel a 20-as évek elején szinte kizárólagosan a *Hébe*ben közölt, könnyen válhatott ennek a szemléletnek a képviselőjévé). Zentai Mária elemezte a problémát, és megállapította, hogy noha a zsebkönyvek sem

90 Turóczi-Trostler József: „Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára." In Uő: *Magyar irodalom, világirodalom* (Tanulmányok I.) Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 395–401.

91 Turóczi-Trostler József: Vörösmarty mai szemmel. In Uő: *Magyar irodalom, világirodalom* (Tanulmányok I.). Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 402–469.

92 Heinrich a Székely–Toldy-levelezés nyomán rekonstruálta az eseményeket. Heinrich: i. m. 38–41.

jellegükben, sem színvonalukat illetően nem különböztek lényegesen egymástól, a különbség egyrészt abból adódott, hogy az egyik a bécsi (*Hébe* – összbirodalmi patriotizmus), a másik pedig a pesti (*Aurora* – nemzeti irodalom elve) irodalmiság jegyében született. A *Hébe* tehát az Aurora-kör számára azt a kultúrafelfogást testesítette meg, amely szoros egységben szerette volna látni Pestet és Bécset. Az Aurora-kör egyre kevésbé volt türelmes e felfogással szemben, és az évtized végén a Pyrker-pör kapcsán szembe is fordult vele.[93] Ezzel egyetemben egyre inkább kikristályosodott az a szemlélet, aminek jegyében a Pyrker-típusú írók górcső alá kerültek, mivel még mindig az instrumentális nyelvszemléletet képviselve alkottak. Pyrker János Lászlón (1772–1847) kívül Helmeczy Mihály (1788–1852) felett szómetélései miatt tör pálcát Vörösmarty egy-egy epigrammában. De Kisfaludy Károlyék lassan olyan szerzőktől is elidegenedtek, akik az 1820-as évek elején még az Aurora munkatársaiként indultak az írói pályán: Ponori Therewk József (1793–1849) csekély írói tehetsége, rossz természete, dagályos, cikornyás, epithetonos nyelve, az eredetiség hiánya miatt váltott ki ellenszenvet, Kovácsóczy Mihályt (1793–1870) pedig az írói rend szégyenének tekintették, és bosszantotta őket az, hogy Kazinczy mindig Vörösmartyval együtt emlegette.[94] A prakticista szemléletű, racionális, szűk értelmezésű költői magatartáson, melynek lényege a nemzet szolgálatában tett hasznos munkálkodás volt, a romantikus nemzedék továbblépett, és az egyetemes felé nyitott. Az egyoldalú, konzervatívnak ható nemzeti elv már nem elégítette ki az irodalmi igényeket, mégis a Vörösmarty szerkesztése (1828–1833) alatt lévő *Tudományos Gyűjtemény* olyan mindenes gyűjtemény volt, ami a prakticista elvet magukon hordozó szövegeket is leközölt (Kis János, Balogh Sámuel cikkeit), sőt olyan szerzők cikkeit is, akik írásaikban még a felvilágosodás szellemét sugározták, az irodalom ismeretterjesztő, népnevelő jellegét hangsúlyozták, és iskolás költészetet műveltek. (Ilyen kaliberű szerző volt pl. Kis János vagy Edvi Ilyés Pál, ez utóbbi írásaiból az is kiderült, hogy nem értette a romantika költőinek magatartását).[95]

Vörösmarty és a romantikusok modern irodalomművelési szempontjából az ún. „kis költők" dagályos nyelvezetükkel nem teljesítették a mértéktartás kritériumát. Nem biztos, hogy tudomást akartak venni arról a romantikáról, ami az

93 Zentai Mária: A honnyosok és a tündérkert (Aranyosrákosi Székely Sándor: A székelyek Erdélyben). In Szabó G. Zoltán szerk.: *Mezei Márta 75. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 2004, Balassi Kiadó, 84–96. Utalás: 88.

94 Horváth János: *Kisfaludy Károly évtizede*. Budapest, 1936, Kókai Lajos kiadása, 21–36.

95 Fried István: *Vörösmarty és a Tudományos Gyűjtemény*. ItK, 1968, 644–658.

évtized második felétől Goethe és Schiller nyomán vált mintaértékűvé irodalmunkban, hanem továbbra is a Klopstock-kultusz bűvöletében írtak. Olyan birodalmi romantikus nézeteket képviselhettek, melyek a nemzeti jegy hangsúlyozódásával egyre inkább meghaladottakká váltak. Prakticizmusukkal szűklátókörűségükről tehettek bizonyságot, és képtelennek bizonyulhattak megtalálni azt a nyelvet, mely a nyelvi és szubjektumi konvenciókat újraértelmezhetőkké tette volna számukra. Történelemszemléletükben is a jelentől inkább elrugaszkodottaknak, eltávolodottaknak tűnhettek.

Hogy Székely Sándor milyen konnotációkkal került bele ebbe az írókategóriába, ha egyáltalán belekerült, nem tudni. De tény, hogy Vörösmarty róla is „megemlékezett" egy epigrammában, mely ismereteim szerint először 1885-ben jelent meg:[96]

Tűzbe veled, te nagyon aranyos, tán tiszta arany vagy.
'S tűz kísér aranyat, 's hát arany-urfi, megégsz ?
Kár érted, de se baj, hamudat széthordi az alszél,
'S a' fölszél, lelked' béllete, égbe röpül.

Az epigramma első fele Székely Sándor tündérező természetére játszik rá, mely egyben a nemesi előnévre, valamint a Székely-epika helybeliségére (territorializáltságára) is utal (Aranyos folyó), miközben a tűz motívummal – mely Székely verseinek visszatérő motívuma, az ihletett alkotás szimbóluma – előkészíti az üzenetet. A második rész azt a szemléletet tükrözi, ahogyan Vörösmarty olvashatta Székely Sándor verseit, a nyelvi sajátosságokra figyelve (*széthordi, lelked' béllete*), és a teleologikus szemléletet ismerve fel bennük. (*alszél*, *fölszél*).

A bécsi tanulmányút

Kazinczy-levelezésből tudjuk, Székely Sándor gyakran felkereste Igaz Sámuelt.[97] A szakmai kapcsolatok ápolása mellett, melyet a *Hébe* zsebkönyvben és a *Magyar Kurir*ban való publikációs eredmények is igazolnak, tanulmányait szá-

[96] Horváth Károly szerk.: VÖM *Kisebb költemények* II. (s.a.r.), Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó, 143. A vershez írt jegyzet szerint a költemény először Vörösmarty összes munkáinak 1884–85-ös kiadásában jelent meg. (I. m. 487.) Nincs adat arról, hogy Székely Sándor ismerte volna.

[97] „Thewrewk minden nap, Székely minden héten megfordulnak nálam." Igaz – Kazinczynak (1822. január 9.). KazLev, XVIII, 10. Székely Sándor valószínűleg Ponori Thewrewk Józseffel is baráti, szakmai kapcsolatban állt. Erről tanúskodnak a költőtársak költői, baráti erényeinek emléket állító versek. Székely Sándor *Ponori Thewrewk Józsefnek* című verse, illetve Ponori Thewrewk *Aranyas-Rákosi Székely Sándorra* című költeménye

mos tudományágra kiterjesztette. Az 1821. április 3–1822. május 24. közötti tanév első félévében az evangélikus teológián az erdélyi származású Wenrich Johann Georgtól exegetikát és teológiai enciklopédiát tanult.. A második félévben protestáns egyháztörténetet, a harmadikban pedig általános egyháztörténetet, tanára Genersich Johann volt.[98] Teológiai és történelmi ismereteinek gyarapítására használhatta ezt az időszakot. De figyelmét valószínűleg nem kerülték el Hormayr Joseph és Mednyánszky Alajos történeti tárgyú közleményei sem az *Archiv* és *Taschenbuch* hasábjain, mely folyóiratok az államközösségi elv hangoztatása mellett végül a nemzeti narratívák elszabadulásának engedtek teret,[99] ezenfelül olyan, az Erdély-történetet az osztrák narratívába integrálni kívánó kísérleteket közöltek, melyek az erdélyi fejedelmeket ellentmondásos történelmi figurákként jellemezték, egyben a történelem regényszerű (nem eposzias) megközelítésével próbálkoztak.[100] Heinrich szerint a bécsi polgárokat és lengyeleket dicsőítő *Vienniász* az osztrák államközösségi narratíva jegyében született meg, de nem veti el azt a lehetőséget, hogy Székely Sándort már jóval korábban foglalkoztatta a nemzeti múlt dicsőítése, aminek példája az ugyancsak Bécsben íródott *A székelyek Erdélyben*.[101] A tradíció egyébként szívesen idézi a *Vienniász* keletkezésének körülményeit, azt az inspiratív pillanatot, amit Székely Sándor a kézirat előlapján plasztikus rezonanciákkal megörökített:

„Ezen munkát az 1821-ik év három végső hónapjában Bécsben írtam. Schönbrunnban kezdém meg, midőn a Gloriette-ből Bécs felé soká néztem. Haza menvén, egy ódát írtam, annak írása közben, melyet sokszor megújítottam, arra határoztam el magam, hogy többet is írjak. Mikor aztán éjszakánként tervezni kezdém a dolog kezdetét és végét, nem tagadhatom, hogy egy tárgy nagy befolyással volt képzeletem szabad, nagy és sebes terjeszkedésére. A Graben szegletén levő kávéházban egy asztalkánál egyedül ülve sokat gondolkoztam, hasonlóképpen az Augustiner-, Burg- és Mölker-bástyákon is, a hova néha ebéd után sétálni kimentem, valamint a Svabenthor bástyán a Schwarzenberg-kertben. Laktam a C. Residentia kapuja előtt *am Kohlmarkt* nr. 1151. in 5-ten Stock, egy kis szobában. A *Lucifer harcát* (XIII. ének) dőlve írtam egy kasztenen 12 órakor, midőn az Akadémiából hazajövén, ebédre akarék menni. A közepén lévén Bécs

az efféle költőiség előtt tisztelegnek. (*Magyar Kurir,* 1822/2. 16.) Székely versét Jakab Elek közölte, jelezve, hogy 1819-ben íródott. (Jakab: i. m. 182.)

98 Jakab: i. m. 171.

99 S. Varga: i. m. 179–199.

100 Uo. 215–218.

101 Heinrich: i. m. 402–403.

vidékének, úgy képzeltem magam, mintha én is beszorultam volna a várba az ostrom alatt. Innen származnak ezen kifejezések: *innen, tul* stb."[102]

A részlet amellett, hogy az alkotás hatékonyságára, a műalkotás gyors kidolgozására szakosodott alkotó motívumára hívja fel a magyar olvasó figyelmét, bizonyítja, hogy Székely Sándor figyelme a részletekre igen kiterjedt volt. Ezen felül a szerző munkaszeretetét és a hasznos időtöltését örökítette meg. Székely bécsi tapasztalatainál, valamint azok írásos lejegyzésénél maradva, egyik híres levelére érdemes kitérni, melyet özvegy Nagy Mihálynénak, szül. Dézsfalvi Juditnak címzett 1821-ben. A levelet Borbély György közölte az *Aranyosvidék*ben (1893/43), majd Heinrich Gusztáv ennek nyomán bevette tanulmányának mellékletei közé. A levél alaphangulatát az a kettős érzelem jellemzi, ami az idegen kultúra elemeinek ecsetelésébe fogva, önkéntelenül is hazavágyó gondolatokat ébreszt. Az itt következő részlet egy hasonlatban foglalja össze ezt a peregrinus diák számára ellentmondásoktól nem mentes érzést:

„A mi privát állapotomat nézi, még eddig mindenképpen jól érzem magamat; remélem hogy ezután is megsegít az Isten s a jó emberek. Itten az ember erővel németté lessz. Az én öltözetem egy német magas kalap – fekete selyem lájbi, fehér nyakravaló, melynek oly magosnak kell lenni, hogy az ember örökké az égbe nézni kéntelen, egy pántoffel, fekete pantallon, egy olajszin Gehrock – mindamellett ugy képzem magamat mint egy idegen sziget madarát mely bármi czifra Kaliczkában van, szirtos hazája felé fordul énekelni."[103]

A bécsi tanulmányi időszakban kulturális eseményeken is részt vehetett, Jakab Elek szerint magánkoncertekre járt el, egy alkalommal másodhegedűsként közreműködött egy Haydn mise előadásában. A zene és hegedű iránti szeretetét édesapjától tanulta, amit ő maga is később átadott Ádám nevű fiának.[104] Székely Sándor zenei képzettségét sokan érvként használták széles körű tudását alátámasztandó, ami alkalmassá tette az Unitárius énekeskönyv felújítására.

102 Jakab: i. m. 267. (Kiemelések az eredetiben.)

103 A levél 1821. január 30-án volt keltezve, 1893. október 21-én jelent meg az Aranyosvidékben. Heinrich nyomán az idézet. (Vö. Heinrich: i. m. 406.)

104 Jakab: i. m. 169.

Claudia Elferdink[1]

„Amit az utolsó fejezet mond a vallásról, megdöbbentő lesz!”

Margaret Brackenbury Crook tiszteletes[2] élete és teológiai tanításai

Bevezetés

A kiváló tudósként, társadalmi aktivistaként, prédikátorként és pedagógusként ismert Margaret Brackenbury Crook volt az első angol nő, aki az oxfordi Manchester College-ban szerzett unitárius lelkészi diplomát. Családja több tagja, köztük nagyapja és apja is, unitárius lelkész volt, így gyermekkorától kezdve a brit liberális unitárius gondolkodás és politika által áthatott környezetben nevelkedett, és már azelőtt elhatározta, hogy a lelkészi pályát választja, mielőtt elég idős lett volna ahhoz, hogy észrevegye, a környezetében élő papok mind férfiak.[3]

[1] Claudia Elferdink unitárius univerzalista lelkész az Amerikai Egyesült Államokban. Jelenleg Madisonban, Connecticut államban szolgál. Oklevelet a Kaliforniai Egyetemen (Santa Barbara) és az Ohaio állambeli College of Wooster-en szerzett. Mesteri fokozatot az Antioch Graduate School of Educationban nyert. 1998-ban szerzett teológiai diplomát a Harvard Divinity School-ban, 1999-ben avatta lelkésznek a Unitarian Society of Northampton and Florence és a Unitarian Universalist Society of Greater Springfield.

A tanulmány a *The Jurnal of Unitarian Universalist History* különszámában jelent meg, melyet az Unitárius Univerzalista Szövetség 50 éves évfordulójára adtak ki. Elferdink, Claudia: “The Religion in the Last Chapter Will Shock Him.” The Life and Theology of the Rev. Margaret Brackenbury Crook. *The Jurnal of Unitarian Universalist History.* Special issue: Fiftieth Anniversary of the Unitarian Universalist Association. Volume XXXV (2011–2012) Editor: Katheleen Parker. 121–139.

[2] A nemi megkülönböztetéstől mentes tiszteletesi cím használata (az angol szóhasználatban gender-semleges „reverend” megszólításhoz hasonlóan) Margaret Brackenbury Crook esetében tudatos fordítói választás, melyet a kontextus remélhetőleg érthetővé tesz majd.

[3] Jelen írás szerzője köszönetet mond Paul Rasornak, a Harvard Divinity School meghívott előadójának (1999– 2000), amiért megismertette őt Margaret Brackenbury Crook alakjával. Paul Rasor említette, hogy ő Dorothy Emersonnal, a Unitarian Universalist Women’s Heritage Society (Unitárius-Univerzalista Női Örökségvédelmi Társaság) elnökével folytatott konzultációja során kapta azt a javaslatot, hogy Margaret Crook munkásságát belefoglalja előadásai anyagába. Emerson maga nem sokkal azelőtt figyelt fel

Az I. világháború sorsfordító eseményei és családjának Amerikába költözése azonban félbeszakították sikeresen induló lelkészi pályáját, majd az Egyesült Államokban az Amerikai Unitárius Szövetség elnöke, Samuel Eliot Atkins hiúsította meg a lelkészi működésének folytatására tett kísérletet. Ekkor Crook az akadémiai közeg felé fordult: a northamptoni Smith College tanáraként működött az elkövetkező harminchárom év folyamán, időközben megjelentetve egy, a feminista bibliaértelmezés és teológia területén úttörő jelentőségű művet. Jelen írás Margaret Brackenbury Crook mindeddig kevéssé ismert alakjának bemutatására vállalkozik, kiemelve azokat a vízválasztókat, melyekkel nőként, lelkészként és pedagógusként szembesült, valamint kísérletet téve arra, hogy e haladó gondolkodású teológusnak a női vallási tapasztalat fontosságáról alkotott felfogását körvonalazza.

Unitárius lelkészek a családban

Az anglikán egyházzal szembeforduló protestáns irányzatok közül mind a kvékerek, mind az unitáriusok gondolkodásmódja egyfajta nagy múltra visszatekintő nonkonformista egalitarizmusban gyökerezett.[4]

A radikális unitárius reformer és értelmiségi nők és férfiak már az 1830-as években hallatták hangjukat a rabszolgaság elleni kampányok során, húsz évvel korábban, mint amikorra a nőmozgalom kezdetét általában teszik Nagy-Britanniában. Ezek a harcos unitáriusok olyan hagyományos unitárius elveket vallottak magukénak, mint a közoktatás fontossága, a politikai radikalizmus és aktivizmus, valamint a tudományba vetett hit. Központi jelentőséggel bírt számukra a választójog kérdése, az együttműködés elve és a házastársi viszony problémája, melyből kiindulva a nő, a nőiség újraértelmezésére tettek kísérletet.[5]

Margaret Crook személyére, és egyik délután meglátogatta a Smith Archívumot előzetes információszerzés céljából. [A szerkesztő megjegyzése: A UUWHS csatlakozott a UU Historical Society-hoz (Unitárius-Univerzalista Történeti Társaság), közösen létrehozva a UU History and Heritage Society (Unitárius-Univerzalista Történeti és Örökségvédelmi Társaság) nevű szervezetet 2011-ben.]

4 Rendall, Jane: *Equal or Different.* Oxford, 1987, Basil Blackwell, 5.

5 Gleadle, Kathryn: *The Early Feminists.* New York, 1995, St. Martin's Press, 1–5, 188–189. A radikális unitáriusok csoportjához tartozott többek közt WJ Fox, Emilie Venturi, Priscilla Bright és Eleanor Rathbone. Egyes vélemények szerint a híres angol író, John Stuart Mill ezekre a radikális unitárius eszmékre utalt, amikor azt állította a *The Subjugation of Women* [*A nők leigázása*] (1869) című művében, hogy az emberiség mindaddig nem tud előrelépni, ameddig a házasságon belüli gazda–rabszolga viszony át nem alakul.

Margaret Brackenbury Crook angol és unitárius gyökereit I. Vilmos angol király uralkodásának idejéig vezette vissza, amikor is két fivér, aki a Croche, azaz *kereszt* nevet viselte,[6] a lancashire-i Boltonban telepedett le valamikor a tizenötödik században. Takácsokként kezdték keresni a kenyerüket, és idővel a kereskedő középosztályba emelkedtek, immár Crook néven. Az idők során a családból lelkészek egész sora került ki. Margaret dédapja, a kiváló unitárius lelkész, George Harris tiszteletes[7] maga is egy nonkonformista pap fia volt. Harris, aki tanulmányait a Glasgow-i Egyetemen végezte, elismert lelkészként működött Észak-Angliában és Skóciában, valamint két unitárius kiadvány, a *The Christian Pioneer* (1826–1845) és a *The Christian Pilot* (1847–1851) alapítójaként szerzett hírnevet.[8] Harris unokája, Leopold George Harris Crook tiszteletes volt Margaret Crook édesapja.[9]

Margaret Crook 1886. május 5-én született Dymock-ban, Gloucester közelében, Leopold és Ellen Crook első gyermekeként.[10] Két fiútestvér követte: Wilfrid Harris, két évvel Margaret után, és Waldo (aki Ralph Waldo Emerson után kaphatta a nevét), öt évvel Wilfrid születését követően. Margaret apja azután végezte el az egyetemet, és lépett unitárius lelkészi pályára, hogy pár évig „úri gazdálkodóként" élt. Két évig szolgált Ilkestonban, Derby közelében „jó munkát végezve a számos nehézség ellenére".[11] A család aztán a wolverhamptoni Snow Hillbe költözött, ahol, az unitárius templomi szolgálat átvétele után, a tiszteletes és felesége egy új iskolai terem építésébe fogott.

Sajnos mindössze néhány héttel azután, hogy az iskola 1895-ben megnyitotta kapuit,[12] Leopold G. H. Crook tiszteletes belehalt egy baleset során szerzett sérüléseibe. Harminckét évet élt. Ifjú özvegye, Ellen Brackenbury Crook, egyedül maradt három kisgyermekével. Margaret, a legidősebb, csupán nyolc éves volt ekkor.[13] Apja korai elvesztése mély nyomokat hagyott, és erős családi kötődést alakított ki benne. Korán rá kellett ébrednie nem csupán a családi háttér lét-

6 Crook, Margaret: *Notes: For Dictionary of International Biography*. Massachusetts, 1962, november 8., Smith College Archives.

7 George Harris tiszteletes Margaret Crook apjának anyai nagyapja volt.

8 A Manchester és más északi ipari központok közelében élő családok egy állandó csoportja kiállt olyan liberális célok mellett, mint a rabszolgafelszabadítás és a világi oktatás.

9 L. G. Harris Crook tiszteletes gyászjelentése. *The Seed Sower*, 1895/3:1. március.

10 Crook, Margaret: Author's Statement. *Women and Religion,* 1964. 03. 26., Promotion File, Beacon Press Archives, Andover-Harvard Teológiai Könyvtár, Harvard Divinity School, Cambridge, Massachusetts.

11 L. G. Harris Crook tiszteletes gyászjelentése.

12 Uo.

13 Crook: i. m. *Notes: For Dictionary of International Biography* (nincs dátum).

fontosságú szerepére az ember életében, hanem annak törékenységére, mulandóságára is.

Egy úttörő nő lelkésszé formálódása

Margaret Brackenbury Crook számára a liberális gondolkodás iránti elkötelezettség és a lelkipásztori identitástudat családi örökség volt. Fiatalabb öccse, Waldo visszaemlékezései szerint Margaret határozott szándéka volt apjuk örökébe lépni.[14] Margaret valóban kijelentette: „Mindig is a lelkészi pályát szerettem volna választani. A világ legtermészetesebb dolgának tűnt számomra e választás, jóval azelőtt, hogy rájöttem volna, ez egyben azt jelenti, hogy hozzájárulok egy új szakterület megnyitásához a nők előtt."[15] Crook egyetlen nőről tudott, aki unitárius lelkészként működött Angliában: a németországi születésű Gertrud von Petzold két gyülekezetben szolgált, ám az első világháború kitörésekor visszatért Németországba.[16]

Margaret Crook dédapját, George Harrist valaha azért nem vették fel Oxfordba, mert unitárius volt. Nem ment át a vallásvizsgán, azaz nem volt hajlandó áttérni anglikán hitre. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor az unitáriusok saját teológiai főiskolát hoztak létre Oxfordban, melyet Margaret idejében Manchester College-nak hívtak. Így Margaret vallási hovatartozása nem jelentett gondot a Manchester College-ba való felvételéért folytatott küzdelme során. Az akadály a nemi hovatartozása volt.

Margaret később elmondta, hogy a kuratóriumi megbízottak aggodalmai nem arra vonatkoztak, hogy alkalmas-e a tudományos munkára, vagy jó lelkész válik-e belőle.[17] Inkább arról kellett meggyőznie őket, hogy ő a férfi szabványok szerint is „normális", amire vonatkozóan, mint kiderült, az ő esetében a sportolói háttere szolgált bizonyítékul.

14 *Daily Hampshire Gazette* (Northampton, Massachusetts), 1974. november 13, 15.

15 *Springfield* (Massachusetts) *Sunday Republican*, 1923. november 25.

16 Gertrud von Petzold története a következő kiadványban olvasható: Women Ministers Finally Break Through Prejudice. *Peoria Journal-Transcript,* (nincs dátum), 1924, Smith College Archives, Northampton, Massachusetts. Lásd még: Gilley, Keith: *Petzold, Gertrude von (1876–1952)*, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004. http://www.oxforddnb.com/view/article/45467

17 Oxfordban nem adtak ki egyetemi diplomát nőknek abban az időben, úgyhogy, bár Margaret Crook az oxfordi St. Anne's College-ba járt, kitűnő BA oklevelét a Londoni Egyetemen, teológiai oklevelét az oxfordi Manchester College-tól kapta.

> 1910–1917. között végeztem tanulmányaimat Oxfordban. A Manchester College megbízottjai kissé bizonytalanoknak tűntek, ami felvételemet illette azon diákok sorába, akik bejuthatnak a kollégiumba az egyetemi diploma megszerzése után. Valamelyikük azt mondta, jó lenne, ha aktívabban vennék részt a különböző szabadtéri tevékenységekben és sportokban. Azt válaszoltam, hogy én vagyok a jégkorongozók és a kosárlabdacsapat kapitánya. Normalitásomnak ez a bizonyítéka javamra fordult, és felvettek.[18]

Tanulmányi évei alatt Margaret aktivistaként is működött. Csatlakozott a Wolverhamptoni Fiatal Liberális Nők (Young Liberal Women in Wolverhampton) szervezetéhez, egy női választójogi csoporthoz, és a Nők Társadalmi és Politikai Uniójához (Women's Social and Political Union, WSPU),[19] egy jól ismert militáns választójogi szervezethez, melyet a Pankhurst család nőtagjai irányítottak.[20] Ezzel egy időben a bátyja, Wilfrid, és annak barátja, Harold Laski, létrehozta az Oxfordi Férfiak Társaságát a Női Emancipációért (Oxford Men's Society for the Emancipation of Women).[21] Így hát a testvérpár egyformán elkötelezett volt a női választójogért folytatott küzdelem iránt. Az I. világháború kitörésekor Margaret Crook, több kvéker aktivistával együtt, önkéntes megfigyelőként és felügyelőként vállalta a részvételt a szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadók bírósági tárgyalásain. Ennél veszélyesebb szerepet is vállalt azzal, hogy részt vett a Háborús Segélynyújtó Bizottság lelki segélyező munkájában Észak-Franciaországban.[22] E különösen kockázatos munka nagy részét menekült nőkkel és gyermekekkel való foglalkozás tette ki. Egy ekkor írt verse szívbemarkolóan mutat be egy jelenetet, melynek szemtanúja volt, amikor egy idősödő asszony nagylelkű-

18 [angol eredeti:] „*My years of study at Oxford lasted from 1910 to 1917. The trustees of Manchester College seemed at the time a little uncertain whether they would admit me to the roll of students who were to enter the college after obtaining a university degree. Someone told me it would be a good thing if I attended to more outdoor exercises and games. I replied that I was captain of the hockey eleven and the basketball team. This evidence of normalcy turned the day, and I was admitted.*" – Margaret Crook beszámolója arról, hogy az oxfordi Manchester College-ba való felvételéhez férfinormáknak kellett megfelelnie. I. m. Women Ministers Finally Break Through Prejudice.

19 Crook: i. m. *Notes.*

20 Martin Pugh: *Women and the Women's Movement in Britain. 1914–1959*. New York, 1993, Paragon House, 4–5.

21 Crook: i. m. *Notes.*

22 Crook: i. m. *Notes*.

en átengedte helyét egy zsúfolt párizsi menekültszállító autón egy anyának és öt gyermekének.[23] A kérdéses versrészlet így szól:

Nem volt hely az autóban
Akárhogy is, ő hat évvel élt tovább a kelleténél.
A gyerekeknek anyára van szükségük.
Ő senki anyja nem volt, a legutóbbi háború óta legalábbis.[24]

Tanulmányainak befejezése után Margaret Crook rögtön nehézségekkel szembesült, nem volt könnyű lelkészi pozíciót találnia, de bizonyos idő elteltével, a kitartó „próbálkozásnak" köszönhetően, egyszeriben négy ajánlatot is kapott, melyek közül „a patinás régi norwich-i Octagon Unitarian Chapel-ban" betöltendő hivatalra esett végül a választása.[25] Soha említést sem tett az álláskeresés során tapasztalt kezdeti nehézségekről, és úgy tűnik, jóhiszeműen azt feltételezte, az ő lelkészi képesítése férfi versenytársaiéval egyenlő súllyal esik latba. Mint kiderült, norwich-i kinevezésében épp női mivolta és elismerésre méltó intelligenciája játszott döntő szerepet. A *The Manchester Guardian* Margaret Crookot norwich-i kinevezése kapcsán egy másik, jól ismert, Oxfordban végzett karizmatikus prédikátornő és aktivista, Maude Royden (1876–1956) alakjához hasonlította. Roydent saját anglikán egyháza sosem ismerte ugyan el hivatalosan lelkészként, 1917-ben mégis felkérést kapott egy vele rokonszenvező nonkonformista paptól, hogy segédlelkészként szolgáljon mellette.[26] A *The Guardian* így számolt be az ügyről:

> Az Oxfordban diplomázott Margaret Crook tiszteletes kinevezése a Norwich-i Unitárius Templom lelkészévé Maude Royden kis-

[23] Crook, Margaret: *The Track of the Storm*. London, 1917, Headley Brothers. A *The Manchester Guardian* közölte Crook beszámolóit a segélyezési központokban folyó életről, később összegyűjtötték, és *The Track of the Storm* [*A vihar nyoma*] címmel könyv formájában is megjelentették azokat.

[24] [angol eredeti:] „*There was no room in the car / In any case she had lived six years beyond her span. / The children must have their mother. / She was nobody's mother, since the last war, that is.*"

[25] Margaret Crook unitárius lelkészi kinevezése a régi norwichi Octagon kápolnába – ahogy maga beszámolt róla – a női papság intézményét ellenző, az anglikán egyház által meghatározott ellenséges légkörben történt. Lásd Women Ministers Finally Break Through Prejudice In: *Peoria Journal-Transcript*, 1924 (nincs pontos dátum).

[26] Fletcher, Sheila: Royden, (Agnes) Maude (1876–1956). *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford,,2004, University Press. http://dx.doi.org/10.1093/ref:odnb/35861

> asszonynak a londoni Városi Templomba (City Temple) való segédlelkészi kinevezésére emlékeztet. Mindkét esetben figyelemreméltó tudományos felkészültségű nőre esett a választás…[27]

A cikk a továbbiakban a női papságot támogató érveket sorakoztat fel:

> A következő dolgokat írták egy-két évvel ezelőtt a nőprédikátorok javára a férfiakkal való összehasonlításban, röviden összefoglalva: gyorsabb intuíció és finomabb érdeklődési kör, mélyebb vallásos érzések, a férfiaknál természetesebb ékesszólás és nagyobb érzelmi erő. Miss Royden és Miss Crook kinevezése azonban arra utal, hogy a szellemi képességek sem jelentenek elhanyagolandó tényezőt.[28]

A norwich-i gyülekezet virágzott Crook vezetése alatt. Az ifjú lelkésznő feljegyezte erről az időszakról, hogy „újjászervezte a vasárnapi iskolát kétszázötven tudós és tanár számára, [heti] játszóházat hozott létre a háború ideje alatt az elhanyagolt gyermekeknek, [és] segített megbirkózni az influenzajárvánnyal, amely sok halálos áldozatot követelt." Említést érdemel, hogy arra is „biztatták, induljon a parlamenti választásokon a két munkáspárti jelölt egyikeként." Ezt ő elhárította, mondván, hogy inkább „a vallás területén szándékszik munkálkodni."[29]

Crook felfelé ívelő lelkipásztori pályája, melynek korai sikerei nyilvánvalóan többről árulkodtak, mint a szigorúan vett papi kötelezettségek teljesítéséről, hamarosan félbeszakadt. Öccse, Wilfrid, aki közgazdasági tanulmányait a Harvardon végezte, amerikai nőt készült feleségül venni, és akadémiai karrierjét New Yorkban szándékozott folytatni.[30] E tervek fényében, anyjuk és Waldo úgy dön-

27 [angol eredeti:] „*The appointment of the Rev. Margaret Crook, B. A. of Oxford, to the pastorate of the Norwich Unitarian Church recalls Miss Maude Royden's appointment to the assistant pastorate of the City Temple. In both cases, the choice has fallen on women of great academic distinction…*"

28 [angol eredeti:] „*The claims of women preachers as against men were put forward a year or two ago as being, briefly, their swifter intuition and finer sympathies, their deeper religion sense, their more natural eloquence and greater emotional force. The appointments of Miss Royden and Miss Crook, however, suggest that intellectual force counts a good deal, too.*" – Idézet a *The Manchester Guardian* cikkéből (nincs dátum) a *G. Arnold Shaw Presents the Rev. Margaret Brackenbury Crook* című kiadványban, Smith College Archives, 1923-24.

29 Crook: i. m. *Notes.*

30 Wilfrid Crook a szocializmus és az általános sztrájk témakörében szerzett Ph. D. fokozatot. A közgazdaságtan professzoraként tanított.

tött, hogy követi Wilfridet Amerikába. Ez a döntés komoly dilemma elé állította Margaretet. Harminchárom évesen, egyedülálló nőként ő az unitárius lelkésznő „egyenlőnél egyenlőbb" státusát élvezte a közéletben. Ámde férj vagy az életét meghatározó más személyes kapcsolat híján, elsődlegesnek ítélte a családja, vérrokonai iránti elkötelezettségét. A jelek szerint öccse karrierjét és eljövendő lakhelyét illető választását tekintették fontosabbnak a családban, és Margaret fájdalmas választási kényszerrel szembesült: csatlakozzon-e anyjához és testvéreihez Amerikában, vagy ragaszkodjon nehezen megszerzett, sikeres lelkészi pályájához Angliában?

A modern nő klasszikus dilemmájának egy korai példájával állunk tehát szemben, amikor választani kényszerül a család és a karrier között. Margaret Crook a családját választotta azzal, hogy lemondott az Octagon Chapel-ben betöltött tisztségéről, és 1920 júniusában Amerikába hajózott.[31] Ez a nehéz döntés nagyobb mértékben határozta meg egész későbbi életét, mint arra meghozatalakor számított.

Az amerikai út megtalálása

Egyesült Államokba való megérkezése után Margaret Crook kapcsolatépítésbe kezdett a helyi unitárius körökkel. Barátságos fogadtatásban részesült a közösség olyan prominens képviselői részéről, mint a Gannett, Cornish és Snow család, és idővel közeli barátság alakult ki közöttük.[32] Az Amerikai Unitárius Szövetség ezzel szemben, élén az elnöki tisztséget 1899 óta betöltő Dr. Samuel Eliot Atkins tiszteletessel, sokkal hűvösebb fogadtatásban részesítette. Margaret Crook így ír benyomásairól: „Azt hiszem, dr. Samuel Eliot óvakodott irányomban az elismerésnek bármilyen formáját mutatni; talán mert semmi szín alatt nem akar egy angol unitárius lelkészt arra ösztönözni, hogy ebben az országban telepedjen le; nem ismerem az indítékait."[33] Crook feltételezése, hogy Eliot angolellenessége tükröződött a viselkedésében, nem állja meg a helyét C. Conrad Wright unitárius teológus szerint. Valójában az Egyesült Államokba vándorolt angol unitárius férfi lelkészeket mindenféle nehézség nélkül befogadta az

31 Crook: i. m. *Notes.*
32 Margaret Crook levele Arnold Tovellnek, 1964. június 15.
33 Crook levele Tovellnek, 1964. június 15.

egyházközöség.[34] Wright egyértelműen úgy véli, hogy Margaret Crook kirekesztésének nemi hovatartozása volt az oka. E véleményét David Parke is megerősíti:

> A női papság jelentette az egyik vakfoltot Eliot gondolkodásában. 1887–1897 között (a közvetlenül Eliot hivatali idejét megelőző időszakban) nem kevesebb, mint huszonhárom nőt szenteltek unitárius lelkésszé, és kettőt helyeztek át más egyházközségekből. Ezzel szemben, az 1901-gyel kezdődő tizenhat év során, amikor Eliot a felekezet kiaknázatlan erőforrásainak fejlesztésén munkálkodott, csupán egy nő, Rowena Morse tiszteletes pappá szentelésére került sor az Illinois-i Genevában, illetve egy lelkésznő áthelyezésére egy másik egyházközségből.[35]

A női lelkészek számának e hirtelen csökkenése egybeesik Eliot hatalmának megszilárdulásával és az általa a Szövetségben gyakorolt központosított ellenőrzés megerősödésével. A jelenséget leírták máshol is, elsősorban Cynthia Grant Tucker beszámolójában az Iowai Nővérek közösségéről. Sam Eliot sikeresen félreállította ezeket a női lelkészeket, miután gyülekezeteik mérete megnövekedett, mivel „a legtöbb (lelkész) honfitársa osztotta véleményét a nők nyilvános szerepvállalását illetően."[36] Talán érdemes itt megjegyezni, hogy Eliot ellenezte a nők választáshoz való jogát. Aznap, amikor a női választójogról rendeztek szavazást Massachusettsben, Eliot már kora reggel elment voksolni, és ellene szavazott. Amikor a felesége és lányai reggelinél arra biztatták, hogy szavazzon a választójog mellett, ő „vidáman" bejelentette, hogy már szavazott, méghozzá nemmel.[37]

34 C. Conrad Wright szóbeli közlése egy telefonbeszélgetés alkalmával Claudia Elferdinkkel, 1998. február. Egy általa említett ellenpélda Vivian Pomeroy tiszteletes volt, aki évekig szolgált lelkészként a Massachusetts állambeli Miltonban.

35 [angol eredeti:] „*One of Eliot's blind spots involved women in the ministry. In the years 1887 through 1897 (immediately before Eliot's tenure) no less than twenty-three women had received Unitarian ordination and two transferred from other fellowships. In the sixteen years after 1901, in contrast, when Eliot was seeking the development of untapped resources of the denomination, only one woman was ordained, the Rev. Rowena Morse at Geneva, Illinois, and one woman admitted from another fellowship.*" David B. Parke, *A Wave at Crest* In: C. Conrad Wright (szerk.), *A Stream of Light*, Boston: Unitarian Universalist Association, 1982, 100.

36 Grant Tucker, Cynthia: *Prophetic Sisterhood: Liberal Women Ministers of the Frontier, 1880–1930*. Boston, 1990, Beacon Press, 209.

37 Ezt a történetet Eliot életrajzírója, Arthur McGiffert Jr. mondja el könyvében: *Pilot of a Liberal Faith: Samuel Atkins Eliot, 1862–1950*. Boston, 1976, Skinner House Books, 146–147.

Érdekes módon Margaret Crook sosem utalt rá, hogy nemi diszkriminációval kellett volna szembesülnie. Még *Women and Religion (A nők és a vallás*) című munkájában – melyet 1964-ben, nyugdíjba vonulását követően, és több mint egy évtizeddel Samuel Eliot halála után írt – sem tett említést Eliot szerepéről az unitárius női lelkészek nehézre fordult helyzete kapcsán. Hogy hallgatása e témával kapcsolatban egyfajta önvédelem volt-e részéről, nem tudjuk. Mindenesetre tény, hogy olyan korban élt, amikor az amerikai női lelkipásztorok és egy brit lelkésznő nagy erőfeszítések árán megszerzett jogai újra szégyenletes csorbát szenvedtek, mivel a férfitöbbségű amerikai egyházi hierarchia nem volt hajlandó a női papságot támogatni.

A lelkészi hivatás gyakorlásának lehetőségétől megfosztott Crook ekkor a békeaktivista hálózathoz fordult, és sikerült a Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és Szabadságért (Women's International League for Peace and Freedom, röv.: WILPF) New York-ban székelő amerikai alszervezeténél ügyvezető titkári pozíciót szereznie. A Liga akkoriban radikális, a pacifizmussal és szocializmussal szimpatizáló csoport hírében állt.[38] Nem sokkal ezután Crook írt egy helyzetét feltáró levelet Emily Greene Balch-nak,[39] a svájci székhelyű WILPF nemzetközi titkárának. (Balch-ot korábban felmentették a massachusettsi Wellesley Collegeban betöltött egyetemi pozíciójából a háború idején végzett békeaktivista tevékenysége miatt.[40]) Miután beszámol oxfordi egyetemi tanulmányairól, lelkészi és a társadalmi aktivista múltjáról, Margaret Crook szabadkozva kérdezi levelében, nem evezett-e „túlságosan személyes" vizekre, majd megkockáztatja a kérést, hogy nem tudna-e Miss Balch „tanácsokkal szolgálni" számára. Úgy tűnik, Margaret Crook kissé tanácstalanul sodródott ezidőtájt, sőt, a saját, Amerikába költözésre vonatkozó döntésének helyességét is megkérdőjelezte. „Egyszerre két jelentős angol gyülekezetben kínálkozott hely számomra", írta később, „ám sajnálattal kénytelen voltam lemondani az ajánlatokról."[41]

[38] Rupp, Leila J.: *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement.* Princeton, NJ, 1997, Princeton University Press, 29–30.

[39] David Johnson, unitárius-univerzalista lelkész szerint Miss Balch az unitárius közösség kiemelkedő tagja, kiváló tudós és politikai aktivista volt. Johnson, David, Interjú Claudia Elferdinkkel, Andover Newton Hittudományi Iskola, 1997. Lásd még: Nobel-békedíjasok 1946-ban: Emily Greene Balch, John R. Mott" Nobelprize.org. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/ laureates/1946/balch-bio.html

[40] Johnson, David: *Interjú Claudia Elferdinkkel.* Andover Newton Hittudományi Iskola, 1997.

[41] Crook: i. m. *Notes.*

Emily Balch válasza egy hónapot késett, részben azért, mert Balch úgy érezte, „nem igazán biztos benne, mit mondhatna."[42] Arra ösztönözte levelében Crookot, hogy folytassa munkáját a női főiskolákon, ahol már korábban is beszélt a diákokkal, annak érdekében, hogy újra felkeltse érdeklődésüket a WILPF iránt. Balch így folytatta: „Őszinte örömmel hallgattam Mrs. Lewis beszámolóját a munkáról, melyet női főiskolákon végzett, és remélem, hogy lankadatlanul folytatni fogja ezek után is."[43] Nem sokkal később, Crook előadásának meghallgatását követően a massachusettsi Northampton-ban, a Smith College vezetője, William Allan Neilson felkérte őt, hogy csatlakozzon 1921 őszétől az egyetem Vallástudomány és Bibliai Irodalom Tanszékéhez.[44] Crook elfogadta az ajánlatot, és a nyár folyamán édesanyjával és öccsével, Waldoval Northamptonba költözött. Ott aztán (mások elmondása alapján nagyon nagylelkűen) gondoskodott két eltartásra szoruló felnőtt rokonáról: öregedő anyjáról és Waldoról, aki mai fogalmaink szerint minden bizonnyal valamilyen mentális zavarban szenvedett. Margaret Crook, érdekes módon, házának második emeletén vadonatúj keményfa padlóra cseréltette a korábbi padlózatot. Amikor erről a rejtélyes lépésről kérdezték, azt válaszolta szomszédainak: „Ó, táncparketthez kell a fa. Waldo és én szeretünk feltenni egy-egy lemezt a gramofonra, és keringőzni!"[45] A családot – a helybeliek elmondása alapján – kissé különcként tartották számon. Annak reményében, hogy az emberek megtanulják helyesen kiejteni a nevét, Margaret Crook emelt hangon ismételgette: „A nevem Crook, ahogy a *book* szót ejtjük." És a helyiek nem győztek csodálkozni rajta, hogy a *book* (könyv) szót hosszú magánhangzóval ejtette, akár a *Luke* névben.[46]

Időközben Margaret átképezte magát vallástudomány szakos főiskolai oktatóvá. Megtanult héberül, és héber bibliatudományra szakosodott egy olyan idő-

42 Emily Greene Balch levele Margaret Crookhoz, 1921. február 3., Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) Papers., Swarthmore College Peace Collection, Swarthmore, Pennsylvania.

43 Balch levele Crookhoz, 1921. február 3.

44 Crook: i. m. *Notes*.

45 Évekkel később Crook egyik egyetemi kollégája, Bruce Dahlberg így emlékezik: „Waldo kissé különc szokásainak ellenére Margaret soha nem kért bocsánatot miatta, és mindig tisztelettel beszélt vele." (Bruce Dahlberg beszéde Northampton város és Florence Unitárius Társasága előtt 1996. november 3-án. Margaret Crook *Cruel God* [*Kegyetlen Isten*] (Beacon Press, 1959) című könyvét a következő ajánlással jelentette meg: „Fivéremnek, Waldo N. H. Crooknak", burkoltan felfedve talán ezzel mélyebb érzéseit fivére fogyatékosságával kapcsolatban.

46 Crook, Margaret: *Biographical Questionnaire*, ca. 1958. *Cruel God* promotional files, Beacon Press Archives, Andover-Harvard Teológiai Könyvtár.

szakban, amikor a nők legmagasabb szinten képviseltették magukat a tiszteletreméltó tudományos társaság, a Society of Biblical Literature and Exegesis (Bibliai Irodalmi és Exegetikai Társaság vagy röviden: Bibliai Irodalmi Társaság, röv.: SBL) munkájában. Az 1882-ben kizárólag férfiak által alapított tudományos csoportosuláshoz a századforduló környékén néhány nő is csatlakozott.[47] Az SBL a modern gondolkodásmódot támogatta elmozdulásában a Biblia történeti, kritikai értelmezése felé a hagyományos felfogással szemben, mely a Bibliára Isten csalhatatlan igéjeként tekintett. 1982-ben jelent meg Dorothy Bass, a Chicagói Egyetem tanárának tanulmánya *Women's Studies and Biblical Studies: An Historical Perspective* [*Nőtudomány és bibliatudomány történeti perspektívából*] címmel, amely betekintést nyújt abba, mennyire voltak jelen a nők a bibliatudomány fejlődésének huszadik századi történetében. Bass írása rámutat, hogy a legtöbb SBL-tagsággal rendelkező nő női főiskolákról érkezett, és részvételi arányuk soha nem volt túlzottan magas. Még a legmagasabb arány idején, az 1920-as években is mindössze huszonnégyen képviselték a női nemet a 231 fős tagságban. Amikor Margaret Crook csatlakozott a Társasághoz 1932-ben, a női tagság aránya tíz százalékról nyolcra apadt.[48] E csüggesztő tendencia ellenére Margaret Brackenbury Crook a tudományos érdeklődésű nők szerencsés szűk körének tagjává vált lelkészi működésének ellehetetlenülését követően. A Smith College és a Bibliai Irodalmi Társaság női tudományos hálózatának támogatását élvezhette.

Az állásához tartozó teljes óraszám teljesítése mellett Margaret kezdeményezésére és irányítása alatt indult el tanszékközi együttműködéssel *A Biblia és bibliai asszociációk az irodalomban* elnevezésű egyetemi előadássorozat. Nem sokkal ezután Nielson, az intézmény rektora felkérte egy azonos című kötet szerkesztésére. Az így létrejött összetett munkában megjelent tanulmányok több mint felét Crook írta.[49] A továbbiakban négy könyvet és tucatnyi cikket publikált saját kutatási témaköréhez, a héber bibliához kapcsolódóan.[50] Az SBL nőtagjaival kapcsolatban szokás azt a némileg kritikus megállapítást hangoztatni, hogy

47 Crook: i. m. *Biographical*… 1982-ben jelent meg Dorothy Bass, a Chicagói Egyetem tanárának írása *Women's Studies and Biblical Studies: An Historical Perspective* (*Nőtudomány és bibliatudomány történeti perspektívából*) címmel a *The Journal for the Study of the Old Testament 22* című folyóirat februári számában. Bass tanulmánya sok értékes információval szolgál a nők tapasztalataira vonatkozóan a bibliatudomány területén.

48 Bass: i. m. 9.

49 Crook: i. m. *Notes.*

50 Uo.

nem alakítottak ki egy egységes, feminista bibliaolvasatot.[51] Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy Crook írásai gyakran összpontosítottak a nő témájára. Példaként a *The Marriageable Maiden of Proverbs 31:10–31* (*A házasulandó lány a Példabeszédek 31:10–31 szerint*) című tanulmányát említhetnénk,[52] illetve 1964-ben megjelent utolsó könyvét, a *Women and Religion (*A n*ők és a vallás)* című kötetet, melyben Margaret Crook tudatosan próbál egy egységes „feminista" bibliaolvasatot kialakítani.

1923–1924 között Crook egy előadókörútra vállalkozott az Egyesült Államok keleti felében, olyan aktuális témákat érintve ennek során, mint: „A lelkészi pálya megnyílik a nők számára Angliában"[53] és „A női lelkészek végre áttörnek az előítéletek korlátain".[54] A körút alkalmából egy kis nyomtatott brosúra is napvilágot látott, így hirdetve az előadásokat: „G. Arnold Shaw bemutatja a nagytiszteletű MARGARET BRACKENBURY CROOKot".[55] Öt előadás és négy prédikáció szerepelt az így meghirdetett programban, időszerű témákról, kezdve *A fundamentalizmus kihívása a liberális kereszténység számára* című előadástól egészen olyan témák tárgyalásáig, mint: *A nők és a keresztény egyház*, illetve *Bizonyíthatjuk-e Isten létezését?* Bár hivatalosan nem gyülekezeti lelkipásztorként szolgált, Margaret Crook az igehirdetésnek egy másik, sokkal nyilvánosabb formáját gyakorolta, azt, amit mai fogalmaink szerint közösségi szolgálatnak nevezhetnénk.[56]

51 Bass: i. m. 10.

52 Crook, Margaret: The Marriageable Maiden of Proverbs 31:10–31. *The Journal of Near Eastern Studies,* 1954/július 13:3. 137–140.

53 *Springfield* (Massachusetts) *Sunday Republican*, 1923. november 25.

54 Margaret Crook nyilvános előadását, melyet az Illinois-beli Peoriában tartott, a következőképp hirdették egy helyi újságcikkben: „A női lelkészek végre áttörnek az előítéletek korlátain, mondja Margaret Crook tiszteletes, aki Peoriában tart előadást ma este." Megjelent: Smith College News rovat, *The Peoria Journal-Transcript* (nincs dátum), 1924.

55 Margaret egy new yorki ügynök, G. Arnold Shaw szolgálatait vette igénybe a körút megszervezése és egy professzionális röplap megszerkesztése során. A szórólap első oldalán egy csillogó szemű fiatal nőt láthatunk, hosszú sötét haja középen elválasztva és laza kontyba fogva a feje tetején. A csipkegalléros blúzt viselő hölgy egyenesen az olvasó szemébe néz, arcán halvány mosoly játszadozik. Egészséget, erőt sugároz. „G. Arnold Shaw bemutatja Margaret Brackenbury Crook tiszteletest, a Smith College archívuma.

56 A mai unitárius-univerzalista értelemben Crook a Smith College-ban végzett munkája, tudományos tevékenysége és nyilvános előadói szereplése alapján közösségi lelkipásztornak (community minister) nevezhető. A mára intézményesült közösségi lelkipásztori státus Margaret Crook idejében nem létezett még, mint hivatalos elnevezés.

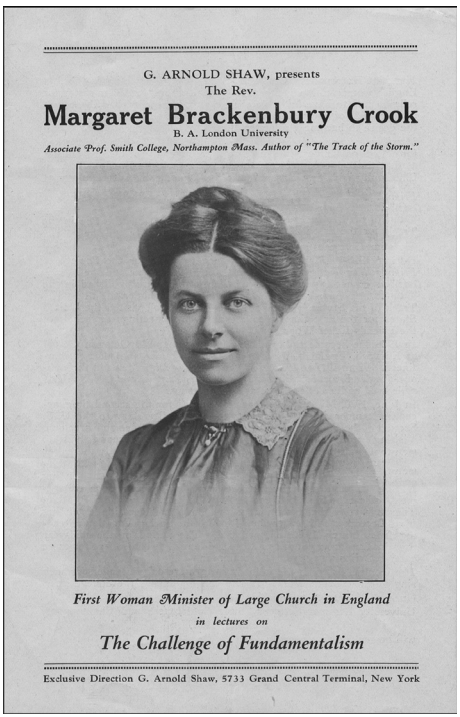

G. ARNOLD SHAW, presents
The Rev.
Margaret Brackenbury Crook
B. A. London University
Associate Prof. Smith College, Northampton Mass. Author of "The Track of the Storm."

First Woman Minister of Large Church in England
in lectures on
The Challenge of Fundamentalism

Exclusive Direction G. Arnold Shaw, 5733 Grand Central Terminal, New York

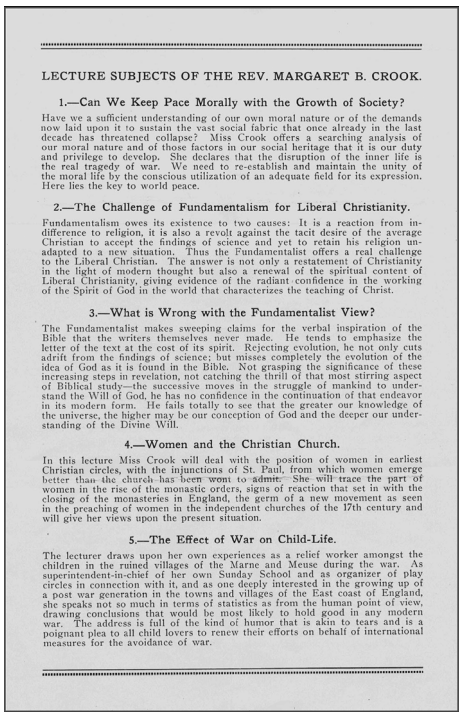

LECTURE SUBJECTS OF THE REV. MARGARET B. CROOK.

1.—Can We Keep Pace Morally with the Growth of Society?

Have we a sufficient understanding of our own moral nature or of the demands now laid upon it to sustain the vast social fabric that once already in the last decade has threatened collapse? Miss Crook offers a searching analysis of our moral nature and of those factors in our social heritage that it is our duty and privilege to develop. She declares that the disruption of the inner life is the real tragedy of war. We need to re-establish and maintain the unity of the moral life by the conscious utilization of an adequate field for its expression. Here lies the key to world peace.

2.—The Challenge of Fundamentalism for Liberal Christianity.

Fundamentalism owes its existence to two causes: It is a reaction from indifference to religion, it is also a revolt against the tacit desire of the average Christian to accept the findings of science and yet to retain his religion unadapted to a new situation. Thus the Fundamentalist offers a real challenge to the Liberal Christian. The answer is not only a restatement of Christianity in the light of modern thought but also a renewal of the spiritual content of Liberal Christianity, giving evidence of the radiant confidence in the working of the Spirit of God in the world that characterizes the teaching of Christ.

3.—What is Wrong with the Fundamentalist View?

The Fundamentalist makes sweeping claims for the verbal inspiration of the Bible that the writers themselves never made. He tends to emphasize the letter of the text at the cost of its spirit. Rejecting evolution, he not only cuts adrift from the findings of science; but misses completely the evolution of the idea of God as it is found in the Bible. Not grasping the significance of these increasing steps in revelation, not catching the thrill of that most stirring aspect of Biblical study—the successive moves in the struggle of mankind to understand the Will of God, he has no confidence in the continuation of that endeavor in its modern form. He fails totally to see that the greater our knowledge of the universe, the higher may be our conception of God and the deeper our understanding of the Divine Will.

4.—Women and the Christian Church.

In this lecture Miss Crook will deal with the position of women in earliest Christian circles, with the injunctions of St. Paul, from which women emerge better than the church has been wont to admit. She will trace the part of women in the rise of the monastic orders, signs of reaction that set in with the closing of the monasteries in England, the germ of a new movement as seen in the preaching of women in the independent churches of the 17th century and will give her views upon the present situation.

5.—The Effect of War on Child-Life.

The lecturer draws upon her own experiences as a relief worker amongst the children in the ruined villages of the Marne and Meuse during the war. As superintendent-in-chief of her own Sunday School and as organizer of play circles in connection with it, and as one deeply interested in the growing up of a post war generation in the towns and villages of the East coast of England, she speaks not so much in terms of statistics as from the human point of view, drawing conclusions that would be most likely to hold good in any modern war. The address is full of the kind of humor that is akin to tears and is a poignant plea to all child lovers to renew their efforts on behalf of international measures for the avoidance of war.

Fénykép: Smith College Archives

Margaret Crook lelkészi működéséről nem sokat tudtak ugyan a Smith College-ban, ám jól ismerték őt ilyen vonatkozásban a northamptoni unitárius egyházközségben, melynek 1921-ben történt Amerikába érkezése óta tagja volt. Itt a gyerekekkel foglalkozott, és a nőszövetség elnökeként tevékenykedett (hetvenkilenc évesen),[57] illetve hosszú időn át a Northamptoni Lelkészek Egyesületének tagja volt. Ám arra az 1960-as évekig kellett várni, hogy őt kérjék fel készenléti szolgálatra egy nyáron, amikor az amhersti unitárius lelkész Európába utazott.[58] Az 1955-ben visszavonult Crook ekkor státusa tisztázására kérte az Amerikai Unitárius Társaságot. Így emlékezik erre: „Válaszuk úgy szólt, hogy

57 A Nőszövetség éves programfüzete, 1965–66, Northampton város és Florence (Massachusetts). Unitárius Társasága. Margaret Crook így ír: „Folyamatosan alkalmam volt és van a nők helyzetét megélni, beszélni és írni róla."

58 Crook levele Tovellnek, 1964. június 15. Ekkorra (az 1927-ben nyugdíjba vonult) Samuel Eliot tiszteletes és utódja, Louis Cornish (akit Margaret közeli barátjának tekintett), már nem voltak az élők sorában.

nem szívesen intézkednek erről olyan személyek esetében, akik nem töltenek be aktívan egyházi pozíciót."[59] A hivatalos lelkészi elismerés megtagadása ellenére Crook azt írta szerkesztőjének a Beacon Pressnél, „Én mindig is úgy tekintettem életem munkájára a vallás szolgálatában, mint lelkészi szolgálatra."[60]

Margaret Crook öröksége: „más nők bátorítására"

Egy rövid, háromoldalas önéletrajzi vázlatban, amelyet Margaret Crook írt 1962-ben, találhatunk egy bekezdést arról az ötven évvel korábban hozott döntéséről, hogy elhagyja az Octagon kápolnát Nagy-Britanniában. Az őt reményei szerint hamarosan követő női lelkészek jártak a fejében ekkor. „Más nők bátorítására" azt is hozzáteszi: „érdemes megemlíteni, hogy egyszerre két jelentős angol templomban kínálkozott hely számomra, ám sajnálattal kénytelen voltam lemondani az ajánlatokról."[61] Két évvel később, 1964-ben jelent meg *Women and Religion (A nők és a vallás)* címmel Crook utolsó könyve, amelynek lapjain, többek közt, a női papság intézményének hanyatló tendenciáját sem hagyja szó nélkül. Az unitárius évkönyv által számon tartott, női lelkészekre vonatkozó adatokra hivatkozva elmondja: 1900-ban még huszonkilenc, 1948-ban tizenkét lelkésznőt tartottak számon, akik közül csupán két nő végzett aktív templomi szolgálatot. Az unitárius és univerzalista egyházak egyesülésének idején, 1961-ben, a női papok összlétszáma huszonnégy volt, és közülük mindössze nyolcan gyakorolták aktívan hivatásukat.[62]

Crook a vallástudományi tanszékeken (általában a női főiskolákon) tanító nőkre vonatkozó korlátozásokról is ír. Az 1960-as évek elejére jellemző módon, a nők tanúi voltak annak, férfi kollégáik miként „lépnek tovább, és foglalnak el professzori állásokat a teológiai szemináriumokon, ahol felsőbb fokon oktathatnak," a nők számára viszont, ritka kivételektől eltekintve, „a női főiskola jelentette a végpontot" – állapítja meg Crook.[63] Azzal folytatja, hogy amikor a vezető beosztású nők nyugdíjba vonulnak, a női főiskolákon megüresedett helyükre gyakran hiába keres az intézmény női tudósokat, hogy betölthesse e pozíciókat. Ennek következtében aztán, nők hiányában, férfiakat neveznek ki ezekre a helyekre, jól tükrözve ezzel a helyzetet, amely az SBL csökkenő nőtagsága esetében

59 Uo.
60 Uo.
61 Crook: i. m. *Notes*.
62 Crook, Margaret: *Women and Religion*. Boston, 1964, Beacon Press, 237.
63 Uo. 238.

is megfigyelhető volt.[64] A nő teológusok létszámában tapasztalható csökkenő tendencia tartósnak bizonyult, a női lelkészek számának apadásával párhuzamosan.

Margaret Crook tanulmányozta Betty Friedan *The Feminine Mystique (A női misztikum)* című népszerű könyvét. Szerkesztőjének a Beacon Pressnél azt írta a mű szerzője kapcsán, hogy bár Friedan a Smith College-ban végzett 1942-ben, *summa cum laude* minősítéssel, ő nem ismerte. Ez azonban, Crook szerint, nem volt túlságosan meglepő, mert Friedan pszichológia és szociológia szakra járt, ahol „nem sok hasznát veszik a Vallásnak". Crook úgy érezte, Friedan könyve hiteles munka, de azt a tényt, hogy a vallás kérdését gyakorlatilag mellőzte benne, jelentős hiányosságnak tartotta. Felfogása szerint Friedan könyve előkészítette a terepet saját könyve, a *Women and Religion* számára, amely egy „specializáltabb, mégis átfogóbb, történelmi és teológiai szempontokat érvényesítő munka".[65]

Margaret Crook szilárd elhatározása volt, hogy örökséget hagy hátra a vallás iránt elkötelezett nők számára. Ebben a kevesebb, mint háromszáz oldalas műben kísérletet tett arra, hogy végigkísérje a nők szerepét a judaizmus, a kereszténység és az iszlám történetében. Női szemszögből próbálta értelmezni a héber és keresztény szentírást Évától a mai napig. A nők szerepét követte végig a nyugati vallástörténetben, azon belül pedig különös figyelmet szentelt az amerikai női papság történetének. Alapvetően azon következmények gender-érzékeny elemzését végezte el, melyekkel a nők negatív megkülönböztetése (az, hogy eleve alacsony státusra ítéltettek a különböző vallási intézményekben) jár a teológiában, illetve megfogalmazta elképzeléseit egy újfajta partnerség kialakításáról, sőt, egy új, „feminista" teológiai irányzatról. Crook tudta, hogy a tudóstársadalomban nem sokan vállalkoznának, vagy lennének képesek arra, hogy egy ilyen munkát, kérdésfeltevést kritikával illessenek. Annak tudatában, milyen szűk közönséghez szól, 1964-ben arról panaszkodott: „Élenjáró nőbarátaim közül annyian a szellemek birodalmába költöztek már."[66]

Crook „úttörő vállalkozásnak" nevezte munkáját, melyben bizonyította a női perspektíva létjogosultságát, a női szempont által kínált lehetőségeket a vallástudományban, illetve új utakat nyitott – ahogy írja – „annak érdekében, hogy a nők tudatára ébredjenek saját képességeiknek, és irányt mutatott számukra egy

64 Dorothy Bass felmérése szerint a nők aránya a Bibliai Irodalmi Társaság tagjainak körében az 1920-as tíz százalékhoz képest ötre csökkent 1950-re. Bass: i. m..

65 Crook levele Tovellnek, 1964. március 22.

66 Crook, Margaret: *Author's Form*. Beacon Press Archives, Andover-Harvard Teológiai Könyvtár.

kiegyensúlyozott partnerség kialakítására a vallási életben".[67] Margaret Crook egész életében aktívan küzdött a nőmozgalom tagjaként egy nemi előítéletek nélküli rendszer kialakításáért, melyről így fogalmaz Emily Balchhoz írott egykori levelében: „Én nem vagyok az a fajta, aki egy sajátosan női mozgalom eredményeiért lelkesedne. Erőfeszítéseinket inkább arra irányuló kísérletnek tekintem, hogy a nőkben egyfajta világpolgári öntudatot ébresszünk".[68]

Crook tevékenységének megítélése igencsak vegyes volt. Bírálóinak többsége dicsérettel illette kifinomult bibliai kommentárjait és a nyugati vallástörténet kritikáját. Bírálat inkább a befejezetlenségért érte, mintsem bármiféle pontatlanságért. Janet Giele a Wellesley College-ból említést tesz „a Miss Crookra jellemző kifinomultságról a bibliakutatásban", megjegyezve, hogy „különösen figyelemre méltó a Pál írásait érintő elemzése", annak köszönhetően, hogy „tekintetbe veszi a többszerzősség kérdését a Levelek esetében, illetve a kulturális kontextust, amelyben azok íródtak". Giele arra a következtetésre jut, hogy, néhány gyenge bizonyítékokkal alátámasztott túlzott általánosítástól eltekintve, Crook „úgy tűnik, igazán üdítő meglátással szolgál a nőknek a vallásos életben betöltött pozitív szerepét illetően."[69]

Valerie Saiving Goldstein nevét gyakran emlegetik elismeréssel a modern feministák azzal az 1960-ban tett, teológiát illető megállapításával kapcsolatban, hogy: „Én már nem is vagyok annyira biztos abban, mint egykor voltam, hogy amikor a teológusok az emberről [angolul 'man'] beszélnek, a szót annak általános értelmében használják."[70] Margaret Crook osztotta Goldstein e korai meglátását a női tapasztalat értékéről és különbözőségéről. Crook a teológia területén túlra is kiterjesztette ezt a gondolatot, amikor azt sugallta, hogy a zsidó és keresztény hagyományok jellegzetesen férfi perspektívába ágyazódnak, férficentrikus szemlélet szolgált hozzájuk alapul az egész bibliai és modern történelem során, illetve a vallásos irodalomban.[71]

Sue Weinhorst a Valparaiso College-ból a *Women and Religion* fő erősségének, kulcseszméjének azt a gondolatot tartotta, hogy a nőknek is van vallási

67 Uo.

68 Margaret Crook levele Emily Balch-hoz, 1920. december 10, WILPF Papers, Swarthmore College Peace Collection, Swarthmore, PA.

69 Geile, Janet: "Review of Women and Religion by Margaret Crook." *Journal of the Scientific Study of Religion*, 1966/június

70 Saiving Goldstein, Valerie: The Human Situation of a Feminine View. *The Journal of Religion,* 40. évf. 1960/ április, 100; és Jacquelyn Grant: *White Women's Christ and Black Women's Jesus* Atlanta, GA, 1989, Scholars Press, 12.

71 Crook: i. m. *Women and Religion*. 1, 5.

örökségük.[72] És míg a Beacon kiadó kéziratszerkesztője, Shannon Ravenel, rendkívül kritikus volt Crook történelmi és a Bibliára vonatkozó eszmefuttatásaival szemben, egyértelmű dicsérettel illette a „záró szakaszt a partnerségről és Isten újragondolásáról."[73] Viszont míg a Ravenelhez hasonló irodalmi szempontú olvasók a Bibliát tárgyaló fejezeteket „találták gyengéknek", a bibliakutatók egyértelműen dicsérték ugyanazokat. Ez a vegyes fogadtatás, hadd jegyezzük meg, csöppet sem meglepő egy ilyen úttörő mű esetében, amely a Biblia új értelmezési lehetőségeivel és egy női szempontú teológia megalapozásával foglalkozik.

1985-ben, több mint húsz évvel azután hogy Crook megírta a *Women and Religion* című könyvét, az amerikai női vallásosság történetét kutató Carolyn DeSwarte Gifford megjelentetett egy írást a Bibliai Irodalmi Társaság alapításának századik évfordulója alkalmából. Az írás annak történeti áttekintése, hogy az amerikai nők hogyan értelmezték az idők folyamán a nőiség fogalmát a Biblia alapján. Az írás vége felé, miután Elizabeth Cady Stanton *Woman's Bible (A nők Bibliája)* című könyvére hivatkozott, a szerző megjegyzi, hogy az I. világháború után észrevehető szakadás volt tapasztalható, mely tükröződött az SBL női tagságának csökkenő tendenciájában, illetve abban, hogy a szerzők egyre inkább vonakodtak a női perspektívát érvényesíteni írásaikban. Dorothy Bass tanulmányával kapcsolatban Gifford rámutatott egy hiányosságra, egy Bass által 1982-ben nem említett könyvre, a *Women and Religion* című munkára, melyet húsz évvel korábban írt „Margaret Crook, a vallás- és bibliatudomány professzora a Smith College főiskolán, aki harminkilenc évig volt tagja az SBL-nek". Gifford Crookot tartotta az első olyan bibliatudósnak, aki rámutatott a nyugati vallásosság férfiszempontúságára, megállapítva, hogy: „1964-ig kellett arra várni, hogy egy nőnemű hivatásos bibliakutató felvesse a férfidominancia kérdését a zsidó-keresztény vallási hagyomány kialakulásában, és arra bátorítsa a nőket, hogy vállaljanak aktív szerepet a hitélet átalakításában."[74] Megjelenésekor a *Women and Religion* című kötetről megjelent egy-egy könyvkritika a *New York Times*,[75] a *Los Angeles*

[72] Weinhorst, Sue: *Women, Cresset.* Valparaiso, Indiana,1966. március, Valparaiso College.

[73] Shannon Ravenel memoranduma Mr. Tovellnek, 1964. március 3., Beacon Press Archives, Andover-Harvard Teológiai Könyvtár.

[74] DeSwarte Gifford, Carolyn: American Women and the Bible: The Nature of Woman as a Hermeneutical Issue. In Adela Yarbro Collins (szerk.): *Feminist Perspectives on Biblical Scholarship.* Chico, CA, 1985, Scholars Press, 31.

[75] Burger, Nash: Review of Women and Religion by Margaret Crook. *New York Times,* 1965. április 11.

Times,[76] illetve néhány tudományos és egyházi folyóirat hasábjain. A különböző egyházi csoportok részéről gyakorlatilag kritikátlanul kedvező fogadtatásban részesült, ahogy azt a *Friends Journal*[77] és a *Together*[78] megfelelő számaiban láthatjuk. Ruth Mendelsohn a *The Bridge, az* Unitárius-Univerzalista Nők Szövetségének folyóirata számára írt egy, a kötettel rokonszenvező kritikát. A szövetség ugyanakkor megjelentetett egy beszélgetést és tanulmányi útmutatót is kíséretképp a könyvhöz.[79] E népszerűsítő lépések ellenére további két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy – az önálló tudományos diszciplínává érett feminista vallástudomány vonzerejének növekedésével[80] – olyan tudósok, mint DeSwarte Gifford megfelelő kontextusba tudják helyezni Margaret Crook munkáját. Az, hogy Crook munkásságára az 1980-as években figyeltek fel igazán, jelzi, hogy megjelenésük idején mennyire úttörő gondolatokat fogalmaztak meg írásai.

A mű utolsó fejezetében, amelynek címe The Forward Look (Előretekintés), Crook olyan gondolatmenettel állt elő, melyről azt gyanította, megdöbbenti majd kollégáját és mentorát, H.H. Rowley professzort. E fejezetben egy Jób-értelmezés kapcsán olyan istenség képét vázolja fel, aki, felfogása szerint, figyelemre méltó viszonyt folytat az emberiséggel. A hímnemű névmást használva, Istent „he"-nek (hímnemű „ő") nevezi, és elemzi kapcsolatát a férfi Jóbbal. E kapcsolat természete azonban olyan nőies vonásokat hordoz, mint a kölcsönösség, együttműködés és partnerség. Ahogyan azt Bruce Dahlberg megállapította, Isten és ember kapcsolatának ezen interaktív felfogása vált Crook „feminista", vagy talán inkább „proto-feminista" teológiájának alapgondolatává. Másrészt Margaret Crook a partnerségnek e teológiáját kombinálta az ő korában új tudományos felfedezések atomelmélettel és atomfizikával kapcsolatos gondolataival, és Istent dinamikusan képzelte el, nem késznek és változhatatlannak, „Előtűnő Istennek" [az angol eredetiben: „God-Emergent"].[81] „A legégetőbb szükségünk arra van ma, hogy újragondoljuk Istenről alkotott elképzeléseinket", írta. „Ehhez

76 Ikerman, Ruth: Review of Women and Religion by Margaret Crook. *Los Angeles Times,* 1965. augusztus 15.

77 Pineo, Carolyn: Review of Women and Religion by Margaret Crook, *Friends Journal,* 1965. március 15., 142.

78 Review of Women and Religion by Margaret Crook. *Together*, 1965. május.

79 Mendelsohn, Ruth: Recent and Readable. *The Bridge*, 1965. március, 11.

80 A sors iróniája, hogy a feminista irányzat elismerésének első jele a vallástudomány területén az American Academy of Religion (Amerikai Vallási Akadémia) által 1974-ben kiadott *Women and Religion* című esszégyűjtemény volt. A szerkesztők és szerzők közt olyan mára már ismert feminista vallástudósok szerepelnek, mint Judith Plaskow, Mary Daly, Carol Christ, Rita Gross és Emily Culpepper.

81 Crook: i. m. *Women and Religion*. 251.

a vállalkozáshoz szükségünk van minden rendelkezésünkre álló maszkulin és feminin képességre. Istent túlságosan adottnak, magától értetődőnek vesszük, befejezett, tökéletes, mindentől független entitásként fogjuk fel, majd mindentől megfosztva ezzel az emberiséget a bűnbánó engedelmességen túl."[82]

Crook, kulcskoncepciójáról beszélve, előre figyelmeztet: „Amennyiben el kell vetnünk az istenségről alkotott túlságosan befejezett elképzelésünket, e lépést ugyanolyan ellentmondásosnak fogjuk találni, mint az izraelita próféták annak idején a több isten elutasítását". Egy túlságosan rögzített istenképhez való ragaszkodással, folytatja, „megtagadjuk az Istenségtől azt a képességet, melyet önmagunkban viszont nagyra értékelünk, a dinamikus, menet közben megnyilvánuló kreativitást a szellemi szférában." A rá jellemző elegáns megfogalmazásban itt azt a várható paradigmaváltást ragadja meg, mely egy modern, nemsemleges istentudat kialakulásához vezet majd:

> Ki kell harcolnunk a felszabadulást az ősrégi fogalmaink rabságából anélkül, hogy elvesztenénk az otthonosság érzetét ebben az univerzumban. Ezt jelenti embernek lenni: hogy keressük és elfogadjuk az együttműködés lehetőségét a Több-mint-emberrel, az Előtűnő-Istennel.[83]

Összefoglalásképp megállapíthatjuk, hogy Margaret Brackenbury Crook gazdag szellemi örökséget hagyott férfiakra és nőkre egyaránt, úttörő módon új látásmódot honosítva meg a nők és a vallás kapcsolatáról alkotott felfogásban a feminista bibliaértelmezés, feminista vallástörténet és a feminista teológia területén. 1987 decemberében egy kiemelkedő feminista bibliakutató, a Bibliai Irodalmi Társaság első női elnöke, Elisabeth Schüssler Fiorenza, az SBL tagjai előtt a bostoni Copley Plaza Hotelben tartott elnöki beszédében[84] (Carolyn DeSwarte Giffordhoz hasonlóan) Margaret Crookot idézve úgy emlegette őt, mint az első női teológust, aki „a bibliai szövegek androcentrikus jellegét szóvá tette":

82 Uo. 248.

83 [angol eredeti:] „*We have to win our emancipation from bondage to ancient concepts without losing our sense of being at home in the universe. This is what it means to be human, to seek and accept cooperation with the Morethan-human, with God-Emergent.*" Crook: i. m. *Women and Religion.* 250–251.

84 Schüssler Fiorenza, Elisabeth: *The Ethics of Biblical Interpretation: Decentering Biblical Scholarship.* In: *Journal of Biblical Literature.* 107:1 (1988), 3.

> Bár Margaret Brackenbury Crook következetesen azt állította, hogy ő nem a feminizmus vagy a férfiak iránti ellenséges viszonyulás szószólója, hanem tudósként pusztán a tényekről beszél a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján, mindezt azonban annak szorgalmazása érdekében, hogy megtörjön végre a férfi monopólium a biblikus vallásokban, s hogy a nők részt vehessenek a vallásos gondolkodás, szimbólumok és hagyományok alakításában.[85]

Ez volt az a felemelő pillanat, amikor az SBL veterán tagja, halála után bár, de megkapta a neki járó elismerést. Margaret Brackenbury Crook tiszteletes úgy alakította élet-szolgálatát és teológiai elveit, hogy abban megtestesüljön mindaz, amit a nőknek a vallásfelfogás alakításában játszott létfontosságú, vezető szerepéről vallott. A feminizmusnak ez a meghatározása jelentette azt a szellemi örökséget, melyet az eljövendő nemzedékekre hagyományozott, akik így tudtukon kívül is részesülhettek e jeles tudós életének és munkásságának eredményeiből.

85 [angol eredeti:] „*Although Margaret Brackenbury Crook repeatedly claimed that she did not advocate feminism or animosity toward men but that as a scholar she was simply stating the facts on the basis of evidence, she did so in order to insist that the masculine monopoly in biblical religions must be broken and that women must participate in shaping religious thought, symbols and tradition.*" Schüssler Fiorenza: i. m. 8.

Murádin Jenő[1]

Shakirov Sebestyén festőművész (1893–1966)

Volgamenti orosz, aki hadifogolyként került Erdélybe, és nagybányai festőként, a művésztelep állandó tagjaként dolgozott, miközben kultúrájában magyarrá, hitében meggyőződéses unitáriussá lett.

Ez a rendhagyó pálya, már egzotikuma miatt is, gyakori témája volt a nagybányai kolóniával foglalkozó írásoknak. Számos kiállításán megkapta ugyanakkor a festőtelep kismestereinek is kijáró elismerést. Képei mindvégig vásárlókra találtak, és időnként ma is fel-feltűnnek művészeti aukciókon.

Életrajzának fonala a róla szóló írásokból, lejegyzett beszélgetésekből, önvallomásaiból követhető. Foglalkozott vele az unitárius alkotókra mindig odafigyelő történész, Kelemen Lajos, a szépíró Hunyady Sándor, a folyóiratszerkesztő-publicista S. Nagy László. Egymást kiegészítő apró adatok összefűzéséből bontakozik ki az életrajz, visszavezetve a távoli Volgamentére.

Shakirov Sebestyén 1893. február 18-án született a Volga középső szakaszán fekvő Kazánban (Kazany), a tatárföldi fővárosban. Innen hozta magával – mint Tereh Géza, képeinek egyik kritikai méltatója írta – „*ennek a csodatevő, Madonnás, sok templomos dél-orosz városnak különös szláv rajongását, felfokozott lelkesedését minden természeti szépség iránt*".[2] Módos kereskedő családja az ortodox orosz közösséghez tartozott, némi tatár beütéssel. Mivel apja korán elhunyt, a család ügyeit, textilkereskedésük fönntartását bátyja, a nagyobbik testvér intézte. Sebestyén, a későbbi festő azonban semmi érzéket nem mutatott az üzleti élet iránt. Olvasmányai kötötték le és a rajz iránti szenvedélye. „*Már diák koromban rajzolgattam* – idézte ifjú kori emlékeit sok év után –, *majd később beiratkoztam*

[1] Murádin Jenő 1937-ben született Harasztoson, Kolozs megyében. Művészettörténész, szerkesztő, egyetemi docens, a romániai magyar képzőművészet legavatottabb ismerője. 2005-óta a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Felsőfokú tanulmányokat a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetemen folytatott, 1963-ban szerzett történelem-filozófia szakos középiskolai tanári diplomát. 1991-től a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán oktatott és kutatott docensi beosztásban. Több száz művészeti és kritikai írásában behatóan foglalkozott a kortárs művészettel. Számos munkája önálló kötetben és művészeti illusztrációkkal került a szakmai közönség és az érdeklődő olvasók kezébe.

[2] (t.g.) [Tereh Géza]: Shakirov Sebestyén kiállítása az Újságíró Klubban. *Szamos,* 1932. dec. 4. 2.

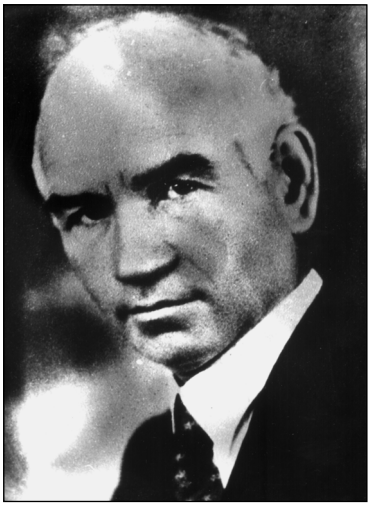

Shakirov Sebestyén, fényképfelvétel, 1940.

a kazáni festőiskolába. Közben kitört a világháború, s mint önkéntes vonultam be."[3]

Bátyja heves ellenkezésével szemben választotta ezt az utat, földerítve a számos iskolát működtető nagyváros (egyben kormányzósági központ) lehetőségeit a művészképzésre. 1913-ban kezdte kazáni művészeti tanulmányait, melyet Moszkvában kívánt folytatni. A háború azonban teljesen más irányt szabott életének. 1914-ben bevonult a 2. zamorszki gyalogos ezredbe, melyet akkor az orosz–kínai határtól nyugatra helyeztek át. Innen került a következő évben, már zászlósként a galíciai frontra. Súlyosan megsebesült, majd fölgyógyulva ismét a frontvonalba küldték. A galíciai harctéren esett osztrák–magyar fogságba 1916-ban, minden bizonnyal a Bruszilov-offenzíva idején.

Nagyszámú hadifogollyal együtt egy bécsi fogolytáborba került. A szűkösen mért kenyér mellett a nyomasztó tétlenség kínozta. Mint tisztet nem irányíthatták munkára, pedig azt jobbnak találta, mint a semmittevést. Helyzete változásait leghitelesebben ő maga mondta el. „*Az ausztriai fogolytáborból néhány hónapi koplalás után néhányunknak sikerült munkáscsapatok közé átcsempészni magunkat, s így kerültünk Erdélybe, ahol egy földbirtokosnál mezei munkát végeztünk. 1918-ban, a forradalomkor már haza is mehettem volna, de az oroszországi zavaros viszonyokra való tekintettel többen várakozó álláspontra helyezkedtünk. S így mindenki kénytelen volt valamely munka, foglalkozás után nézni. Volt köztünk*

[3] Shakirov festőművész nyilatkozata. *Nagybánya és Vidéke,* 1932. jan. 10. 4.

közlegénytől kezdve alezredesig. Akinek volt kézügyessége, s meg tudott tanulni valamely mesterséget, az irigylésre méltó dolog volt, mert másképp rangra való tekintet nélkül szolgálati munkára voltak kényszerülve. Tehát én is, előbbiek közé tartozván, sikerült a napszámos munkát elkerülnöm, s mivel foglalkozásom ideiglenes és átmeneti háborús foglalkozás volt, én azért tovább is festőnek maradtam, aminek indultam odahaza."[4]

Több-kevesebb időrendi biztonsággal követhető innen a hadifogolyként, majd a polgárháborús Oroszországba hazatérni nem kívánó idegenként megtelepedett Shakirov Sebestyén sorsa.

Előbb Diódra került, a Tövis melletti faluba, ahol a birtokos Vincenti Miksának volt mintagazdasága és nagyszerű szőlészete. „*Az az úri család, ahova munkára kiadták* – olvasható a Kelemen Lajos által fölvázolt életrajzban – *semmit sem tudott arról, hogy egyik orosz fogoly munkása festőművész, s éppen úgy munkára fogták, mint társait. Azonban az ökrök hajtására nem volt elég erélye, s ezért inkább a kerti és mezei munkáknál értékesítették.*"[5]

Shakirov nem tudott Diód művészeti múltjáról. Csak valamivel később, a festő Gruzda János mesélhetett neki arról, hogy ez a szép fekvésű falu, a Remetei-szoros bejáratánál a gödöllői művésztelep bölcsője volt, Körösfői-Kriesch Aladár kolóniaalapító terveinek elsődleges színhelye. A valamikor szintén festőnek készült Vincenti Miksával sem beszélhettek erről, bizonyosan a nyelvi-kommunikációs nehézségek miatt. Shakirov legfennebb annyit láthatott, hogy az oszlopos-timpanonos klasszicista Vincenti-kúria szokatlanul jó képekkel van berendezve, köztük a gödöllőiekhez is közel álló Tom von Dreger, osztrák származású, Diódon élő festő műveivel.[6]

Még a történtek tanújaként beszélt e sorok írójának 1987-ben Shakirov hányattatásairól Inczeffy Károly nyugalmazott gyógyszerész. „*Diódról jött át apámhoz, Inczeffy Alberthez, aki gyógyszerész volt Tövisen. Jól varrt, foltozott, ilyen jellegű munkát vállalt a kisvárosban. Már akkor mondta, hogy nem fog hazatérni. Azután szabóműhelyt nyitott Tövisen, abból fedezte saját taníttatásának költségét. Egy román nőt vett feleségül, de tőle rövidesen elvált. Sokszor találkozott a tövisi születésű, Becében papként szolgáló festővel, Gruzda Jánossal. Azt mondta, minden áron meg akar tanulni festeni. Így ment el Nagybányára, fölszámolva a tövisi*

4 Uo.

5 Kelemen Lajos: Shakirov Sebestyén. *Pásztortűz,* 1929/25–26. 587.

6 Szinyei Merse Anna: *Szubjektív adalékok a diódi festőtelephez.* In: A gödöllői művésztelep 1901–1920. Gödöllő, 2003. 38–40.

boltot. Középtermetű, zömök ember volt keskeny arcéllel. Jellemében nagyon korrekt. Apámék asztalukhoz ültették, még mint foglyot is.".[7]

Nem tudjuk, milyen körülmények között, de még a háború vége előtt, 1918-ban a nagybányai állami bányákhoz került. „*A fiatal festő-fogoly* – olvasható egy későbbi tudósításban – *szinte mindennapos vendég volt a művésztelepen. Mintha nem is lett volna hadifogoly, úgy járt-kelt a városban.*"[8]

Bármilyen rövid volt akkor ismerkedése a művésztelep városával, a festők közösségével, ezek az élmények élete sorsfordítójává lettek. Amint csak tehette, visszatért a festőkolóniára. 1922-ben beiratkozott a művésztelepi szabadiskolába, és azt a névsorok tanúsága szerint 1925-ig minden nyáron megszakítás nélkül látogatta.[9] A festőiskolában Thorma János és a nyaranként pár évig Budapestről visszatérő Réti István korrektúráját hasznosította. Ezek a tanulóévek alapozták meg a kényszerűen abbahagyott festőpályáját. Az pedig már fejlődésének elismerését jelentette, hogy 1924 őszén részt vehetett a Nagybányai Festők Társaságának a kolónia vendégtagjaival közösen szervezett tárlatán. Az október 30. és november 9. között rendezett kiállításon a tudósítások *Őszi táj* című festményét említik cím szerint.[10]

Rajztudása és komponáló készsége fejlődött a nagybányai tanulóévek alatt. A modell utáni rajz, melynek gyakorlatához a festőiskola tanárai a kezdetektől ragaszkodtak, számára is példamutatóan hasznos volt. Kompozíciós témák megalkotására tették képessé. Tájképeit ugyanis, jószerint mindvégig, alakos-kompozíciós alkotások kísérték.

Az 1920-as évek derekáig még Tövisen lakott, majd a Zsil-völgyi bányavidékre költözött.

Tövisi korszakának záróepizódja volt egyéni kiállítása, melyet 1925 nyarán Kolozsváron szervezett. Immár képzett festőként, elhívatottságának biztos tudatában mutatkozott be. A kolozsvári Építő Iparosok Otthonának nagytermében ötven festményét állította ki. Ezek megoszlottak Maros menti és nagybányai tájakra, illetve – szintén a nagybányai hatásokra utaló – cigány témájú kompozíci-

7 Inczeffy Károly nyugalmazott marosvásárhelyi gyógyszerész szóbeli közlése, 1987. október 25.

8 A cári hadsereg volt tisztje Oroszország helyett Nagybányát választotta. *Szamos,* 1932. nov. 20. 3.

9 Réti István: *A nagybányai művésztelep.* Budapest, 1994, 174–176. Az iskolai névsorok 1922-ben még régies írással Shakiroffnak jegyezték be a nevét. Az azonban, hogy a Sebestyénnek mi lett volna az orosz megfelelője, sehonnan nem derült ki.

10 Képkiállítás. *Nagybánya és Vidéke,* 1924. nov. 9.

ós alkotásokra. Méltatások hangulatos Zazar-parti tájképeit emelték ki.[11] A következő év elején, 1926 februárjában az aradi Kultúrpalotában állított ki, ugyanilyen tematikai összetételben. A cím szerint említett képek között érdekes a *Fahordók* című festménye, mely tipikusan nagybányai munkajelenet.[12] Az év áprilisában azután a temesvári Athenaeumban mutatkozott be.

Vándorlásainak útja Kelemen Lajos lejegyzéséből követhető. „*Az 1927. év tavaszától Shakirov új világot talált magának a Zsil-völgyében. (…) A Páring égbetörő kőszírtjei, haragos-zöld fenyvesei, mély és keskeny szurdok-völgyei, apró hegyoldali házikói, s a bányászélet, mely a Zsil-völgyében folyt, kimeríthetetlen tájszépségeket és bő életkép-tárgyakat nyújtottak Shakirovnak. Több mint egy évet töltött itt, aztán majdnem egy évet Temesváron, honnan egy és fél hónapra kirándult Ada Kaleh szigetére.*"[13]

Shakirov festészetileg jóformán földerítetlen területet talált a Zsil-völgyi, Hunyad megyei tájon. Bányavidék volt ez is, mint a Kereszthegy alatti város, Nagybánya, de itt szenet hoztak föl a föld mélyéből, és a környék, a hegyvidék sokkal vadabb arcát mutatta. Egy kolozsvári gyűjteményben, Kiss Elek unitárius püspök kollekciójában megmaradt festménye fedi föl nagyon érzékletesen, mennyire megragadta ez a táj, sziklaszoroson átvezető, lélekveszejtően merész fahíd, a mélységek felett. Petrozsényban már 1926 decemberében volt kiállítása, de akkor még csak ismerkedett a vidékkel.[14] A Zsil-völgyi és Ada Kaleh-i képciklusok sorra tűntek föl (Maros menti és nagybányai műveivel társítva) Brassóban (1927), Temesváron (1928), Nagyváradon (1928), Kolozsváron (1929), Bukarestben (1931) szervezett egyéni kiállításain. Ha szétszóródott hagyatékából valaha előbukkannak az Ada Kaleh-en festett képek, azoknak kiemelten fontos dokumentum-értéke lesz. A török világ ittmaradt religtuma az a hely, ahol Jókai romantikus regénye, *Az aranyember* játszódik. Nem élte túl a kommunizmus műemlékrombolásait. Az 1960-as évek végén a vaskapui vízi erőmű gátja miatt a sziget víz alá került. Erődítményeinek páratlanul szép emlékeit elnyelték a Duna hullámai, s csak fényképeken, képeslapokon, metszeteken és ritkábban festményeken örökítődtek meg.

Bukaresti kiállítása, melyet a központi fekvésű Mozart-teremben szervezett, és amely három év képterméséről adott számot, szélesebb körben tette ismertté

11 (k.e.): Az orosz piktor és az erdélyi hegyek. *Ellenzék,* 1925. Jún. 16. 9.; (k.l.) [Kelemen Lajos]: Shakirov Sebestyén kiállítása. *A Hírnök* 1925/13. 317.

12 (p.a.): Shakirov Sebestyén képkiállítása. *Aradi Közlöny,* 1926. febr. 6. 6.

13 Kelemen L.: Id. h.

14 Shakirov Sebestyén képkiállítása Petrozsényban. *Újság,* 1926. dec. 18. 5

a nevét. A román sajtó írásaiból (*Ordinea, Dimineaţa, Facla, Adevărul Literar şi Artistic*) erdélyi lapok szemléztek.

Férfikora delén, harmincöt éves korában, az 1920-as évek legvégén költözött Nagybányára. A művésztelep városában végleg megtelepedett, családot alapított. Innen kezdve a nagybányaiak közösségéhez tartozott. Ez előnyére is vált, mert „nagybányai képet" akkor is és azóta is könnyebben el lehetett adni Erdélyben.

A festő 1928-ban vette feleségül Labina Máriát, (1897–1973) egy tisztviselőnőt, aki az unitáriusok szórványgyülekezetéhez tartozott. A város Zazaron túli különösen szép részére költöztek, közel a művésztelephez és a nevezetes veresvízi bányásznegyedhez. A ház a Festő utca 1. szám alatt ma is áll, egyike a még megmaradt jellegzetes bányászházaknak.

Mint állandó nagybányai lakost, Shakirovot 1934-ben a Nagybányai Festők Társaságának törzstagjává választották.[15]

A festőtelep mindig számottevő sajtója az ő sorsáról, munkásságáról is gyakran hírt adott. Különösen annak fényében, hogy a téma érdekes volt: egy cári orosz tiszt, aki évek során tökéletesen megtanult magyarul, vallásában unitáriussá lett és szerény csendességével belesimult a kolóniabeli létbe. Hunyady Sándor életérzésének változásáról faggatta a festőt. „*Az erdélyivé váló metamorfózis természetesen nem ment minden küzdelem nélkül. »Néha végtelen sóvárgást éreztem Kazán után. Szerettem volna látni a várost, szerettem volna enni az ottani kenyérből, szerettem volna érezni a levegő ízét, hallani az orosz beszédet.«*"[16]

A festő a háború óta semmit sem tudott kazáni rokonairól. Ahogyan az idők a polgárháborús Oroszországban sötétültek, erre alig is nyílott lehetőség. A sztálini érában pedig nem is lett volna tanácsos ilyen kapcsolatfelvételre gondolni. Anyanyelvén Shakirov a művésztelepen egyedül Kiss Károllyal, idősebb művésztársával beszélgethetett. Kiss Károly ugyanis évekig Moszkvában élt, és kitűnően beszélt oroszul.[17]

Mivel orosz regényekhez nemigen jutott, magyarul olvasta újra Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gogol műveit – dicsérve Hunyadynak a magyar fordítók nyelviszellemi ráérzését.

Kiállításainak képcímeiben is tetten érhető nosztalgikus vágyakozása a szülőföld iránt. Ilyenek *Orosz falu, Muzsik család* című festményei. Kritikai reflexiókban ugyanígy találunk erre utalást. „*Képeinek igazi karakterét a busongó, misz-*

15 Réti I.: i. m. 136.

16 H. [Hunyady Sándor]: Hogyan lett a tatár-orosz Shakirov Sebestyénből erdélyi unitárius. *Ellenzék*, 1929. nov. 14. 4.

17 Murádin Jenő: *Nagybánya – a festőtelep művészei.* Budapest – Miskolc, 2001. 58–59.

ticizmusra hajlamos szláv lélek és a nagybányai tradíciók verőfényes realizmusa adják meg."[18]

Áttérése az unitárius vallásra meditatív alkatának kiérlelt döntése volt. Felesége révén és olvasmányai alapján ismerte meg az egyház tanait. Elhatározásra önmaga jutott, csakis belső meggyőződése alapján. Vallomásos sorait erről ismét csak Hunyady Sándor írásából idézhetjük. „*Senki sem követelte tőlem a dolgot. Magamtól, belső lelki kényszerből vettem föl az egy Isten vallását. Úgy éreztem, hogy ez a hit tökéletesen egyezik a természetemmel, eszemmel és szívemmel.*"[19]

Új hite cselekvő vallásosság volt. Dávid Ferenc tanai mellett a hitújító püspök pályáját és mártíriumát is megismerni kívánta. Elzarándokolt Dévára, megörökítette a dévai várban Dávid Ferenc raboskodásának celláját, tájképeket festett a várról és környékéről. Egyik festményén maga a püspök is megjelenik, ahogyan ismeretlen vonású képmását és alkatát elképzelte. Mindez abban az időben készült, 1929 őszén, amikor a dévai várban helyreállították, majd országos ünnepség keretében fölavatták Dávid Ferenc emléktábláját.

Az ünnepségekkel összefüggésben két kiállítást is szervezett a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. Az elsőről Kelemen Lajos számolt be a *Pásztortűz*ben. „*Legutóbb a Dávid Ferenc-ünnepélyen járt Kolozsvárt, hova a vértanú Dávid Ferenc emlékének hódolva, nehány pompás színes dévai képet hozott, melyekből kettőt az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa és Theológiai Akadémiája szerzett meg.*"[20]

Pár héttel később, ugyanazon év telén az Unitárius Kollégiumnak egy nagyobb termét bocsátották rendelkezésére. Itt 54 festményét állította ki a Déván, Ada Kaleh-en, a Vaskapunál valamint Nagybányán készült olaj- és pasztellképei közül.[21]

A megvásárolt festmények az unitárius püspökség gyűjteményében megmaradtak.

A kapcsolatok az unitárius egyházvezetőséggel később sem szakadtak meg. 1938 tavaszán a festő ismét az Unitárius Kollégiumban állított ki. Egy emeleti teremben 38 festményét mutatta be, köztük *Déva vára*, *Orosz falu*, *Golgota felé*, *Ima a tárna előtt* című képeit.[22]

18 -fz.-: Shakirov S. képkiállítása. *Temesvári Hírlap*, 1926. ápr. 4. 6.
19 Hunyady S.: Id. h.
20 Kelemen L.: Id. h.
21 (Gy. F.): Egy orosz művész képkiállítása. *Keleti Újság*, 1930. jan. 4. 9.
22 Orosz anyanyelvvel – transzszilván művész. *Keleti Újság*, 1938. ápr. 23. 4.

Kiállításain és a nagybányai művésztelep történetét kísérő változásokban követhető a festő pályaképe.

Nagy termékenységgel dolgozott, s már ez is arra sarkallta, hogy képeit minél gyakrabban közönség elé vigye. Kolozsvári bemutatkozásait a kezdetektől fontosnak tartotta. Már említett tárlatain kívül, a kolozsvári Vármegyeházán 1930 karácsonyán rendezett kiállítás kapott érdemleges visszhangot. Itt mutatta be *Consumatum est* című nagy vásznán az emberiségért életét adó Krisztus kereszthalálát. A sajtóban kiemelt képcímei: *Muzsik család*, *Hídépítés*, *Sztrájkolók*. Szimbolikus ábrázolásai, szociális témái kaptak elsődlegesen helyet a tárlaton, teljes összhangban a gazdasági válság indukálta témákkal, melyek akkoriban a nagybányai művészek közösségében is olyan hangsúlyos nyomatékot kaptak.[23] Ez alkalommal S. Nagy László faggatta a festőt a Volga mentéről indult rendhagyó életútról.[24] Ebben mondja el, hogy fogságba esésétől kezdve mit sem tud az otthoniakról.

A közeli Szatmárnémetiben, ahol a nagybányai képeknek mindig akadt vásárlója, a festő 1932-ben, majd 1941-ben állított ki. Utóbbi a nagybányai és szatmári festők közös reprezentatív tárlata volt, melyet a szecessziós Pannónia szálló nagytermében rendeztek.[25] Képeivel eljutott a Gutinon túli Máramarosszigetre is (1933), ahol szintén szociális témáiból láthattak válogatást.

A festő az 1930-as évek derekától tanúja és átélője volt a kolónia válságának. Bár 1935-ben műtermet kapott a művésztelepen, tapasztalnia kellett, hogyan esik szét a nagy múltú iskola és kolónia azáltal, hogy a román városvezetés, a vasgárdista eszmék szellemében átvette és elsorvasztotta az intézményt. Ott találjuk azután ismét a Nagybányai Festők Társaságának tagjai között, a bécsi döntést követő rövid újraalakulás idején. Szociális témáihoz ezekben az években is változatlanul ragaszkodott. A bányászéletből vett jelenetéért a nagybányai Szent István Hét festménypályázatának kiállításán, 1942 nyarán a II. díjat nyerte.[26]

A második világháborús frontátvonulás végérvényesen fölszámolta a festőtelep összetartó szervezetét és szabadiskolájának egykori rendszerét. Megcsappant a kolónián dolgozó festők száma is. Sokak számára a közélettől való vissza-

[23] (-s-.) Két képzőművész karácsonyi kiállítása Kolozsváron. *Keleti Újság*, 1930. dec. 24. 10.

[24] (snl.) [S. Nagy László]: Egy festőművész kalandos útja… *Keleti Újság*, 1931. jan. 4. 12.

[25] Komoly művészi esemény volt a nagybányai és szatmári festők kiállítása. *Keleti Újság*, 1941. szept. 17. 5.

[26] A nagybányai Szent István Ünnepi Hét festménypályázatának és képkiállításának katalógusa, 1942.

vonulás jelentette a túlélés esélyét, különösen azután, hogy a szocreál hangzatos elvárásait mindenkin számon kérni igyekeztek.

Shakirov is ezt az utat választotta. Jelenlétét, melyet biztosan meg is követeltek, egy-egy festményének beküldésével törlesztette megyei majd tartományi tárlatokon. Utólag úgy tűnhet, hogy ezek a képek a festő gyakori társadalmi témáival éppenséggel megfelelhettek a szocreál követelményrendszernek. *Favágók*, *Cölöpverők*, *Napközis gyermekek* című képei bukkannak föl a korszak nagybányai tárlatainak katalógusaiban. De ez nem volt elég. Nyílt színvallásokat vártak. A formalizmus és „kívülállóság" vádjait nem kerülhette el. Elrettentő példának álljon itt egy tárlatbemutató rá vonatkozó mondata a bihari és nagybányai képzőművészek 1949-es közös nagyváradi kiállításáról. „*Shakirov Sebestyén hideg tónusú, sötét képpel jelentkezik, amivel távol tartja magát a munkások harcának realista ábrázolásától.*"[27]

Élete utolsó tíz évében még említés sem igen található róla. A festő és felesége (gyermekük nem volt) egykori hangulatos házukból elköltözött egy tömbházlakásba a Párizs utcában.[28] Shakirov Sebestyén itt halt meg 1966. április 23-án, felesége Labina Mária hét évvel később, 1973-ban. Szerény síremlékük a nagybányai református temetőben áll.

*

Csak igen-igen foghíjas kísérlet tehető arra, hogy az oroszföldről Erdélybe szakadt festő képalkotásáról érdemben számot adni lehessen. Bár termékeny alkotó volt, munkáinak nagy részét kiállításain eladta, hagyatékában érdemleges művek már nem maradtak. Az előbukkant vagy ismert alkotások pedig elégtelenek a biztosabb megmérettetéshez.

Nem több, nem kevesebb mint az a számos kismester, aki a nagybányai művésztelep közösségében, egymásra is figyelve, hol meglepően jó műveket, hol önismétlő, manírba fulladt képeket adott ki kezéből. Ez a lázgörbeszerű, változó színvonal jellemezte alighanem egész képtermését.

Nagybányai letelepedése előtti korszakának képei dokumentum értékük miatt érdemelnek nagyobb figyelmet. Olyan tájakat járt be a Maros mentétől a Zsil-völgyéig és az Al-Dunáig, ahol a huszadik században kevés művész fordult meg. Több évtizeddel megelőzte a kolozsvári képzőművészeti főiskoláról kirajzott alkotók kezdeményezését, a petrozsényi művésztelep létrehozóit.

Bányász témák, ipari tájak földolgozásában éppenséggel előtte járt a kortársainak. Ezek a témák elkísérték azután Nagybányára is, ahol éppen a gazdasági

27 Boros Endre: A nagyváradi képzőművészeti kiállítás. *Fáklya*, 1949. máj. 9. 4.
28 Vésző Gusztáv nagybányai festő közlése, 2013. jan. 6.

válság sújtotta világ keserű realitásával találkozott. Egy kései emlékezés (1973) éppen „*a bányászélet festőjeként*" aposztrofálta Shakirovot.[29] Meditatív, borongós alkatához nagyonis illettek ezek a témák. Látásmódját Dosztojevszkij nyomasztó világlátásával rokonították.

Tájképfestészete ugyanakkor szintén Nagybányán kapott újabb és újabb motívumokat. Dúslombú fák, ligeti részletek, boglyás mezők a gyakori témái. Sötétre hangolt, borús tájak sorozatát láthatták vázlatain. Gyakran finom lilás hátterek tűnnek föl képein. Művésztelepi festőtársak hatására utal, hogy ő is fölfedezte a tipikus nagybányai motívumokat. Veduták az István toronyból, Zazar-parti részletek, cigány modellek, műterembelsők, aktok, legelésző vagy igába fogott bivalyok.[30] Egy fölbukkant enteriőrjén (*A lámpás*) meglepő modernséggel, csupán fölfokozott tiszta kék színt használt a téma megjelenítésére.[31]

Még festőiskolai tanulmányai során fölfedezte magának a Nagybányához közeli Felsőbánya varázslatos szépségét. *Felsőbányai részlet* című festményét 1926-os temesvári kiállításán említik. Később újra és újra visszatért Felsőbányára, ahol egy időben kisebb művésztelep működött, és sorozatban festette az ottani Zazar-parti tájakat, a Hegyeshegy cukorsüveg alakú, különösen megragadó képét.[32]

Élete utolsó szakaszában ezeket a tájkép-emlékeket élte újra, de már csak a létfenntartását, a képeladást szolgáló modorossággal. Olajban és pasztellben dolgozott. Rajzaiból és vázlataiból nem került elő semmi.

29 Suba Dani: A bányászélet festője. *Bányavidéki Fáklya*, 1973. márc. 24. 6.

30 A Pásztortűz 1924/16. száma *Nagybányai részlet* és *Cigánylány* című képeinek reprodukcióját közölte.

31 Haas Edéné tulajdona, Kolozsvár.

32 Murádin Jenő: *A felsőbányai művésztelep.* Kolozsvár, 2006, Kriterion Könyvkiadó.

Dávid Gyula[1]

Tervrajzok és rajztervek[2]
Pákei Lajos (1853–1921) hagyatéka

Nagy lehetőség egy kutató számára, ha munkájáról már annak folyamatában be tud számolni, s nagy öröm, ha mindezt szülővárosában, Kolozsváron teheti meg. Emellett természetesen megtiszteltetés, ha a Kolozsvár Társaság felkérésének tesz eleget azzal, hogy Pákei Lajosról, e városért és épített örökségéért oly sokat tevő építészmérnökről emlékezhet meg.

Jelen összeállítás címének felsorolásból kimaradt a legfontosabb, ami egy építész munkásságát meghatározza: a cím nem szól magukról az épületekről. A mulasztás szándékos, hiszen Pákei hatalmas életművének teljes bemutatására e rövid keretek között nem is vállalkozhatnánk. Ellenben elengedhetetlennek tartjuk munkássága tanulmányozásához – mintegy előkészítésként – az építész papíralapú hagyatékának áttekintését, mindazoknak a rajzos dokumentumoknak a számbavételét, amelyeknek felkutatása, megismerése nélkül az életmű vizsgálata nem lehetséges.

Az utóbbi évtizedekben szinte már hagyomány, hogy Pákei születésének kerek évfordulóin a szakírás behatóbban foglalkozzon Kolozsvár, sőt bízvást mondhatnánk Erdély egyik nagy formátumú eklektikus építészével. Születésének másfél százéves évfordulóján, 1993-ban (csaknem 10 évre rá, hogy B. Nagy Margit válogatásában újra megjelent Kelemen Lajosnak Pákei halálára írt megemlékezése[3]) Murádin-Beyer Katalin közli Pákei Lajos kéziratos önéletírását,[4] Guttmann

[1] Dávid Gyula 1957-ben született Kolozsváron. A bukaresti Ion Mincu építészeti egyetemen szerzett építész diplomát 1983-ban, műemlékvédő szakmérnöki diplomát BME Műemlékvédelmi Szakmérnöki tanfolyamán szerzett 1999-ben. Lakó- és irodaépületek, műemlék-helyreállítások tervezése mellett, a bonchidai Bánffy-kastély építéstörténetének kutatásával foglalkozik. Szigetszentmiklóson (Magyarország) él.

[2] Elhangzott a 2013. március 23-án, a Kolozsvár Társaság, a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság és a Magyar Unitárius Egyház/Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára közös szervezésében, Pákei Lajos születésének 160. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen.

[3] Kelemen Lajos: Pákei Lajos. In Uő: Művészettörténeti tanulmányok. II. köt. Bukarest, 1982, Kriterion, 309312.

[4] Murádin-Beyer Katalin: Pákei Lajos kéziratos önéletírása. *Pavilon*, 1993/8 42–49.

Szabolcs pedig a kolozsvári unitárius levéltár Pákei hagyatékáról állít össze rövid összefoglalást.[5]

Újabb 10 év elteltével, 2003-ban Gaal György emlékezik meg Kolozsvár másfélszáz éve született műépítészéről,[6] akinek életét, munkásságát méltatva ír Sisa József[7] és Sebestyén Kálmán[8] is. Természetesen a könyvészet az említett munkákkal nem merül ki, s az életmű nagyságához méltóan számos tanulmány jelent meg az elmúlt évtizedekben. Ám itt most Pákei Lajos tervrajzait és rajzos terveit kívánjuk számba venni.

A magunk, ezek nyomába lépő kutatását két helyen folytattuk: Kolozsváron, és Budapesten. Ez utóbbival kezdeném, hiszen a kutatás is ott indult el. De mielőtt nekikezdek, köszönetet kell mondanom azoknak, akik ennek az anyagnak az áttekintését lehetővé tették: Bakó Zsuzsának, a budapesti műemléki központ tervtárvezetőjének, Ritoók Pál művészettörténésznek, aki az építészeti múzeum gyűjteményei között könnyítette meg a tájékozódást, valamint Molnár B. Lehelnek, aki az unitárius egyházi levéltárban nyújtott segítséget a kutatás során.

Két budapesti helyszínt kell megemlítenünk, ugyanis a Magyar Építészeti Múzeum, illetve az egykori Országos Műemlékfelügyelőség tervtárának anyaga nemcsak a megőrzés helyszínét tekintve különül el egymástól.

Az egykori Országos Műemlékfelügyelőség, jelenleg Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtárában két mappa található Pákei Lajos terveivel. A díszes kötéssel ellátott mappák – a gerincen ott díszeleg Pákei Lajos műépítész neve aranyozott betűkkel – főleg terveket tartalmaznak, változó tartalommal: az eredeti tervektől kezdve (és itt az építészeti gondolkodást jelző skiccektől kezdve, az akvarellel színezett látványtervekre is gondolhatunk), a fénymásolatokig, vagy ezek speciális, akkoriban igen használatos fajtájáig, a kék színezést eredményező cianidos eljárással készült példányokig, vagy az egyes tervek fotókópiáiig. Ez utóbbiak sokszor kartonra ragasztva, mintegy kiállításra előkészítve sorakoznak, általában Pákei sajátkezű aláírásával ellátva. Nem egy alkalommal sajnos csak ezek irányítják rá figyelmünket az eredeti tervekre, vagy tájékoztatnak, tartalmáról, kinézetéről.

5 Guttman Szabolcs: Pákei Lajos (1853–1921) kolozsvári hagyatéka. *Pavilon*, 1993/8. 49–52.

6 Gaál György: Kolozsvár műépítésze: Pákei Lajos. *Unitárius Közlöny,* 2003/5. 6–7.

7 Sisa József: Pákei Lajos, Theophil Hansen és a budapesti József Műegyetem. *Ars Hungarica,* 2003/2 441–446.

8 Sebestyén Kálmán: Pákei Lajos és a kolozsvári Unitárius Kollégium. *Honismeret,* 2003/4. 8–10.

A tervtári két mappában fellelhető tervlapoknál a helyi jelzet-szabály szerinti „K" jelölés nem történt meg egységesen (K. jellel illették a külföldi objektumok terveit), így feltételezhető, hogy a két mappa külön forrásból származik. Megjegyzendő, hogy ez csak a tervlapok jelzetelésénél jelentkezik, az eredeti bevételi könyvben a jelölés egységes (igaz az egyik mappát − amelyben a lapokon a K jelzés elmaradt − egész anyagával egy jelzetszám alatt iktatták, az egyes tervlapok pedig per… számozást kaptak).

A terveken és a bevételi könyvön túl valamikor a 70-es években készült egy kartoték-feldolgozás is; ez sajnos nem teljes, viszont jó rendszert ad az anyag feldolgozásához, áttekintéséhez.

Tartalmukat tekintve a lapok Pákei szinte egész munkásságát lefedik, a templom- és villaépítészetét dokumentáló tervektől kezdve a tervezett oktatási intézmények műszaki dokumentációjáig, a tervben maradt javaslati épületkoncepcióktól egészen a kiadványgrafikai munkásságáig. A törzsanyagot viszont egyértelműen a megvalósult épületekről szóló lapok jelentik: Bölöntől Kolozsvárig, Pozsonytól Székelyudvarhelyig.

Pákei Lajos azonban nemcsak gyakorló építész, Kolozsvár választott, majd tiszteletbeli főépítésze, főmérnöke, építész-tanára volt. A „boldog békeidők" építő-romboló kedvű korában, fontosnak tartotta, hogy a régi épületek emlékét bravúros rajztechnikájával átmentse az utókor számára. Tudatos emlékmentés volt ez, s eredménye akkor is kiemelkedő, ha ma már tudjuk, hogy az életművének koronájaként számítható munka halála miatt töredékes maradt.

Az 1890-es évektől Pákei rendszeresen készített forrásértékű felmérési rajzokat régi, főként kolozsvári épületekről, lebontásra ítélt polgárházakról. Szándéka Kolozsvár építészeti emlékeinek rajzos bemutatása lett volna, a 14. századtól a 19. század közepéig. Munkájával − ahogy azt 1944-ben megjelent tanulmányában Balogh Jolán értékelte – „az időhatárok kiszélesítésével meghaladta a múlt század végi hivatalos műemléki gyakorlat neves szakemberei (Henszlmann Imre, Myskovszky Viktor) által képviselt álláspontot is".[9]

A gondolat, hogy mindezt egy kiadványban tegye közkinccsé az 1910-es évek elején érlelődött meg benne. Ő maga ezt így fogalmazza meg egy évtized múltán kelt önéletírásban: „…elgondolva azt, hogy minő értékes kortörténeti műkincs megy veszendőbe, elhatároztam, hogy felvételeimet folytatva, a gyűjtött anyagot most már legalább megfelelő móddal örökítem meg felvételi építészeti rajzokban és minden más e czélra szolgáló eszközökkel […]. Az anyag össze-

9 Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Kolozsvár, 1944, Erdélyi Múzeum Egyesület (Erdélyi Tudományos Füzetek, 186)

gyűjtését lehető rövid idő alatt befejezni remélem, ha azonban a jelen rendkívüli kiadási nehézségei és költségei ezen törekvésemben meg nem gátolnak – közreadni szándékozom."[10] Tervezetének megvalósítása azonban nem adatott meg neki.

Névtelen életrajzírója 1943-ban[11] – művei felsorolása után – szomorúan jegyezte meg, hogy rajzai „ivadékainál hevernek". És valóban, amikor Balogh Jolán az Erdélyi Tudományos Füzetekben megjelenteti tanulmányát Pákei rajzairól, tájékoztat arról is, hogy Pákei Lajos tervezett kiadványához készített rajzai nagyobb részben fiának, dr. Pákey Lajos közigazgatási bírónak a tulajdonában vannak, Budapesten.

1983-ban kerülnek ezek a rajzok újra előtérbe, ezúttal a budapesti Magyar Építészeti Múzeum gondozta kiállítás keretén belül.[12] A mintegy 78 rajzot bemutató összeállítás tanúskodott arról, hogy Pákei rajzai nem vesztek el, védettség alatt állnak, s a katalógusban a szervezők fontosnak tartották megjegyezni azt is, hogy Pákei rajzi hagyatéka, mint a magyarországi reneszánsz művészet kutatásának értékes dokumentum-együttese, a múzeumi gyűjtemény legbecsesebbjei közé tartozik.

A Magyar Építészeti Múzeum, ahol ezeket a rajzterveket, rajzokat azóta is őrzik, jelenleg költöztetés alatt van. Ezzel kapcsolatban idekívánkozik Winkler Barnabás Ybl-díjas építésznek néhány gondolata: „Köztudott, hogy jelenleg komoly erőt megkívánó költözködés előtt áll a gyűjtemény Mókus utcában elhelyezett része. A Talpas utcai raktár még a bennfentes gyűjteményt ismerőknek sem bizalomgerjesztő és megnyugtató. Napjainkban a gyűjteményt kezelő Ritoók Pál személyéből álló „szakértő team" teljes erőfeszítését igénybe veszi a költözködés előkészítése. A száműzött gyűjteménnyel méltánytalan ez az eljárás, mert hosszú időre kezelhetetlenné válhat az évtizedek alatt, gonddal összegyűjtött pótolhatatlanul egyedülálló, újra létre nem hozható építészeti hagyaték."[13]

Mégis e költözésből adódott az a számbavételi kötelezettség, amelynek eredményeként az egykori kiállítás után 30 évvel alkalom nyílt számomra áttekinteni a múzeum Pákei anyagát. A gondosan őrzött hagyaték jelenleg magán viseli a

10 Muradin: i. m.

11 OMF katalógus 1983 hiv. Pákei Pákey Lajos. *Építészet,* 1943. 128.

12 OMF katalógus 1983 – Pákei Lajos (1853–1921) rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása Székesfehérváron '83 –'84 (kiállítási katalógus). Budapest, 1983.

13 Winkler Barnabás: A Magyar Építészeti Múzeum jelene a HAP Galériából nézve… *Tervlap,* 2012. október 4. http://www.tervlap.hu/cikk/show/id/1601

különböző kiállítások nyomait, a lapok egy része – a mutatósabbak – kasírozottan, kartonra ragasztva, elegáns paszpartuval keretezve tekinthető meg.

A gyűjtemény, néhány bútortervet leszámítva, az elpusztult és lebontott emlékekről, faragványokról, reneszánsz ajtó- és ablakkeretezésekről készített felmérési rajzainak legkidolgozottabb változatait tartalmazza, a letisztázott vonalas ceruza-, illetve tusrajzoktól kezdve, az akvarelles árnyékolással megelevenített grafikákig. Pákei néhány ceruzavázlata, a kollázstechnika segítségével készített lapterve a kiadványtervezés folyamatába enged belepillantani.

Különleges élmény volt ezeket a rajzokat kézbe venni, tanulmányozni, hiszen iparkodásomat a múzeum boltozatos szobájában felállított, olajba örökített Pákei-tekintet figyelte; Pákei Lajos ismeretlen festőtől származó arcképe ugyanis szintén az építészeti múzeum gyűjteményéhez tartozik.

A harmadik helyszín, ahol Pákei Lajos terveit őrzik: Kolozsvár, a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Ezek helye egy méretes fémszekrény-tároló, melynek kilenc polcán fekszenek Pákei tervei és gyűjteményei, a polcok és a hatalmas mappák száma szerint csoportosítva. Annak idején a leltárba vétel itt főleg tartalmi csoportosításként történhetett, egy-egy mappán belül ugyanis az egyes tervlapok nem szerepelnek külön tételekként.

Néhány fontosabb mappát említenék meg az itt fellelhető hatalmas (a két előbbit többszörösen meghaladó mennyiségű) anyag illusztrálásaképpen. Mindenekelőtt a kolozsvári Unitárius Kollégium és az Unitárius Főiskola terveit tartalmazó mappákat, amelyek mellett igen jelentős a Székelykeresztúri Unitárius Főgimnáziumra vonatkozó anyag, ahol a különböző tervfázisokat illusztráló lapok mellett rajzos és írott dokumentumokat is találunk, pl. a bútorzatra kiírt árlejtésről. De külön mappában vannak az Iparmúzeum és Ipari szakiskola tervei, tervváltozatai, a New York-palota néhány tervlapja vagy a Redut átépítésével tervezett Városi Vigadó tervei is. Ez utóbbinak a kialakítása egyébként papíron maradt, s a kartonra kasírozott lapok között találunk néhány eredeti akvarellrajzot is, bepillantást engedve Pákei kivételes rajztudásába.

Az említett, s nagyobbrészt egy-egy épületről szóló tervcsomagok, mappák mellett átfogó, az egyes épület- vagy építménytípusokat csoportosító kötegeket is találunk. Ilyen a pavilonépítészet címmel illethető, amelyben a Korcsolyacsarnok, a Kioszk vagy a Trencsén téri pavilon lapjai találhatók. Egy másik a villa, lakóház, kastélyépítészeti munkáit tartalmazza, megint másik a templomterveket vagy a síremlékek rajzait – megvalósult és tervben maradt lapokat vegyesen.

A mappák tartalmát vizsgálva gyakran találunk „eltévelyedett" tervlapokat is, ezek egy jövőbeni számbavétel során feltétlenül a „származási helyükre" il-

lesztendők. Balogh Jolán annak idején megjegyezte, hogy a felmérési rajzok kisebb része „jórészt előkészítő vázlatok és másodpéldányok, a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őriztetnek".[14] Ehhez képest az itt őrzött felmérési lapok, kartonok száma, egybeszámolva a pauszfecnikkel, meghaladja a kétszázat. Balogh Jolán tízről tesz említést, ám sajnálatosan ezekből napjainkban már csak néhány lelhető fel a gyűjteményekben (beleértve természetesen az építészeti múzeumot is). Olyan rajzokat nem találtunk például, mint a Mátyás-szülőházának Balogh által dokumentált metszeti felvételei, vagy az egykori Wesselényi utca 22. szám alatti ház bejáratául szolgáló, utóbb részben a Pákei-villába beépített kapuzat felmérése.

Pákei Unitárius levéltárban őrzött hagyatékának egy részét képezik különböző gyűjteményei: a rendszerezésre váró korabeli fotográfiák mellett (melyek ugyanakkor adalékul szolgálnak Pákei életútjához), a bécsi Adolphe Braun Phot. szignóval sokszorosított, európai gyűjteményekben őrzött műtárgyakról készített grafikák reprodukcióiból is találunk szép számmal. De megemlítendő a Császár Ferenc szerkesztésében 1855-ben „Magyar ősök képcsarnoka" címen indított történeti portrégalériából származó metszet-nyomatok, vagy apjának Unitárius Férfiak Arczkép Gyűjteménye. Ez utóbbinál egy pillanatra meg is kell állnunk, ugyanis itt található Pákei Lajos édesapjának, az 1808–1864 között élt id. Pákei Lajosnak két fényképe is, annak a Pákei Lajosnak, aki egyházközösségi gondnok és főkormányszéki titkár volt, és akinek néhány munkája is az átnézett kolozsvári Pákei hagyaték részét képezi. Megemlíthetjük itt gróf Bánffy György gubernátorról készült portré-grafikáját, a gubernátor Farkas-utcai templomban felállítandó ravatalának tervezetét, vagy azokat a tollrajzokat, amelyek fia beazonosító kézjegyével hitelesítve maradtak ránk. Id. Pákei Lajos Vajdahunyad váráról készített akvarelljét őrzi egyébként a Magyar Építészeti Múzeum is (Bardoly István gyűjteményi vezető közlése szerint), ám ennek csak a xeroxkópiáját tudjuk bemutatni (az eredetit egyelőre nem találták), azét a képét, amelynek hátoldalán szinte üzenetként az utókor számára ott áll: *Miután a benn lévő képet kivenni a rámából nem ajánlatos, mert az fedő festékkel van festve s az por alakban leválik, kérem azt csak az üveg rajta hagyásával másolni. – Kolozsvár, Majális utca 29. Pákei.* Az üzenet alatt pedig halvány felirat: *Fest[é]. Pákei L[*ajos*]. 1828*

Ezek után még mindig van számos olyan terv, amelynek csak a létezéséről van bizonyosságunk, de egyik említett gyűjteményben sem találtuk. Ilyen Fadrusz budapesti Naphegyi villájának teljes tervcsomagja, mely néhány lap erejéig több helyen megtalálható, de mappányi anyagáról egyelőre még csak a kiköl-

14 Balogh: i. m.

töztetés alatt álló Építészeti Múzeum munkatársától tudunk, és csak reménykedhetünk abban, hogy a most folyó általános leltározás során előkerülnek. Vagy ott vannak a kolozsvári sétatéri Kioszknak a *Szabadság* napilap elektronikus változatában nemrég közzétett színes – igen csak mutatós – tervei, amelyeknek egyelőre nem fedeztük fel tárolási helyét.

És nem találni azokat a terveket sem (egyesek megépültek, mások papíron maradtak), amelyekről, maga Pákei Lajos – mint tervező építész – számol be önéletírásában, vagy olyanokat, amelyeknek kiállításra előkészített, kartonra kasírozott fotókópiája szerencsésen fennmaradt, de maga az eredeti – s feltehetőleg az akvarell színeivel „megbolondított" – tervrajz jelenlegi helye ismeretlen.

Mindemellett Pákei, aki akkurátusan feliratozta, keltezte, szignálta terveit (sokszor még apró skicceit is), számos olyan rajzot hagyott ránk, amelyeken semmiféle jelzet nincs. Ezek rendeltetési helye analógia útján megfejthető, de még így is jelentős az ismeretlen anyag. Beazonosításuk, szükségszerű, és csak alapos kutatómunka után lehetséges.

Kutatásunk jelen fázisában egyelőre egy olyan több száz tételes lista áll rendelkezésünkre, amely a fent említett három helyen őrzött terv, rajz és dokumentumanyagot veszi lajstromba, megjelölve az őrzési helyet, a leltári számot (ahol van), a fontosabb paramétereket (ilyen az ábrázolt objektum megnevezése, címe, a dokumentum anyaga, technikája, néhol mérete). Ez nagyban segíti az átfogó rendszerezést, megkönnyíti az áttekintést. Fontosnak tartottuk a tervlapok, de még a rajzfecnik feliratait is rögzíteni, a széljegyzeteket lehetőségünkhöz mérten megfejteni, hiszen ezek – az ábrák mellett – segíthetnek a beazonosításban, s belátást engednek azokba a folyamatokban, amelyek egy-egy terv vagy rajz születését előkészítették. A további kutatómunka érdekében ezt az adattárat mihamarabb pontosítani, véglegesíteni, és közreadásával elérhetővé szeretnénk tenni mindenki számára.

Ekkora anyag átnézése után az ember óhatatlanul a statisztika bűvkörébe esik. Lássunk tehát néhány számbéli adatot.

A budai műemlék-központ tervtárában két mappában 250 tételszám alatt őrzik a terveket, a Magyar Építészeti Múzeumban 142 db rajz van, míg az Unitárius Egyház levéltárában a 800-at is meghaladja a rajzi, illetve írott anyagot őrző dokumentumok száma. Ez több mint ezerkétszáz tétel, s mindez csak az említett helyeken, hiszen a budapesti Országos Levéltár Pákei család-hagyatéka[15] és ko-

[15] MNL-OL P1781 Pákei család (1606–1911) 2 cs. + 1 tekercs = 0,40 ifm, valamint a V14 jelzet alatti Pákei család 266 db-ot számláló pecsétgyűjteménye (XVI–XIX. sz.)

lozsvári Állami levéltár Pákei-fondja,[16] nem beszélve az egyes épületeknek az illető intézmények helyi irattáraiban esetleg fellelhető tervanyagról, amellyel a fenti összesítésben még nem is számoltunk (gondolhatunk itt pl. a székelyudvarhelyi unitárius templom terveire, de a sor hosszú). Csak összehasonlításként említjük meg, hogy a Fővárosi Levéltárban őrzött és Gerle János által a 80-as években rendszerezett Ybl-hagyaték (amelyet méltán nevez a közreadó az ország legnagyobb építészeti hagyatékának) mintegy 6984 tervlapból áll[17] (ezek napjainkban képmásolt formában állnak a kutató rendelkezésére). És vehetjük – ellenpéldaként − Lechner Ödön egyik legjelentősebb épületét, a Postatakarékpénztárt is, amelyre vonatkozóan csak egy-két tucat eredeti Lechner-terv őrződött meg, s azoknak egy része is fotókópia. Pedig Lechner a kivitelezés során, az eredeti beadványi tervekhez képest jelentős mértékben áttervezte az épületet, és híres volt arról is, hogy épületeit nagy műgonddal, s a legapróbb részletekig megtervezte. Nem az eredeti mennyiséggel van tehát a gond – a megőrzésnek nem használt a Főváros Tervtár legutóbbi átköltöztetése.

De térjünk vissza Pákei Lajosra, s épületterveire. Szinte magától adódik (hisz a Pákei által tervezett egyik legnagyobb középületről van szó, s tervhagyatékát is itt őrzik), hogy a legteljesebb tervanyag a Kolozsvári Unitárius Kollégiumot érinti, nemcsak mennyiségileg (merthogy idesorolhatjuk a fotó és fénymásolatokat is), hanem az eredeti tervek számát tekintve is. Amellett bőven találunk a tervlapok között iratagyagot is, kivitelezési, elszámolási terveket, költségvetést. Ehhez hasonló mennyiség dokumentálja a keresztúri főgimnázium építését is. Ezzel szemben pl. a New York szálló, vagy az Iparmúzeum építéséről, tervezéstörténetéről (itt most két méretben hasonlatos épületet említettem) csak szerényebb anyag maradt fenn. Ez utóbbi viszont belsőépítészeti anyagában, a bútortervek vonatkozásában jelentős. Gyanakvásra, vagy inkább fogalmazzunk úgy: a még lappangó anyagok fellehetőségének reményére, főleg a vidéki épületek esetében lehet okunk, hiszen Pákei olyan fontos egyházi épületeiről, mint például a székelyudvarhelyi, a dicsőszentmártoni vagy a firtosmartonosi templomok (jelentőségükhöz mérten) alig találunk az átnézett anyagban építési dokumentumokat.

Végezetül, mintegy összegzésképpen, a „hogyan tovább"-ra szeretnék kitérni, s az előttünk álló *feladatok*at megfogalmazni.

16 Sisa *i. m*. hiv. Kolozsvár, Arhivelor statului: Fond 408. Fond Familial Pákey, II. Actele membrilor familiei. D. Pákei Pákey Lajos (1853−1921)

17 Ybl Miklós építész 1814−1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban 1991. december–1992. március. Tanulmánykötet

Nem hallgatva el annak a szükségességét, hogy a Pákei-hagyaték számbavételét tovább kell folytatni, elsőként a levéltári, tervtári anyagok *rendbetételét* említhetném, hiszen nagyon sok olyan tervlap van, amelyeknek állapota foglalkozást igényel. S itt nemcsak az elkerülhetetlen tisztításra, portalanításra, az erősen hajtogatott lapok kivasalására, a restaurálásra gondolok, hanem elsősorban a tervek rendezésére, tematikai csoportosítására. Ez utóbbi – mármint a csoportosítás − részben most is így van pl. az egyházi levéltárban, így maga a rendszerezés, a leltári iktatás elvégezhető. Jelenleg minden tervlapnak ismerjük a pontos helyét, a rendszerezéskor tehát biztos kézzel lehet a polcra, mappába nyúlni. Az iktatás és rendszerezés véglegesítéséig jó lenne megőrizni ezt a sorrendet, a kivett, vizsgált anyagot a helyére visszatenni, másképp magát az anyagrendezést gátoljuk, és így a kutathatóságot nehezítjük meg.

A nélkülözhetetlen tisztítást, helyreállítást pedig követhetné az anyag megóvása érdekében, s a kutathatóság megkönnyítése céljából elvégezendő digitalizálás. Természetesen az említett feladatsort a levéltári szakemberek nálam sokkal jobban meg tudják fogalmazni, mint ahogyan azt is, ami e gondolatsorból kimaradt.

Egy másik feladat, ami menet közben adódott, az e fenti terv- és iratanyagra támaszkodó, és Pákei Lajos életművét kutató építészettörténeti *feldolgozás*. Ez egyrészt az egyes megvalósult épületek műemléki dokumentációjának összeállítását jelenti, másrészt átfogó tanulmányok megírását. Az előbbire már találunk példát, s itt említhetném Gaal György részletes tanulmányát az Unitárius Kollégiumról,[18] vagy Bordás Beáta dolgozatát a mezőzáhi Ugron-kastélyról[19]. A műemlékvédelmi kutatás azonban pontos modellt nyújt egy ilyen dokumentációhoz: a fellelhető eredeti tervrajzok, fényképek, műszaki leírások, az épületre vonatkozó szakirodalom áttanulmányozása után rögzíteni kell az épület építéstörténetét, művészet-, és építészettörténetünkben elfoglalt kiemelt helyét, értékkataszterét, valamint egy esetleges műemléki helyreállítás szempontjait. Mindezt állapotrögzítő felmérések, archív és helyszíni fotódokumentációk kell, hogy kiegészítsék. Nevezhetjük ezt útmutató kézikönyvnek, épületmonográfiának is, ami az illető épület jövőjének alakításához nyújt majd kézzelfogható segítséget azok számára is, akiknek nincs módjukban az esetleg hirtelen szükségessé vált

[18] Dr. Gaal György: A kolozsvári Unitárius Kollégium építéstörténete. *Keresztény Magvető,* 107. évf. (2001). 190− 219.

[19] Bordás Beáta: A mezőzáhi Ugron-kastély építéstörténete. In: Liber *Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Kolozsvár, 2011, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.

felújítás előtt ezt a munkát elvégezni, vagy elvégeztetni. Ezek a dokumentációk ugyanis – akárcsak a kapcsolódó tervanyagok – szintén nyilvánosak, és elérhetők lennének a nagyközönség számára is. Fontos ugyanakkor a Pákei Lajos egész építészeti munkásságát értékelő, s azt közkinccsé tevő átfogó tudományos kutató munka is. Ilyenekről is beszámolhatunk; az elején már említettünk néhányat, itt most csak Pásztohy Júlia Pákei villaépítészetéről írt tudományos dolgozatára utalnék,[20] amely szintetizáló, alapos munka – s feltétlenül folytatást igényel. S a munka népszerűsítésére pedig a Holnap kiadó *Építészet mesterei* sorozata nyújt elismerésre méltó példát.

Harmadik feladat lenne, s egyáltalán nem azért, mert a legkevésbé volna fontos, Kolozsvár építészeti műemlékei Pákei Lajos által készített *felmérési rajzainak gondozása*. Ennek az egyedülálló anyagnak már az áttekintése, rendszerezése is hatalmas munka. De úgy érzem, hogy az építész emléke előtt leginkább azzal tudnánk tisztelegni, ha ezt a munkát – melyet halálának kényszerű bekövetkeztével félig kész állapotában hagyományozott ránk – elvégeznénk, s az ő eredeti szándékát megvalósítanánk. Ez természetesen nem csak ezt jelenti, hogy a meglévő rajzok közül ki kell választani a legszebbeket, s még csak azt sem, hogy a rajz-változatok közül kiválasztjuk azokat, amelyek a legutolsó fázist képviselik. Meg kell értenünk ennek az évek hosszú során át tervezett kiadványnak egész koncepcióját, figyelembe kell vennünk azokat az utasításokat, amelyeket esetleg a félig kész lapokon fellelhetünk, s mindezt elvégezve kell megterveznünk, és kiadásra bocsátanunk azt a munkát, amelyet jelenlegi félkész állapotában is méltán nevezhetünk Pákei Lajos legkiemelkedőbb építészeti vállalkozásának. A mű címét különben ő maga fogalmazza meg a halála előtt hét hónappal írt önéletírásában „Kolozsvár Sz.K város építészeti műemlékei a XIV-ik századtól a XIX. század közepéig".

Az eddig elhangzottakat Kelemen Lajos soraival zárnám: „Pákei Lajos dolgozószobájában hatalmas kötegekben maradtak hátra az ő híresen pontos, szép rajzai, épület- és egyéb tervei. […] Rajzai hiányosan is becses emlékei egy művészetrajongó szépléleknek s Kolozsvár művészeti múltjának, melynek Pákei Lajos nemcsak tisztelője, hanem alkotásaival a múlthoz méltó tevékeny és jelentős folytatója volt."[21]

20 Pásztohy Júlia Réka: *Pákei Lajos villa- és lakóházépítészete*. Mesteri disszertáció/ Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Magyar Történeti Intézet. Kolozsvár, 2012.

21 Kelemen: i. m.

Jánosfalvi Sándor István

Sokak az életnek szerencsétlenségei, melyek a legerősebbet is néha kétségbeejthetik, mindazáltal az igaz bölcs- és állhatatos embernek amazok közt is ez utolsót, és annak szomorú következését el lehet, és el kell kerülni.[1]

Halotti beszéd mely – önmagát fegyver által kivégzett – ótordai tanácsi iktató és jegyző, néhai nemes Veres Ferencz Úrnak mentésére, s az élőknek tanúságára szerkesztetett és mondatott Tordán, december 13-án 1835-ben Sándor István, kolozsvári unitárius pap által.

Te nemes Város!

Ennek tiszteletre méltó lakosi és Te szent Hajlék! Tudhatjátok, hogy csak most valék ti közöttetek, csak most vevém szerető búcsúm ti tőletek, s íme oly

[1] Közli: Lakatos Sándor, 1980-ban Brassóban született. 1999-től folytatott teológiai tanulmányokat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán. Az unitárius lelkészi oklevél mellett végleges pedagógiai diplomát szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Vallástanárképző fakultásán. 2004–2006 között a sepsiszentgyörgyi unitárius egyházközség gyakorló segédlelkészeként, 2006-tól a Székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium lelkész-vallástanáraként működik.

Az egykori Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában levő kézirat a marosvásárhelyi Teleki Tékába, onnan a Csíki Állami Levéltárba került. Jelzete Mss 58. Címe: Prédikáló Szék azaz olyan könyv, melyben némely prédikációit tisztába írva azoknak kedvökért, kik azokat olvasásra méltónak tartják, kéványta hátrahagyni Jánosfalvi Sándor István unitárius pap. Második darab. 1850. Az itt közölt prédikáció a 117r. levéllel kezdődik és a 131v. levéllel ér véget.

hamar, oly véletlen ismét tiközitekbe jöttem, ismét köszöntelek titeket. Közitekbe jöttem, de bús orcával, s köszöntelek, de elfogulás miatt rebegő szózattal. Egy olyan eset hívott engemet ide, mely nem mindennapi, s ah, ne is legyen az soha mindennapivá! Egy olyan eset, mely megrázza az emberi szívet, mely a vérnek legsűrűbb cseppjeit is felháborítja, s melynek hallására a borzadás jégkeze simul végig tagjain mindennek, ki életet, s élettel együtt okos érzékenységet nyert. Egy öngyilkosnak, egy élete fonalát merész vadkezekkel szánt szándékkal kettészakasztott szerencsétlennek rémítő esete az, mely meghívott engemet is avégre, hogy én is neveljek egy olyan szomorú végtiszteletet, melyet nem csak e bánatot jelentő fekete színnel, de önnönmaga a megbántott természet fejér fátyolával is gyászolni láttatik.

Ah, te szerencsétlen Véres, akarom mondani: kiontott tulajdon véredtől Veres Ferencz! Mikor a szomorú hírmondó követség énhozzám megérkezett, s tudtomra adta, hogy te légy ama gyászos önvér-áldozat, kit rémült városunk a maga kerteiben halva talált és fájlalt, megdöbbent szívem. Mikor pedig e szomorú kötelesség is reám bízatott, egyszersmind elmém is megzavarodott, s e kötelesség a legkellemetlenebb formában tűnt fel szemeim előtt: nem csak e zordon téli útnak kellemetlenségeiért, melyet ismét át kelle hatolnom, nem csak az idő rövidségiért – mint ilyenkor szokott –, s bajjal teljes körülményeimért, melyek elmélkedésemnek leírását is alig engedék, hanem főként esetedért, melyért való elandalult fájdalmam alig engede helyet bennem, az ész elmélkedésének és a beszéd-tárgyaknak választásáért, melyek mint megannyi sírból kijövő komor lelkek, egymásra tólúlva, s egymással ellenkezve tűntek fel képzetem előtt.

Mit mondjak már én, e különös ritka halott felett? Ezt kérdem a szomorú hírmondó követtől, az első bámulás és fájdalom után. Bűne ölette-é meg őtet magával, mint a lelkiismeret mardosta Nérót? A szégyennek elkerülése-e, mint Mithritadeszt? Elrablott becsületének érzése-e, mint Lucretiat? Megvettetett szerencsétlen szerelme-e, mint Didót és Szapphót? Hazája szerencsétlenségének és tyranni elnyomattatásának látása-e, mint a Nagy Catót? Vagy pedig a sorsnak nehéz csapásai, s az életnek elviselhetetlen szenvedései sújtották alá, mint számtalan nem rossz, csak szerencsétlen embereket?

De ah, nem vehettem én semmi utasítást, semmi oktatást, egyedül csak ebben áll minden, amit megtudhattam, hogy ő inkább ez utolsónak sorába tartozott, hogy ő egy kétségbeesett szerencsétlen volt. De hát nem elég-e ez, gondolám magamban! Hát nincsenek-e az elátalkodott vakmerő bűnön kívül is szerencsétlenségek, melyek a gyarló embert, mindinkább-inkább mélyen süllyesztik alá, melyek végre megfosztják őtet józan eszméletétől? Egy fekete fátyolt terítenek az életnek minden örömeire, s csak azt a gyilkoló eszközt tartatják meg

jóltevőnek, mely le a sírba, ama megháboríthatatlan nyugalomba vezeti alá?! Úgy van! Ezt én így látám. Ezt én igaznak találám. És íme éppen ezen körülmény az, melyért őtet, a néhai boldogtalant felettébb vakmerőn és szeretetlenül nem lehet kárhoztatnunk, ezen körülmény az, melyért őtet ezen utolsó tisztességtől is, józanabb és műveltebb keresztényi gondolkodás szerint nem lehet, nem szabad megfosztanunk. S midőn meg nem fosztjuk, egyszersmind éppen ezen körülményt kifejtő feltétel az, melyről én is tielőttetek egyszerűen elmélkedni, s azzal e néhai boldogtalan felebarátunknak szomorú végtiszteletét nevelni akarom.

I. Sokak tehát az életnek szerencsétlenségei, melyek néha a legerősebbeket is kétségbeesésre, s ennek következéséül a legborzasztóbb lépésre is vihetik. Ez az első pont. Az honnan az ilyent nem is kell mindenkor felettébb keményen, vakmerőn, és szeretetlenül megítélnünk. Ez a második pont, s teszi beszédemnek első részét és menti a halottat.

II. Mindazáltal az igaz bölcs és állhatatos embernek, valamint a kétségben esést, úgy az ebből következő utolsó szerencsétlenséget is el lehet, s el is kell kerülni az élet némely reguláinak követése mellett. Mely reguláknak foglalatja teszi beszédemnek második részét s tanítja az élőket.

I. Nagyon vétkeznék az az ember, mind a természet, mind annak alkotója, az Isten ellen, ki ebben az életben semmi örömöt és boldogságot nem tudna találni, hanem úgy nézné e földet, mint egy nagy temetőt, melynek bús hantjain az élők, mint megannyi könnyekké olvadt Niobék szüntelen siratják azoknak alatta sínylő legkedveltebbjeiket – a hamar eltünt örömöket és gyönyörűségeket, mert van itt sokaknak, sőt mindennek számára öröm, van élet és megelégedés is. De csakugyan mégis ezen édes igazság mellett, ama más igen szomorú testvér igazságot is kénytelenek vagyunk megismerni, amit fentebb feltevék, hogy tudniillik, teljes ez élet, sokakra nézve a bánatnak és szenvedéseknek matériáival is, melyek néha megrázzák a legerősebb lelket is, s kétségbe ejtik a legállhatatosabbat is.

Szomorú Hallgatóim! Jól tudom én azt, hogy vagynak tiköztetek is olyanok, kik ezen szomorú igazság felől semmit sem kételkednek, de hogy az erről való meggyőződés annál elevenebb legyen azok előtt is, kik eleitől fogva a sorsnak és szerencsének kedveltjei lévén, ha szenvednek is néha apróbb kedvetlenségeket, de valósággal még képzeletjük sincsen az igaz nyomorultaknak sokféle szenvedéseiről, s az életnek sok bajairól, s annál alkalmaztathatóbb e szomorú tárgyra: ne legyen nehéz tinéktek, ha én az ő koporsója felett, igen illőleg, az életnek örömsugarakkal ragyogó világos oldala mellett,

1ben annak komor bánattal és nyomorúsággal sötét oldalát is szemléltetem, melyből, mint egy gyászos tükörből jövendőre se tudván a viszontagságok terhe alatt epedő, komor lélek semmi jót, semmi reményt a szabadulásra kinézni, elcsügged és utolsó kétségbe esik.

Íme, a szántóvető éjjeli és nappali véres verejtékével kíván eleget tenni a Teremtő, Ádámnak kimondott szentenciájának, hogy magának eledelt szerezzen és mégis gyakran nem kéntelen-e búsan állni meg vagy szárazság miatt, semmit sem termett, vagy pedig a legszebb korában egy-egy véletlenül jött borzasztó idővész által letiport mezejének puszta barázdáin? Melyekről midőn semmit sem vehet életének táplálására, sokszor nem csak maga, hanem éhség és szükség miatt elfogyatkozott házanépe is a megéhezett Illyéssel nem az életért, hanem a halálért könyörög: Oh, Uram, vedd el éltemet!

Ím, a kereskedő tengereken messze tartományokra indul, ezerszer is kockáztatván életét, hogy házát és háza tagjait igazán keresett nyereséggel fenntarthassa és boldogíthassa, s midőn legbecsesebb jókkal megrakodva, a szelek szárnyain hazájába sietne, akkor érkezik a pusztító szélvész, mely minden vagyonát elmerítvén, vagy csak egy-egy összetört hajódarabot hajt el szomorú hírmondóul a kikötőbe, vagy pedig ha ezen önmagát a gazdát megmenti és partra hajtja is, de mint koldust, akként szállítja ki azon hazába, hol boldogul kell vala élni.

Ím, az akármiféle hivatalviselő, mennyi elmellőztetéseken, mennyi gyalázatos megbukásokon és kimaradásokon kénytelen keresztülmenni, melyek miatt nem egyszer, de igen gyakran inkább búvnék föld alá, mint éljen emberek között, s inkább választaná az halált, hogy sem a méltatlanul meggyalázott és keserített életet.

Oh, hát az emberi gonoszságnak másféle nemei által is mennyiszer nyughatatlaníttatnak mennyiszer rongáltatnak meg azon kisebbek, és tehetetlenebbek, kiknek nem hogy mások megtámadására, de maguk oltalmára sincsen elegendő erejek! Nem látjátok-e példának okáért a húzóvonó hatalmast, ki rész szerint törvényes, de lelketlen, rész szerint törvénytelen és egyszersmind istentelen követeléseinek színe alatt miként rabolja, húzza és csikarja ki a szegénynek kezéből azon utolsó vagyonocskát is, melyet hazája, királya, földesura és eklézsiája adójától szekrénye fenekén maga és nyomorult háza népe számára dugva még meg tartott vala?! Nem látjátok-e, hogy sokszor a legszorgalmatosabb spekulátort, a legigazságosabb mesterembert az emberi megbuktatások, vagy idő mostohasága miatt minden előmenetel nélkül szüntelen csak a Szüsziphosz kövét hengergetni anélkül, hogy nem boldogsága, de bár tűrhető léte céljához felkapaszkodhatnék. Sőt sokszor nem vagytok-e tanúi érzékeny szívvel annak, hogy éppen azon kő, melynek hengergetésében kereste boldogságát, visszagördülésével összetöri nem

csak reményét, de sokszor tulajdon életét is?! Ah, Istenem! Ezeknek sorába tartoznak azok a szerencsétlen Dávidok, kiknek szemeiket éjjel és nappal könnyhullatások áztatják, szíveiket sóhajtások bágyasztják, s ajkaikat e panaszra fakasztják: hol Istenem, kit vártam?! Zsolt XLII[2]

Azok a szerencsétlen Jóbok, kik átkozzák születések napját is, s azok a tébolyodott Diagorások, kik tégedet és a te gondviselésedet is megtagadván kétségbe esett vakmerőséggel óhajtnak rohanni a képzelt semmiségbe!

De nézzetek még ha merészeltek tovább is ezen szomorú tükörbe, mely a legboldogabb Polükratésznek is eljöhető szerencsétlenségét tisztán mutatja. Né, amott egy másnemű balsorsút miként kísér az ínség mindenütt nyomban, hogy midőn az elenyészett napok és esztendők bánattal köszöntötték őket, úgy bánattal vegyenek búcsút is tőle, mint fájdalom gyermekétől. Né, a megcsalattatott ártatlan, kinek reménye legszebb virágait egy szentségtörő kéz összeszaggatta, s csak egyedül azt hagyta meg nékie, mit már leginkább utál, a gyalázattal jegyzett életet! Né, a megvettetett szerencsétlen szerelmes, miként hordozza kedvese által szívébe döfött tőrét tartományokról tartományokra, mindenütt, sehult se találhatván többé enyhülést! Né, az ártatlanul szenvedő kinek nem csak teste sorvad az méltatlan nehéz rabigájában, de jó híre neve és becsületje is a rágalom és méltatlan vádak által örökre eltemettetve! Né, az élet nemét rosszul választott, bujdosva az emberek között mindenütt vivén magával az életmódjára nézve való bizonytalanságot és cégéreződést! Né, a szerencsétlen házaspár sorvadva és sínylődve meggyűlölt láncai között egy fúria feleségnek, vagy egy elfajult férjnek oldala mellett! Né, a szörnyű kínokkal küszködő, gyógyíthatatlan nyomorék, beteg, sírját kereső tántorgásival! S né, a kedveseket, barátokat, szülőket elvesztett, minden örömtől és vigasztalástól, sőt ama legutolsó biztatástól, a reménységtől is elhagyattatott nyomorultat, a néma fájdalom és kétségbeesés irtózatos ábrázatjával egy elrejtett bús magányban küszködve és tépelődve az elszánt erőszakos haláltól való fekete elmélkedésivel!

Ah, de fátyolt ide! Fátyolt ezen borzasztó tükörre! Kicsoda számlálhatná elő az halandóknak nyomorúságait?! Kicsoda hullathatna elegendő könnyet az emberi nemnek bús tragédiái felett? S ha már ezen nyomorúságoknak nemei közül akármelyik legfőbb mértékre hágott, s egy erőtlen halandó, ennek súlyoson nyomóterhét tovább nem bírván, erőszakkal igyekszik azt magáról, ha különben nem lehet, tulajdon életével együtt is lerázni, mint ki a testébe kapaszkodott vi-

[2] Zsolt 42,3–4 *„Isten után szomjazik lelkem, az élő Isten után: Mikor mehetek el, hogy megjelenjek Isten előtt? Könnyem lett a kenyerem éjjel és nappal, mert egész nap ezt mondogatják nekem: Hol van a te Istened?"*

perát önhúsának kiszakasztásával veti le. Vajon oly csoda-e ez, mely az emberi nemzet kezdetétől fogva sok egyébiránt nagy lelkekkel is ne történt volna? Vajon kell-e, szabad-e, illik-e azt

II[szor] felettébb keményen, vakmerően és szeretetlenül kárhoztatnunk? S vajon meg kell-e tőle az érzékenységnek részvételét, s a szánakodó tiszteletet hamvaitól tagadnunk? Nem! Ezt mondja a szív, ezt az okosság, ezt a míveltebb vallás és emberiség. Tű, akármi esetben szerencsétlen embertársak! Jól tudom, hogy tű is ezt mondjátok. S tű szerencsések és boldogok, kik talán nem mondjátok, mondom én nektek, hogy tű is lehettek szerencsétlenek. Vigyázzatok, és imádkozzatok, hogy kísértetbe ne jussatok. Elégszer hallatott példa, hogy térdig érő vízbe is belé holt az ember. Nem lehet ugyan, sőt nem is szabad egy öngyilkosságot is dicsérnünk és helyben hagynunk, de azért amit nem dicsérünk és nem hagyunk helyben, nem mindjárt következik, hogy embertelenül kárhoztassunk. Sőt mit mondok?! Hátha felényire visszahúzom szavamat? Hátha egy szép lelkű íróval azt mondom mit Seneca Catoról, hogy némely ily halott több dicséretet érdemel, mint számtalan élő. Sok öngyilkosok, kiket csak egy arra rendelt alávalónak kezei ásnak el egy félre lévő kopár szegeletbe, virtusosabb életet folytattak néha, mint némely hatalmas és szerencsés gonosztévők, kik az Anyaszentegyház rendtartása szerint, vakító pompával a templom oltára alá temettettek el. Némely maga gyilkosa úgy holt meg, mint maga a bánat miatt megtébolyodott elméjének szomorú áldozatja, aki míg ezen maga gyilkosságát el nem követte, jobb érzésű ember volt, mint némely fortélyos és titkos gonosztevő, kinek koporsója pompás kriptában nyugoszik, s sírja felett hamis keresményből emeltetett érc-, és márvány oszlopok ragyognak. Némely megszégyenített szerencsétlent, a becsületérzés öleti meg magával, midőn az ennek becsületét elragadó és elgázoló, becsület nélkül mindenütt becsületben van. Némely szerencsétlen, ki nem tud tisztességesen élni, sem pedig háza népét nem tudja eltartani, vagy ki vigyázatlanságból, vagy szerencsekergető vakmerő próbatételeinél fogva bizonyos remény alatt sok adósságokba verte magát kétségbe esik, és véget vet tulajdon kezeivel életének. A ravasz gonosztevő pedig kérkedik gazdagsággal és becsülettel, holott sok özvegyeket és együgyű szegényeket megcsalt meglopott, sok árvákat elnyomott és sok háznépet juttatott törvénytelen uzsoráival utolsó ínségre stb. Azonban mind ezen megjegyzések mellett is, melyik halandó lenne az, ki szeretne ily halál nemével menni át az örökkévalóságba? Ah, nem! Visszaborzad ettől az emberi érzés, s mindennek bizonyosan legbuzgóbb óhajtása az, hogy erre a nagy kísértetre az életnek legrettenetesebb ínségei közt is sohase jusson. S ha ez a legbuzgóbb óhajtása, ezt:

III[szor] bizonyosan el is kerülheti. Sőt elkerülheti az erre vezető kétségbe esést is, az élet bölcs reguláinak állhatatos követése mellett.

Az embereket többnyire e négy vétkes gondatlanságok szokták megbuktatni kétségbe esésre, sőt néha a legborzasztóbb lépésekre is vinni, tudniillik, hogy vagy igen sokat várnak a jövendőtől, vagy igen félnek attól. Nem tudják békével tűrni a jelenvalót, s nem fontolják meg mindennek végét, az honnan már önként érthető, hogy amazoknak elkerülhetésére nézve éppen ezeknek ellenkezőjét kell tenni ti.:

1[benis], hogy nem kell felettébb sokat várni a jövendőtől. Minden embernek ugyan mentől boldogabbnak szabad lenni, igyekezni ebben az életben, s mentől több jót megnyerni a jelenvalóban és a jövendőben. A nemes nagyravágyónak szabad mentől nagyobb rangot és dicsőséget, a gazdának mentől több gazdagságot, a kereskedőnek mentől több nyereséget, a házaspároknak mentől boldogabb és békességesebb életet stb., s azt várni és remélni, de mindenkire nézve fontos tanács: Ne várjunk sokat a jövendőtől. Nem azért mintha a jövendő sokat, sőt egyátaljában mindent meg ne adhatna, mert a jövendőtől Isten által minden kitelhetnék, hanem azért, mert vagy nem talál minket arra érdemesnek, hogy amit várunk mind beteljesítse, vagy a sors keze akadályokat gördít elő, vagy pedig az élet urának bölcs akaratja intézte másképpen. Aki előre nagy kinézéseket csinál, s azonban megcsalódik, annak még a középszerű boldogság is nagy boldogtalanságnak tetszik, az előre szánt szándékkal megvetette a maga sorsának tövises ágyát, melyben mindvégig nyughatatlan, s megelégedetlen fog lenni. Oh, be nyugodt pedig annak a csekély sors is, ki azzal előre meg tudott elégedni, s annak előmenetelét csak a maga csendes érdemire, vagy az időnek kedvező fordulására bízta, s mely kétszeresen édes annak az elkövetkezett boldogság, ki azt nem várván, sőt, ahelyett, az eljöhető mostoha sorsnak elfogadására készülvén, véletlen érkezett! Ne várjunk hát felettébb sokat a jövendőtől, ez az első regula, vagy tanács.

2[ik] hogy ne is féljünk felettébb attól. Sok emberek a jövendőtől való rettegés által már előre, vagy megkettőztetik szerencsétlenségeket, vagy pedig szánt szándékkal, ha nincs is képzeletben, azt szereznek maguknak, mely ha nem nagyobb, de néha van akkora, mint maga a valóságos szerencsétlenség. Megkeserítik ezáltal ezek még azon közbe-közbe csillámló örömöcskéket is, melyeket még tisztán érezhetnének, s megöldösik azon reményeket is, melyek jövendőre biztatók lehetnének. Mindezekre nézve tehát fontos tanács, hogy ne féljünk felettébb a jövendőtől! Vagy talán azt mondják, némelyek, hogy ily módon félni okosság le-

gyen. De nagyon csalatkoznak ezek, mert ily módon félni éppen nem okosság, mert az okosság, azt mondja egy bölcs, nyugodt elmével van, tartózkodás nélkül él, a jelen vidám szempillanattal leöli a fejét felemelő félelmet a jobbnak reménésével, s midőn végre a veszélynek fenyegető órája elérkezik, megfontolt munkásság és erő által mutatja ki magát, hogy a rossznak nagyságát kisebbítse. Miért is rettegnénk oly felette igen a jövendőtől, hiszen tudjuk azt, hogy ebben az életben minden változandó és így maga a szerencsétlenség is, mely most súlyosan nyom minket, szintúgy megváltozhatik, mint azelőtt a szerencse változott. Kérd meg magadtól te rebegő, te kétségbeneséssel küszködő, mit vesztettél, vagy mit veszíthetsz? Hiszen, ha minden földi javaidat elvesztetted is, de önnönmagadat még megtarthatod, és ez a fő dolog, emellett még Istent is, ha akarsz, bírhatod, kinek jósága soha el nem hagyja ezt a világot. Ne féljünk hát felettébb a jövendőtől, ez a második regula, vagy tanács.

3ik, hogy tűrjük békével a jelenvalót. A jelenvaló nem csak jókból, de roszszakból is áll. S mint egy erdő között bajosan mehetünk által, anélkül, hogy annak vagy egy ágai, vagy tövisei hozzánk ne érjenek. Úgy a jelenvalónak rosszai közt sem hatolhatunk által anélkül, hogy azoknak némely részei és nemei ne érdekeljenek. S mivel könnyíthetnök inkább ez érdekeltetéseket, mint a békességes tűrés által? Azonban szomorúan kell megvallaniunk, hogy mint az erdőközt menő békételenek néha a töviseknek mérges háríntgatásával még inkább vérzik kezeiket, s az ágaknak gondatlan hajtogatásával még súlyosban csapatják szemközt magokat, úgy a békételen emberek nyughatatlan törődéseikkel és oktalan erőlködéseikkel méginkább nevelik a rossznak terhét. Olyanok ők, mint a sebes szekér után kötött ebek, melyek önként menve, azzal mindenütt érkezhetnének, így pedig balgatagul ellent állva, s magokat megvetve is nyakok szakadtába hurcolja magával a sorsnak erős kereke. Vagy olyanok, mint a méhek közt lévő gyermek, ki midőn magát csendesen és okosan viselve beérhetné egy méhmarással, gondatlan ellenkező hadarászásival még többeket bosszant magára. A békételenek midőn egy ütést elszenvedhetnének, kettőt is kapnak, midőn egy átkot, egy rágalmat elhallgathatnának kettőt hallanak és így, midőn egy könnyet eltörölhetnének, kettőt árasztnak, s midőn egy jajt sóhajtnának, kettőt lésznek kénytelenek kiáltani. Tűrjük hát békével, keresztény atyámfiai, a jelenvalót is, mert ez sokat könnyíti terhét nyomorúságunknak, s enyhíti, legalább nem neveli fájdalmát szenvedésinknek, s ez a harmadik regula, vagy tanács.

Egyetlen regula marad osztán még fenn, melyet átaljában követnünk kell egész életünkre nézvetudniillik, hogy utoljára:

4szer fontoljuk meg mindennek a végét. Bölcs Sirák az életnek egész bölcsességét fejezte ki e szép szavakban: „*Minden te cselekedetidben emlékezzél meg utolsó végedről, és így soha örökké nem vétkezel.* SyrVII. Vagyis fontold meg mindennek végét! Azért én is csak ezt mondom: Akármit kezdesz, akármit cselekszel, akármit szólsz, akármit gondolsz, fontold meg mindennek végét! Ha jót cselekszel, annak minden bizonnyal jó fog lenni következése és mint egy kicsiny magvacskából idővel egy messze kiterjedett nagy százados élő fa fog kicsírázni: úgy sokszor egyetlen egy alkalmas időben mondott jó szóból, állandó boldogság következni. S ha rosszat cselekszel, annak minden bizonnyal rossz fog lenni a következése, és mint egy kicsiny tövisszúrásból végre az egész testet rettenetesen megemésztő fene lészen, úgy sokszor csak egy rosszul ejtett igéből, vagy lépésből örökös boldogtalanság következhetik. Ne is gondoljuk pedig itt a dolgoknak akármely végét, mert eszerint sokszor a jónak rossz, s a rossznak jó vége és következése láttatik lenni, hanem mint a bölcs betű szerint kifejezi utolsó véget, mert eszerint csalhatatlanul igaz az, hogy a jónak jó, s a rossznak mindenkor rossz vége lészen.

Annakokáért Te Nemtelen Nagyravágyó! Ki mint hajdan a gonosz Júnó állhatatoson feltetted magadban, hogy ha az isteneket meg nem hajthatod, az ördögöket is segítségre hívod, igazságtalan célodnak kivitelére! Vagy, ki mint a pártos Adónia, vagy oroszhonni, hamis Demeter, nem bánod ha igazságtalanul is, csak hogy bár egy két nap trónust bitangolhass, fontold meg mindennek végét! Sokkal jobb semmit sem bírni igazságosan, mint akármennyit hamisan. Sokkal jobb szelíd és nemes alattvalónak lenni, mint gyalázatos királynak is lenni! Gondold meg, hogy úgy járhatsz, mint Lucifer: pokolra vettetel. Vagy legalább mint Hámán csúfoson magasztaltatol fel. Vagy legalább mint amaz evangéliumbeli szemtelen előtolakodó vendég, e mondatik néked: *Barátom ülj alább*. Lk XIV.[3]

Te fösvény és telhetetlen! Kinek egyetlen egy foglalatosságod az, hogy hamisan is embertársaidnak vérével is húzással-vonással csípéssel, harapással is önnön magadnak vagyont, kincseket szerezz: fontold meg mindennek végét. Mit használ, ha az egész világot megnyered is, ha lelkedet, becsületedet örökre el-

[3] Lk 14,8-11 „Ha valaki meghív lakodalomba, ne ülj a főhelyre, mert lehet, hogy nálad érdemesebb embert is meghívott. És ha odamegy hozzád, aki meghívott téged is meg őt is, és így szól: Engedd át neki a helyet! - akkor szégyenszemre az utolsó helyre fogsz kerülni. Hanem ha meghívnak, menj el, ülj le az utolsó helyre, hogy amikor jön az, aki meghívott, így szóljon hozzád: Barátom, ülj feljebb! - s akkor becsületed lesz minden asztaltársad előtt. Mert aki felmagasztalja magát, megaláztatik, aki pedig megalázza magát, felmagasztaltatik."

vesztetted? Ah, de majd a világot is elveszted, s ekkor te lész a legnyomorultabb szegény minden szegények között.

Te Bujaság dorbézoló és korhel gyermeke, kinek értelmét a testiség egészen megvakította, s ki sok ártatlanoknak dúlod fel egyszerre csendességeket, boldogságokat, békességeket, sőt jövendő reményüket is az önmagadéival együtt, fontold meg mindennek végét! Tudd meg azt, hogy vagyon oly keserű, melynek legédesebb boldogság a következése és ez a virtusosnak szenvedése. De tudd meg, reszketve tudd meg azt is, hogy vagyon oly csalfa édes is, melynek legkeserűbb boldogtalanság a következése és ez a te poharad, a Bujaság Pohara.

Te nyomorult szerencsekergető, henyélő és vesztegető, ki olyan lejtőre indulsz, melyen előbb meg nem állhatsz, míg nyakad nem szeged.

Te rossz humorú és szenvedhetetlen természetű! Ki a körülötted valóknak szívöket – mint a jég – magad aránt meghidegíted.

Te közcsendháborító! Te hamis pirkáló! Te rágalmazó és áskálódó! Te minden bűnös! Minden ember, kinek feltételed és kévánságod nem tiszta kútfőből ered: sohase fogj semmihez addig, míg mindennek végét meg nem fontolod! Így így nem fogsz önnön hibáid miatt soha kétségbeesésre jutni. Így a kéttségbeesésnek rémítő következéseit ama végveszélyre döntő vakmerő lépéseket is el fogod kerülni, s legterhesebb szenvedéseidnek láncai közt is békével fogod várni ama mennyei jóltévő kezet, mely önként feloldoz tégedet, s általtészen ama boldog hazába, hol szenvedés nem lészen többé.

Alkalmaztatás

De Te nem kerülhetéd el az utolsó kétségben esést, sem az abból következett rettenetes halált. Oh, néhai szerencsétlen Veres Ferecz! Nem várhattad te végét annak, míg a gondviselés utat nyit neked bajaid szövevényéből kiverekedni. Nem! Erőszakos kezekkel törtél te ki azokból, hogy meghalt reményidnek sírhalmán önmagad is azoknak utána rohanj, az enyészet ölébe. Mik voltak pedig e bajaid, melyek még oly korán, oly ifjonton e Halál bús szirtjához csaptak: Vajon a mostoha sorsnak hibáidon kívül lett elviselhetetlen súlytolási-e, vagy pedig önhibád és tévedett okoskodásod, mely szerént elmúlt tetteidnek utolsó végét meg nem fontoltad: mű azt nem vitatjuk, nem keressük, nem ítélgetjük. Fentebbi ítélőszékhez tartozol te már: megítél tégedet az Úr a maga irgalmassága szerint. Elég az, hogy mű tégedet, ha minden hibától fel nem menthetünk is, de mégsem számlálunk a rossz emberek, csak a szerencsétlenek közé. Elég az, hogy mű azért szánunk tégedet, s könnyekkel áldozunk roncsolt tetemid felett.

S ah! hát te igaz bánatnak asszonya, megőszült édesanya! Miként ne szánnád szerencsétlen fiadat, s miként ne áldoznál a legforróbb könnyekkel, ha lehetne, most annak koporsója felett! Mélyen érdekelt téged életednek hanyatló napján a sorsnak dühössége, midőn szülötted szívében, szívedet is általjárta a gyilkoló fegyver. De mit tehettél volna ez ellen annak életében is? Mit tehetsz most is egyebet, mint azt, hogy sírjad ki elszáradt szemeidből legutolsó könnyeidet is. És osztán többé soha se is légyen szükséged gyermkeidért könnyezni, de ők hullassák azt majd, mint végső szeretet adóját békés hamvaidra.

Bánatos Testvérek! Midőn e holtnak nevében veletek akarok búcsúra szólani, nem találok szókat, melyekkel azt, amit érzek, kifejezhessem. De ki is tehetné ezt? Hiszen *„csak a csekély fájdalom szólhat, de a nagy elfogódva némul meg.*" (Seneca) Ah, ha én e roncsolt tetemeket csak egy pillanatig megeleveníthetném, csak arra kérnélek titeket, nyújtsatok kezet egymásnak utoljára az örökkévalóság küszöbén, hol az halál keze örök elválásra int, s e mindent, mindent kifejezne. Legyetek boldogok! Boldogabbak, mint ő volt.

E nemes városban lakó minden Atyafiak és jó barátok közönségének! Mikor a néhai szerencsétlen utoljára elvált tőletek, s a szomszéd anyavárosba indult, tű nyugodt elmével voltatok, de ő belső háborút vitt magával komor lelkében: íme most midőn gyászos halottszekerén visszatért, ő csendesen nyugoszik, tű pedig az ő szomorú esetén felháborodtatok. Nyugtassa meg az Úr szíveteknek hánykódásait, s adjon békességes és boldog életet néktek!

Nemes Torda vármegye tisztsége! Tekintetes Nemes Városi Tanács! Mint egy ép fog, mely a többeknek sorából erőszakkal szakasztatik ki, akként szakasztaték ki a néhai hív jegyző Veres Ferecz is a tű becses sorotokból akkor, midőn még kedvezőbb körülmények, s talán megfontoltabb élet mellett, még sokáig szolgálhat vala. Töltse be helyét a gondviselés olyannal, kiben ne légyen megillettődéstek. Titeket pedig, mint Igazság hív őrjeit, éltessen hosszasan boldog időkig!

Minden embernek, kiknek a néhaival bajoskodásaik, szövetkezéseik lehettek ebben az életben, bocsássátok meg, ha netalán sértettek vagytok Veres Ferencznek, mert nem szabad csak egy természeti napnak is lemenni a mű neheztelésünken: Oh, miként volna szabad erkölcsileg lemenni az élet napjának úgy, hogy szeretetlenség komor vonásai légyenek az elhunyt aránt homlokotokon?

Egész halotti gyülekezet! Úgy-e, hogy egy ritka, s kettősen gyászos és szomorú tisztelet ez, melyet mostan tettetek? S úgy-e, hogy éppen ezért részvételtek is sokkal nagyobb, sokkal érzékenyebb? Nekem, legalább mint papnak, sok szomorú kötelességim vagynak a vidámabbak közt, de egy sincs ennél szomorúbb, egy sincs kedvetlenebb és lelket elfogóbb. Ah, ne is légyen énnékem soha több-

ször ily kötelességem, s ha ez legelső volt, egyszersmint legutolsó is legyen. Ezt kívánom, ezt óhajtom, ezért imádkozom, s ezzel ismét Isten veletek!

Isten már véled is néhai szeretett szerencsétlen Barátunk! Az a bús harangszó, mely koporsód indulására kondul, sokkal szomorúbb ma, mint akármikor, mert az tebenned az emberi legmélyebb eseteknek egy gyászos példáját siratja, s azok a göröngyök, melyek sírba ereszkedő koporsódra hullanak sokkal lelketrázóbban dobognak, mint más közönséges halottén, mert azok egy minden jó szívektől fájlaltatott igazi szerencsétlent fedeznek. Sok viszontagságok zivatarjai fognak még keresztül zúgni sírodnak dombja felett is, de te azokat már többé nem érezve csendesen nyugoszol. Nyugodj, oh nyugodj csendesen, oh Te, ki élted háborúi közt nem nyughattál! Lelked találjon irgalmat az Örökkévalónak ítélőszéke előtt gyarlóságidért, s örök életet menyben érdemeidért.

Az előbbi lapokon végzett halotti beszédhez tartozó szükséges jegyzés

Ezen ifjú embernek testvére Veres Lajos úr abban az időben Erdélynek leghíresebb, s legszerencsésebb kártyajátékosa lévén (kihez hasonló később még csak Gróf Nemes Abi, vagy Ábrahám volt) Ferencz is őtet ebben követni akarta, de szerencsétlenül, mert nem csak minden jövedelmeit, de fekvő jószágát, sőt testvérével közös szőlőjét is elkártyázta. Ezért kétségbeesvén, s testvére haragjától is félvén, bément Kolozsvárra Procurator Fodorpataki sógorához, ki az ő leánytestvérét tartotta nőül, s ott egykor egy reggel felkelvén ágyából hír nélkül kiment azoknak egy Hásongárdi Szárazpatak (Torrens) melletti szőlőikbe, s a patak beszakadt mélységéhez állván úgy agyonlőtte magát, hogy abba bukkott fejjel. Harmadnap múlva kapták meg. Testvére, Veres Lajos Úr, tudósíttatván, s odahívatván, egy igen drága koporsóban, s drága takaróval Tordára hazavitette, s ott az egész város harangzúgásai között estve, az illuminált templomban a helybéli pap Füzi Jánostól, s vélem elprédikáltatta, s azután 100 fáklya világánál a temetőbe kikísértette. A végtiszteleti beszédért Fűzinek 2, nekem pedig 6 aranyat adott ez említett Úr, s emellett elhozatott, s haza is küldött.

Oda Tordára lett megérkezésemkor, nagy vetélkedés és sőt csaknem hajba ment veszekedés volt a Currátor és több elöljárók között, hogy vajon szabad-e, illik-e egy ily öngyilkos embert harangszóval, egyházi beszéddel, s a templomban mondatólag, sőt a közönséges temetőben is temetni el? De az én, s a néhai derék híres országkövet Tekintetes Veres József Úrnak buzgó vetélkedésünk, világos magyarázatunk stb., csakugyan legyőzték a régi sötét, bigott véleményekhez ragaszkodott tudatlanabbakat, s úgy történt meg a temetés az említett módon, annyival is inkább, mert beszédem is éppen ilyen elvet promovált, s azért kaptam a 6 aranyakot. A drága bársonytakaró az ekklézsiának ajándékoztatott.

Elekes Botond[1]

Székfoglaló beszéd

Kedves Testvéreim!

A mai beszédemre készülve, azt gondoltam, úgy tisztességes, ha számba veszem azokat az ígéreteket és terveket, amiket veletek és az Unitárius Élet nyilvánossága előtt az első főgondnoki beiktatásom alkalmával, a 2005. májusi ünnepi zsinaton ismertettem.

Újra elolvasva az akkori beszédemet, azt gondolom, hogy az elmúlt nyolc évben összességében jó munkát végeztünk.

Annak idején azt reméltem, hogy rövid időn belül a Nagy Ignác utcai templomos ingatlanunk akkor még állami tulajdonban levő fele is visszakerül az egyházhoz, mint jogos tulajdonosához. Ha nem is rövid időn belül, de törvénybe foglaltan 2009 őszén, tulajdonjogilag pedig 2011 elején sikerült megvalósítani azt, amire a magyar unitáriusok 1990 óta várnak. Annak idején azonban nem gondoltam volna, hogy 2013 elején az épületegyüttest, 6 lakás és egy iroda kivételével, birtokba tudjuk venni, s azt még álmodni sem mertem, hogy visszakapott ingatlanhányadban található lakások felét teljesen fel tudjuk majd újítani.

Akkor is, most is, azt gondoltam és gondolom, nemcsak a budapestiek, hanem a vidéki unitáriusok főgondnoka is vagyok; számomra ugyanolyan kedvesek a fővárosi nagyobb gyülekezetek, mint a vidéki nehéz sorsú egyházközségeink. A kocsordi, a debreceni és a hódmezővásárhelyi templomainknak az elmúlt 8 évben megvalósított teljes felújítása ennek a vállalásnak a jegyében történt.

2005-ben azt reméltem, hogy egyházunk pénzügyi helyzete jelentősen javulni fog; majd anyagilag lehetővé válik különböző közfeladatok ellátása, amivel egyházunk és hitünk társadalmi beágyazását és elismerését tudjuk segíteni és erősíteni. Sajnálattal jelentem, ez a tervem csak részben teljesült. Megállapíthatjuk, hogy az egyházkerület anyagi helyzete ugyan nem lett rosszabb, mint amilyen volt (az elmúlt időben sokak szerint már ez is eredménynek számít), a gazdálkodásunk átláthatóbb, kiszámíthatóbb és tervezhetőbb, mint korábban,

[1] Elekes Botond egyházkerületi főgondnok beszéde Budapesten, a Budapesti Unitárius Egyházközség Nagy Ignác utcai templomában 2013. január 26-án megtartott ünnepi istentiszteleten hangzott el. A beszéd megjelent az *Unitárius Élet* 2013/1–2. lapszámában.

ugyanakkor látnotok kell, hogy az állami támogatások nélkül vélhetően bezárhatnánk a templomaink kapuit. Az egyházkerület és gyülekezeteink bevételeinek túlnyomó többségét az állami költségvetésből különböző jogcímeken kapott anyagi források jelentik. Nincs jól ez így, kedves Testvéreim! Első főgondnoki ciklusom alatt szomorúan tapasztaltam, a legtöbb atyánkfia azt gondolja, azzal, hogy ha felajánlja adója 1 %-át az unitárius egyháznak, egyházfenntartói kötelezettségeinek eleget is tett ezzel, nyugodt lelkiismerettel térhet nyugovóra. Természetesen kiemelten fontos, hogy évente legalább egy alkalommal minél többen tegyenek annyi erőfeszítést, hogy adóbevallásukhoz (függetlenül attól, hogy azt ki készíti el!) csatolják az egyházunk javára tett rendelkezésüket, azonban ez nem elég! A legpuritánabb gazdálkodás mellett sem tudtunk alapokat képezni jelentősebb céljaink megvalósításához. Sokan a gyülekezeti élet momentumait (az istentiszteletet és a többi egyházi szertartást és szolgálatot, a szeretetvendégségeket stb.) *ingyenes szolgáltatásnak* tekintik, egyáltalán nem gondolják végig, miből fizetjük ki a villany- és gázszámlát, miből meszeljük ki a templomot és a gyülekezeti termet, ki fedezi a lelkész és a kántor javadalmát, a kórházba látogató lelkész benzin és parkolási költségét, és hosszasan folytathatnám. Ezen a helyzeten az elkövetkezendő években közös erőfeszítéssel változtatnunk kell, kedves Testvéreim!

2005-ben azt reméltem, hogy a 20. század lehetőségeivel élve felkutatjuk azokat a testvéreinket, akik Erdélyből Magyarországra telepedve eltűntek egyházunk horizontjáról. Bátortalan és elgyengült kísérletünk nem vezetett eredményre, azonban az egységes Magyar Unitárius Egyház 2012. júniusi megalakulása óta ez a kérdés egyrészt „belügyünk" lett, másrészt új lehetőségek nyíltak a megoldásra. A sikertelen kísérlet konklúzióit azóta sem vontuk le. Egy biztos: a szóban forgó nagy feladat csak a lelkészek jelentős többletvállalásával végezhető el. Sürgősen, soron kívül meg kell találnunk mindenkit, aki hozzánk tartozott! Nem lehet ennél fontosabb célkitűzésünk! Hogyan és miért szólítsunk meg másokat, hívjunk a közösségeinkbe, ha elveszítjük azokat, akik valamikor odatartoztak?

8 évvel ezelőtt abban bíztam, hogy sokkal erőteljesebben sikerül megjelenítenünk hitünk alapértékeit, egyházunk gyakorlatait a hazai vallásos és világi szélesebb közvélemény előtt. Úgy látom, annak ellenére, hogy világnézetünk, hagyományaink és üzeneteink felvilágosultsága és szeretettöltete igen vonzó a hazai értelmiségi körökben, nem sikerült megszólítanunk a társadalom szélesebb köreit. A médiában való szereplésünk esetleges, kiszámíthatatlan és sekélyes volt. Például gondoljátok végig, a testvéregyházakkal hány hírben szerepeltünk közösen. Ez a mi felelősségünk és hibánk is! Tudom, nem egyszerű kérdés és nem könnyű feladat! Azonban úgy gondolom, hogy az eljövendő években, akár évti-

zedekben el kell jussunk a magyar családokhoz. Nem vagyunk hittérítő egyház, de ki kell jöjjünk templomainkból, el kell mondjuk, mit gondolunk a világ dolgairól annak szélesebb és szűkebb kontextusában, ki kell fejtsük véleményünket hétköznapjaink történéseiről (például fel kell emeljük szavunkat, ha bárkit sérelem ér amiatt, mert valamilyen kisebbséghez tartozik). Egyáltalán: terjesztenünk kell unitárius üzeneteinket! Ha ezt nem tesszük, miért reméljük, hogy gyarapodni fognak közösségeink? Ha mi minden tőlünk telhetőt megteszünk, meggyőződésem, hogy súlyunk és jelentőségünk, illetve a hozzánk való viszonyulás szélesebb körben is felértékelődik.

Az előbbiekben számot vetettem a 8 évvel ezelőtti tervekkel és célkitűzésekkel, a következőkben összefoglalom a jövővel kapcsolatos további gondolataimat.

Számomra teljesen nyilvánvaló, ahhoz, hogy egyházunk és vallásunk ne marginalizálódjon, illetve jövőnk horizontjának több évszázados perspektívája legyen, egészen biztosan újra kell fogalmaznunk magunkat. Meggyőződésem, csak korszerű, de a hagyományokra támaszkodó, rokonszenves, de nem populista, toleráns, de nem megalkuvó, hazafias, de nem kirekesztő hitélettel, vallási alapértékekkel, egyházi üzenetekkel érdemes a 21. században berendezkedni. Véleményem szerint egyházunk belső intézményi rendszere, a hatalom megosztásának jelenlegi rendszere, a feladat- és hatáskörök, a döntési kompetenciák mind-mind elmélyült revízióra szorulnak. Úgy látom, a jelenlegi megoldások lényegében egy közel egy évszázados gyakorlatot konzerválnak. Nem is lenne ezzel semmi baj, ha a külső környezet, az a világ, aminek nem csak az atyafiak, hanem az egyház, mint intézmény is szereplői, nem változott volna meg annyira. A változások, akár pozitív, akár negatív előjelűek, megkerülhetetlenek. Gondoljuk csak bele, milyen professzionális tudásokat és ismereteket igényel például a különböző adóhivatalokkal, építésügyi hatóságokkal, pályázatokat hirdető állami intézményekkel való együttműködés. Ma már a jószándékú amatőr hozzáállás többnyire csak károkat okoz közösségünknek. Tudom, nem csak mi, unitáriusok szenvedünk ezek miatt. De azt is tudom, akkor tudunk eredményesek lenni, ha elsők között felismerjük és megtaláljuk az adekvát válaszokat és megoldásokat.

Az újrafogalmazás a Jézus által hirdetett szeretet, a keresztény derű, a puritán és plebejus életszemlélet és életvitel, az unitárius türelem, a nagyvonalúság és természetesen az egymás iránti felelősség vállalásának fundamentumán kell történjen.

Tapasztalatból mondom, Magyarországon sürgősen újra kell építenünk kapcsolat- és viszonyrendszerünket testvéregyházainkkal és a más felekezetű vallási közösségekkel. Világossá kell tenni mindenki számára, attól még, hogy

nem hisszük a Szentháromságot, egyistenhívő *keresztény* atyafiak vagyunk. Főgondnokként, világi vezetőként és egyszerű hívő emberként soha nem értettem, mindig elcsodálkoztam, amikor unitárius közösségemet vagy engem ebben a hazában, ahol sajnos a társadalom túlnyomó többsége nem tartozik egyetlen egyházhoz vagy vallási közösséghez sem (vö. a népszámlálási statisztikákkal) egyesek kizártak, pontosabban ki akartak zárni a Jézust követő keresztények egyetemességéből. Ugyanazt az evangéliumot olvasom, mint azok, akik engem ki akarnak rekeszteni, nem mást. A 20. században születtünk, lehetőségünk volt több mindennek utána nézni, az emberiség univerzális tudásához sokkal inkább hozzáfértünk, mint például a kereszténység első évezredének végén. A felvilágosult elme, a racionalitás, a tudomány és a művészet híveiként, ha nem fogadjuk el az Áldozathozó utáni IV. évszázad kanonizáló közösségének véleményét, akkor nem lehetünk keresztények? Dehogyis nem, kedves Testvéreim! Mi, unitáriusok ugyanolyan keresztények vagyunk, mint minden Jézust követő felebarátunk, ebben egészen biztos vagyok. Ezt a bölcsességünket türelemmel, jósággal, szeretettel és következetességgel el kell magyaráznunk minden atyánkfiának. Különböző szociális és karitatív feladatokban való közös részvétellel, személyes kapcsolataink erősítésével újra kell építsük egyházi kapcsolatrendszerünket, helyünket a magyarországi hívő emberek és közösségek többdimenziós terében. Ez sok munkával jár, nyilván a legnagyobb feladat lelkészeinkre vár, ugyanakkor egy sokkal intenzívebb világi jelenlétre is szükség lesz.

Az elkövetkezendő időszakban sokkal inkább vállalnunk kell, hangot kell adnunk vallásunk talán legismertebb értékének, az unitarizmust jellemző toleranciának, mint az elmúlt három évtizedben. A kelet-európai rendszerváltásokkal lehetővé vált, hogy az egyházak is részt vegyenek a közéleti narratívában, sőt akár tematizálják is azt. Ezekkel a lehetőségekkel valamiért ez idáig nem tudtunk élni. Az unitarizmus ethoszából következnie kell, hogy állandó önvizsgálattal még akkor is megértők kell lennünk bizonyos társadalmi jelenségekkel és csoportok magatartásával szemben, ha saját tapasztalatainkból fakadó indulataink más irányban vezetnének bennünket. Mi, unitáriusok, abban hiszünk, hogy minden ember Isten és törvény előtt egyenlő. Nem hiszünk a kollektív bűnösségben, nem hiszünk a genetikailag kódolt bűnökben. Hisszük, hogy a közösség odafigyelésével és segítségével minden embernek a Gondviselőnek tetsző élete lehet.

Kedves Testvéreim!

Örömmel jelentem, hogy az állammal való kapcsolatrendszerünk határozottan jó. A Magyar Országgyűlés 2011 végén a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületét első körben, testvéregyházainkkal egyszerre egy-

házként ismerte el. Számunkra ez a döntés természetes és logikus, el sem tudtuk volna képzelni ezt másként, mondhatnám a kérdés számunkra nem volt kérdés! Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a szóban forgó döntés a négy és fél évszázados, magyar alapítású egyházunk és hitvallásunk egyértelmű elismerését és értékelését jelenti. A kormánnyal való kapcsolatrendszerünket jelentősen befolyásolják az általunk felmutatott teljesítmények, ami, véleményem szerint, teljesen érthető. Ahhoz, hogy valódi tartalmában történelmi egyházként létezzünk, fel kell vállalnunk azokat a közfeladatokat, amelyek társadalmi megítélésünket öregbítik. Nyilván nem csak azért szeretnénk Budapesten iskolát működtetni, hogy a fővárosiak szemében rokonszenvesebbek legyünk, de belső értékeink és a társadalmi megítélésünk összhangban kell legyenek egymással. Mind ismételhetjük, hogy mi vagyunk a legprogresszívebb protestáns felekezet, ha rajtunk kívül ezt nem látja senki. Az elmúlt évben a kormány együttműködési megállapodásokat kötött a legjelentősebb hazai egyházakkal. Számunkra is felajánlották ezt a lehetőséget, amivel természetesen élni is fogunk: szándékaim szerint néhány hónapon belül aláírjuk a szerződést. Az értelmes megállapodás mindkét fél számára előnyös kell legyen. Mi, unitáriusok meggyőződésből harangozunk a trianoni békediktátumra emlékezve, tehát a kormány felkérésének teljesítése mondhatnám magától értetődő. Merem remélni, hogy a bizalom, a tisztelet és a segítőkészség nem csak egy irányban működik. Az elkövetkezendő időszakban a kormánytól az eddigiekhez képest sokkal jelentősebb anyagi támogatást fogunk igényelni. Az utóbbi időben a kormány több egyháznak egy-egy kiemelten fontos programjára (többnyire épületek rendbetételére) egyszeri, százmilliós nagyságrendű támogatást nyújtott, ami, véleményem szerint, teljesen rendben is van. Mi, unitáriusok is azt várjuk, azt gondoljuk méltányosnak, hogy a központi költségvetésből biztosítsák számunkra a Nagy Ignác utcai templomos ingatlanunk teljes rendbetételének fedezetét. Azt gondolom, ezzel nem csak a hazai unitárius közösség, nem csak a belvárosiak, nem csak a budapestiek, hanem az egész nemzet jól járna. Az országházától 200 méterre található 123 éves műemlék nem csak az unitáriusok büszkesége, hanem az egész nemzeté! Itt térek ki az egyház és a politika viszonyrendszerére is. Sokan és sokszor fogalmazták meg azt az elvárást, hogy az egyházak és azok tisztségviselői, elsősorban a lelkészek, ne politizáljanak. Én azt gondolom, amennyiben azt várjuk el lelkészeinktől, legyenek gyülekezeteik véleményformálói, ahogyan manapság ezt mondani szokás, a leaderei, hogyan várhatjuk azt el tőlük, hogy ne vegyenek részt a társadalom mindennapi életében, a hétköznapok és a hétköznapi embereket foglalkoztató történések lüktetésében? A kettő egyszerre nem megy: azt gondolom, hogy lelkészeink, saját ízlésük és belátásuk szerint, igenis politizáljanak, csak arra vigyázzanak, hogy a

politizálásuk nem legyen a gyülekezeti szolgálatuk kárára. Akkor van baj, ha a pap, inkább politikus, mint lelkész, akkor van baj, amikor az ige nem a hitelvek, hanem az aktuálpolitika lenyomata, és akkor van nagyon nagy baj, amikor a lelkész politikai ambíciói megosztják a gyülekezetet, vagy híveket veszítünk el azok miatt. A politika és az egyház kapcsolatrendszerét természetesen lehet egyházilag is szabályozni, azonban az aranymetszés bölcsessége a lelkészek kezében van. Vagy nincs.

A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete Magyarországon bejegyzett önálló, autonóm működésű egyház, ami a Magyar Unitárius Egyház integráns része. A magyarság fővárosa Budapest. Itt születnek a nemzet gazdasági, kulturális és tudományos életének legfontosabb döntései. Ebből kifolyólag azt gondolom, hogy nem csak az egyházkerületnek, hanem a Magyar Unitárius Egyháznak is Budapestre kell figyelnie. Ezzel természetesen nem akarom Bukarest vagy Brüsszel fontosságát leértékelni, csupán az orientációval kapcsolatos álláspontomat ismertetem.

Beszédem végére hagytam az egyházkerület és az egyetemes egyház kapcsolatrendszerének a kérdéskörét. Véleményem szerint a kárpát-medencei unitáriusokat egy intézményi keretbe szervező, a 2012. június 27-én megalapított Magyar Unitárius Egyház az eddig elmondottaknak a sine qua non-ja: ha ezt a lépést közösen nem tettük volna meg, meggyőződésem, esélyünk sem volna a III. évezredben jelentős egyházat építeni. Az egyetemes egyházat definiáló, eddig elfogadott alaptörvény és szabályok azonban, jól vagy rosszul, csak a vázat rajzolják fel. Az elkövetkezendő évtized igazi feladata a keretek, az unióból következő adottságok tartalommal való feltöltése. A következő 10 évben derül majd ki, képesek vagyunk-e vagy sem kihasználni az unióval járó lehetőségeket, vagy megmaradunk egy kis szerethető, de befele forduló, egyre inkább elhalkuló vallási közösségnek. Tapasztalatból mondom, ez a munka a világiak paradigmatikusan más hozzáállását feltételezi. 8 éve azt feltételeztem, biztosan meg fogom találni azt az 50–100 atyámfiát, akikkel közösen, ki-ki a saját tehetsége és képzettsége területén nyújtott segítségével, szolgáljuk és gyarapítjuk az unitarizmus és a hazai unitáriusok ügyét. Nem jártam sikerrel, de nem adtam fel, továbbra is keresem azokat a testvéreimet, akik készen állnak arra, hogy szorgalmukkal, odaadásukkal, akár áldozatvállalásukkal unitárius közösségeink szolgálatába szegődjenek. Úgy, mint 100 vagy 200 évvel ezelőtt. Csak így tudunk majd új templomokat építeni, iskolát fenntartani, segélyszervezetet működtetni! Maguktól ezek a dolgok nem működnek!

Ami pedig az elkövetkező két év kiemelt terveit illeti: reményeim szerint legkésőbb 2014 végéig lezárjuk a templomos ingatlannal kapcsolatos összes pe-

res eljárást, illetve elkezdjük az épület teljes rekonstrukcióját. Kezdeményezzük a Fővárosnál, hogy lehetőség szerint a Belvárosban nevezzenek el Orbán Balázsról, az egykori országgyűlési képviselőről, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjáról, a kiváló néprajztudós unitárius atyánkfiáról utcát vagy teret (ideális esetben a Nagy Ignác utcát!). Emléke előtt egy egész alakos köztéri szobor állításával szeretnénk tisztelegni. A szoborállítás fedezetét adománygyűjtéssel kívánjuk előteremteni, ezzel is mozgósítva unitárius és nem unitárius híveinket. Az unitárius arculat felrajzolásának jelentős stációjaként az unitárius Wallenberg, az embermentő Szentiványi Sándor munkásságát és jelentőségét feltáró programot fogunk elindítani. Néhány hónap múlva elkészülnek könyvtárunk és levéltárunk új helyiségei. Ezzel lehetőség nyílik a közgyűjteményi tevékenységünk szélesítésére, ami előbb-utóbb egy unitárius témájú állandó kiállításhoz kell elvezessen.

Kedves Testvéreim!

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akik az elmúlt esztendőkben segítették főgondnoki szolgálatomat! Továbbá köszönöm bizalmatokat, amit újraválasztásommal erősítettetek meg, fejeztetek ki! Bízom benne, hogy a Gondviselő segítségével az elkövetkezendő két évben is unitárius egyházunk és magyar Hazánk javát tudom gyarapítani!

Lelkünk épülésére beszédemet a szíve mélyén ízig-vérig unitárius költő barátom textusával zárom, fogadjátok szeretettel!

„*– Melyik madár repül a legmagasabbra? – tudakoltam Svarctól.*

– A vadlúd. Miért?

– Ő jár legközelebb a mennyországhoz?

– A mennyország nem egy hely.

– Nem az égben van?

– Így szokás mondani. De ez csak azt jelenti, hogy hozzánk képest valahol nagyon fenn. Sok-sok emelettel fennebb.

– És hogy lehet oda feljutni?

– A mennyországba nem vezet létra. Főleg nem olyan, amit mások ácsoltak.

– Nekem kell elkészítenem?

– Nem.

– Hanem?

– Neked magadnak kell létrává lenned.

– Azt mondod, nem az égben van. Hol van a mennyország?

– Állítólag a lélekben van, miként a pokol is.

– Egy helyen?

– Igen.

– Egyszerre vagy egymás után?

– Olyan lehet ez, mint a székelykocsárdi váróterem. Az egyik bejáratára az van írva, hogy elsőosztályú váróterem, a másikra, hogy másodosztályú.

– És valójában hányadosztályú?

– Valójában egy folyosó."[2]

Isten áldjon benneteket!

2 Szőcs Géza: *Limpopo avagy egy strucckisasszony naplója*. Budapest, 2007, Magvető, 122.

Jakabházi Béla Botond

Húsvéti örömüzenet

„És íme, én veletek vagyok minden napon, a világ végezetéig!" (Mt 28,20b)

Kedves Testvéreim, húsvétot ünneplő gyülekezet!

A fák rügyezésében, az élet megújulásának látványában hangolódunk az új élet ünnepére, s a kereszténység legmeghatározóbb napján keressük a helyünk –ennek a közösségnek az erejében – a húsvéti üzenet befogadására.

Nemcsak a saját szükségletünk, hanem egyetemes emberi igény, hogy keressük azt a forrást, amelyből erőt meríthetünk életünk teljesebb megéléséhez azért, hogy megnyugodjunk abban a tudatban, hogy velünk is célja van Istennek, és hogy életünk látszólagos zsákutcái is végül értelmet nyernek. A végső nagy kérdésekre viszont nem kész válaszokat akarunk kapni, hanem gyötrődéssel, önvizsgálattal és imádkozással keresni és megtalálni a mi válaszunkat, amely aztán nem csak a mi egyéni életünkre lesz nagy hatással, hanem általunk a környezetünkre is.

Az isteni jelenlétre és szentségre vágyó ember életének vannak olyan szakaszai, amelyben töretlen erővel keres valamit, amit egyesek a „bölcsek kövének" neveznek: egy olyan vallásos élményt, amely átvezeti az embert az önközpontúság világából, a beszűkült egyéni életből egy görcsös ragaszkodásoktól mentes, bizalommal megélt tágabb életbe, amelyben az irányítás nem a miénk, hanem Istené, amelyben nem a saját akaratunk érvényesítésén fáradozunk, hanem a Gondviselő szándékát fürkésszük. Ilyenkor egy olyan élet távlatai nyílnak meg előttünk, amelyben nem azzal terheljük magunkat és környezetünket, hogy kényszeresen ki akarunk tölteni minden percet állítólagos hasznos tevékenységgel, hanem megtapasztaljuk a pillanat szentségét, és megértjük, hogy a jelenben minden úgy

van jól, ahogy van, mert Isten nem hibáztat bennünket semmiért sem. A jelen pillanat éppen olyan tökéletes, amilyennek lennie kell. Mivel Isten jelenlétében élünk, fokozatosan megtanulunk ellenállni annak a kísértésnek, hogy manipuláljunk, átalakítsunk, irányítsunk és javítgassunk magunkon vagy másokon *(Richard Rohr nyomán).* A húsvéti ünnep is ezt erősíti meg bennünk, ezért nem a szűk értelembe vett jézusi feltámadást, mint nekünk szánt ígéretet ünnepeljük, hanem az élet-halál-újjászületés örök körforgását, azt, hogy már most, jelenlegi életünkben, pillanatról pillanatra megtapasztalhatjuk a szentséget, az isteni jelenlétet, az időn kívüli isteni szeretetet, vagy, ahogy a legkézenfekvőbben nevezzük: az örök életet. Ennek az új, időn kívüli életnek a megéléséhez nincs szükségünk csodákra vagy természetfeletti eseményekbe vetett hitre. Isten egyszerűen, láthatatlanul, szinte észrevétlenül, mondhatni hétköznapiasan van jelen életünkben úgy, hogy még saját kudarcainkat és gyarlóságunkat is fel tudja használni ahhoz, hogy érzékennyé tegyen állandó, töretlenül szeretetteljes jelenléte iránt. Húsvét által azt üzeni nekünk, hogy tekintsünk a keresztre, és ugyanakkor az üres sírra is, hadd lássuk meg, hogy az igazi, húsvéti élet felé vezető utunk elkerülhetetlenül a bukások és sikertelenségek nagypéntekjein keresztül vezet. Egyik sem létezhet a másik nélkül.

Nagypénteken Jézust keresztre feszítik, kudarccal és csúfosan végződik a pályafutása. Sokak szerint az emberiség bűneiért halt meg. Szerintünk nem a bűneinkért, vagy azért, mert mi, emberek bűnösök lennénk, hanem Jézus a bűnnel halt meg: az egyetemes emberi esendőséggel, kínokban és csúfosan, ő, az Isten fia, hogy nyilvánvalóvá tegye azt, hogy még ilyen bukásban, kínok között és teljesen igazságtalanul szenvedve is Isten irányít. Ennek megértéséhez három napra volt szükségük a tanítványoknak, de végül felismerték, hogy nem a hóhérok, nem a katonák, nem a pilátusok és heródesek irányítanak, hanem Isten. Isten, aki még Júdást, Pilátust, Heródest is fel tudja használni tervében. Ez az Isten, aki a legtökéletesebb embert, a legtisztább mértékben az istenséget magában hordozó és kifejező Jézust, akit a tudatlanok keresztre feszítenek, használja fel arra, hogy az emberi életben való jelenlétéről adjon jelt.

Nagypéntek, Jézus halála által, szimbolikusan a legszebb emberi értékek keresztre feszítésének napja. Nem csak egyéni tragédiákról szól, hanem az emberi élet, különösképpen az Istenben megélt élet látszólagos kudarcáról is. El kell utasítanunk újra és újra azt az „érdemteológiai" elképzelést, mely szerint az a személy, aki az Isten jelenlétének tudatában él, azaz Istennel, mentes lesz az élet nagy megpróbáltatásaitól: tragédiáktól, kudarcoktól, és hogy valamiféleképpen „minden jóra fordul". Továbbá le kellene számolunk azzal a még mindig széles körben elterjedt nézettel, hogy Isten „megfizet", és az élettel járó nehéz helyzetek

tulajdonképpen isteni büntetések valós vagy vélt vétségekért. Gyakrabban kellene résen lennünk, tisztán látnunk, hogy hajlamosak vagyunk az eredendő bűntudatra és szégyenérzetre, minderre csupán csak azért, mert emberek vagyunk, azaz sérthetőek, törékenyek, időnként ingatagok. Mi, emberek, a fogat fogért, szemet szemért kölcsönösségi elv alapján gondolkodunk. Az első húsvét óta – amikor is az szenved, akinek nem lett volna szabad szenvednie, az vall kudarcot, akinek sikert kellett volna elérnie – viszont kezdjük értegetni, hogy Isten másképp irányít. Az isteni minta és követendő példa nem a ramszeszek, cézárok vagy heródesek élete. A minta Jézus, Assziszi Ferenc vagy éppen Martin Luther King, Jézusnak sikerült megélni egy olyan jellegű kapcsolatot Istennel, mely őt rendkívülivé teszi, de nem egyedülállóvá. Az egyetemes emberre vonatkoztatva: a jézusi értékrend a legmagasabb fokú emberi méltóság, az ún. istenfiúság megélésének alapfeltétele. Nagypéntek ezeknek az értékeknek a keresztre feszítése, kicsúfolása és sárba tiprása. Nem csupán Jézus egyéni tragédiája, hanem az örök emberé is. De a történet nem a tragédiával végződik.

Két ezer évvel ezelőtt, az első húsvétkor, Jézus tanítványai a kelet-mediterrán világ mítoszainak szimbólumaival fejezték ki hitüket a megújulásban. Az első századi keresztények ezt a hatalmas élményt csak úgy fogalmazhatták meg, mint a világ legnagyobb csodáját: a halott életre kelt. A halál végérvényes és visszsza nem fordítható voltát így fölülírta az isteni szeretet. A kudarcból így lett győzelem, a szégyenből így lett megdicsőülés. Jézusra úgy tekintettek már, mint aki egyesítette magában az emberit és az istenit, akinek az áldozatáért elsősorban nem hálásak voltak, mert Jézusban nem az istenség eszközét látták, hanem magát az istenséget megtestesülni. Így lett a Mester az út, az ajtó. Ő vált példájává annak, hogy az emberi esendőség, a sérthetőség, a gyarlóság, a kudarc része Isten titokzatos jelenlétének.

Az első húsvétkor – Jézus halála után kis idővel – történt a tanítványokkal valami, ami a húsvéti élmény lényegét képezte akkor is, és ma is. A Jézus életéhez, tanításaihoz és gyógyításaihoz közel állók a gyász elkeseredettségében hirtelen ráébredtek arra, hogy a Mester jelenléte bennük él tovább, és ellenállhatatlan erőként emeli ki őket a kétségbeesésből az Istenbe vetett bizalom örömébe. Ettől a pillanattól kezdve egész életük új értelmet nyert: kiderült, hogy Istennél nincsenek zsákutcák. Ettől a pillanattól kezdve Jézus az elméjükben és a szívükben élt tovább, nem úgy, mint a galileai Jézus, hanem mint a feltámadott és diadalmas Krisztus. Megértették, hogy Isten hozzáadta magát az emberi élethez, elvárások és megkötések nélkül, ahogy a szerelmesek teszik. Ezért mondatja az evangélium írója a már feltámadott Jézussal azt, hogy *„És íme, én veletek vagyok minden napon, a világ végezetéig!"* Jézusban, aki az igaz ember jelképévé válik,

nyilvánvalóvá lesz Isten jelenléte. Ennek az isteni jelenlétnek a szempontjából szól Jézus tanítványaihoz, és szól hozzánk is ezen a napon.

Erről a jelenlétről szól a „kereszt botránya". A kereszt, mint hatalmas pluszjel, hirdetve azt, hogy Isten mindig hozzáadja magát az életünkhöz, érdemeinktől, teológiánktól és ízlésünktől függetlenül.

Észre tudod-e venni, meg tudod-e látni azt, hogy most is Isten irányít az életedben? Hogy benned él, és általad is jelen van a világban? Hogy hordozod magadban az isteni méltóságot, hasonlítasz hozzá?! Isten Jézus által is üzen feléd: veled van a világ végezetéig. Ha érted és érzed ezt a jelenléted, akkor már nem csak egy földrajzilag behatárolt helyen, hanem Isten országában is élsz. Ez az a húsvéti élmény, amely új életet ígér neked. Ebben áll az üzenet lényege is, amely nem csupán egy óhaj kifejezése, hanem áttörő és radikálisan átformáló erő.

„És íme, én veletek vagyok minden napon, a világ végezetéig!" – szól végül a feltámadt Jézus tanítványainak, előzve félelmeiket és kételyeiket. Szól Hozzád is, hogy ne holnap, hanem most, a jelen pillanat szentségében tapasztald meg az isteni jelenlétet. Kelj életre, most, húsvétkor! Térj vissza középpontodba: térj vissza Isten jelenlétébe. A Te életed, kedves Testvérem, nem csak rólad szól, alapjában véve nem rólad szól. Lehet, hogy abban a meggyőződésben élsz, hogy keresztjeidet, gyarlóságaidat, szentségedet egyedül kell hordoznod, és hogy a megváltásod, az üdvöd a te magánügyed. Sokan így gondolják, ezért az elszakítottság útját járják, holott ezeket a terheket egyedül senki el nem bírja. Ezért kísérthet gyakran a depresszió és a szorongás egyfelől, a gőg és a felfuvalkodottság másfelől. A szűk értelembe vett énünk csak erre képes, e két állapot között váltakozni, ha nincs a középpontjában, ha nem látja az összefüggést, a saját helyét a nagy misztériumban. Erre a zavarodottságra, elszakítottságra, elidegenedésre gyógyír a húsvéti örömüzenet: visszatérés a középpontunkba, visszatérés és megnyugvás Istenben. Örülj ennek, éld meg, ünnepeld meg ezt a visszatérést, ezt a szeretetteljes és gyöngéd jelenlétet! Húsvét van, feltámadás! Ámen.

Orbán F. Dezső

Húsvét az örök feltámadás, az örök élet ünnepe

„Jézus ekkor ezt mondta neki:»Én vagyok a feltámadás és az élet, aki hisz énbennem, ha meghal is, él; és aki él, és hisz énbennem, az nem hal meg soha. Hiszed-e ezt?«" (Jn 11,25–26)

Kedves Testvéreim!

Akik az Istent szeretik, azoknak minden javukra válik – jelenti ki Pál apostol. Ebben a mindenben benne van az is, amit mi rossznak nevezünk, gondolunk vagy tapasztalunk: a szenvedés, a veszteség, sőt még a halál is. Az élet úgy van teremtve, hogy a születésben törvényszerűen benne van a halál, az örömben már meglebben a bánat szellője, minden sikerben kudarc van elrejtve, de ezeknek a fordítottja is igaz, vagyis minden kudarcban ott van a siker lehetősége, a bánatban végül az öröm könnye csillan meg, a vigasztalódás, a megbékélés az elfogadás által, miként a halálból szükségszerűen új élet fakad; az Isten akarata szerinti élet lehetősége és valósága.

Mély igazság van ebben a kijelentésben: halálra születünk és születésre halunk meg. Ebben a világban szükségszerűen – azért, mert a forma, a külső megjelenés, a testiség szintjén minden a mulandóság törvényének van alávetve –, előbb-utóbb mindenki kudarcot vall, mindenki veszít, még az is, aki nyertesnek érzi magát, minden eredmény, megvalósítás semmivé válik, mert a halál áthúzza a számításokat. De a halál, csak a látható anyagi világ, a földi kincsek, a testünk számára jelent végveszélyt, csak arra, ami körülöttünk és bennünk természetszerűen mulandó. A halálnak nincs hatalma lelkünk és szellemünk igazi lényege fölött, mely halhatatlan, örökkévaló. A testet meg lehet ölni, de a lelket nem: „*Ne féljetek azoktól, akik megölik a testet, de a lelket meg nem ölhetik. Inkább attól féljetek, aki a lelket is, meg a testet is el tudja pusztítani a gyehennában.*" (Mt 10,28)

Mivel nem vagyunk egységben Istennel, a világgal és önmagunkkal, gondolkodásunkban élesen szembe állítjuk az életet és a halált, a testet és a lelket, az örömöt és a bánatot, a jót és a rosszat, a sikert és a kudarcot. Nem vesszük észre – nem akarjuk észrevenni –, hogy ezek mind együvé tartoznak, az élet érmének másik oldalaként, azt, hogy ezek nem is létezhetnének egymás nélkül. Ebből a

nézőpontból csak egy magasabb Jó van (a legfőbb jó latinul: summum bonum), ami a rosszat is magában foglalja. Az ún. rossznak, mint a szenvedésnek, a veszteségnek, a betegségnek, sőt a legnagyobb rossznak, a halálnak elfogadása is javunkra válhat, ha nem Isten büntetését látjuk ezekben, hanem – bármilyen felfoghatatlannak is tűnik – Isten különös, értelmünket meghaladó gondviselését, mert ezek által ráébreszt földi életünk végességére, de egyben céljára, értelmére és értékére is, és megtanít intenzíven, félelem nélkül, öntudatosan élni. Ha nem volna beleírva az élet törvényébe a mulandóság és a halál, az élet szükségszerűen elveszítené elevenségét, megújuló képességét, fejlődésének, tökéletesebbé válásának lehetőségét. Az emberi élet folyása nagyon lelassulna, az ember ráérősen, komótosan élne, legfennebb csak nagyon távoli célokat tűzne ki, hisz időmilliomosként mindenre lenne ideje. Éppen az időtlenség érzése késztetné a semmittevésre.

A szenvedést, a betegséget, a kudarcot, a halált rosszként éljük meg. És rossz is emberi szentpontból, de isteni nézőpontból már nem az, hiszen lelki növekedésünket, teherbíró képességünket, jellembeli fejlődésünket szolgálja. Lényegében az életünk katarzis-pontjai által, mint amilyen egy súlyos betegség vagy nagyobb veszteség okozta lelki megrázkódtatás, „ízleljük" meg a halált, ébredünk életre, változunk meg gyökeresen, és ismerjük meg, hogy mi a valódi, és mi a hamis, mi az, ami igazán fontos, és mi nem!

Most nézzük Jézus halálát feltámadása szemszögéből, nagypénteket a húsvét nézőpontjából: azzal, hogy a farizeusok, az írástudók Jézust elítélték, keresztfára feszíttették, vagyis halálát okozták, azt gondolták, hogy örökre legyőzik, megsemmisítik azt, amit Jézus hirdetett és megélt, az istenországának, valamint minden ember és nép testvériségének eszményét. Nagyot tévedtek, mert az igazságot nem lehet megölni, a szeretetet nem lehet keresztre feszíteni, a szent szellemet, a halhatatlan lelket nem lehet legyőzni, az Isten akarata szerinti örök életet nem lehet kioltani. *„Én vagyok a feltámadás és az élet"*– jelenti ki Jézus Mártának, annak kapcsán, hogy annak testvére, Lázár meghal, és ezért őt korholja, mert késve érkezett s így nem tudta meggyógyítani. Jézus így szól Mártának: *Feltámad a te testvéred!* (11,23) *„Tudom, hogy feltámad a feltámadáskor, az utolsó napon"* (11,24) – volt a felelet. Erre válaszol így Jézus: *„aki hisz énbennem, ha meghal is, él; és aki él, és hisz énbennem, az nem hal meg soha."*

Egy fél emberöltő alatt a feltámadás hite lett a Jézust követők, imádók legjellemzőbb ismertető jegye. Keresztténynek az számított, aki elfogadta Krisztus megváltói halálát és feltámadását halottaiból. Tudnunk kell azonban, hogy a zsidóság hitvilágában már jóval Jézus előtt fellelhető a feltámadás hite: a farizeusok hittek a halottak feltámadásában. Ez a feltámadás-hit azonban nagyon evilági,

érzéki felfogás volt, vagyis úgy hitték, hogy a feltámadás után az igazak – akik tovább élnek istenországában – lényegében földi életüket folytatják, házasodnak, gyermeket nemzenek stb. Jézus eloszlatni igyekszik tévhitüket.

Hogy megkísértsék a szadduceusok (akik tagadták a feltámadást), egy alkalommal megkérdezik tőle, hogy melyik testvéré lesz a feltámadáskor az az asszony, aki hét testvérnek volt rendre felesége?! Jézus válaszában igyekszik eloszlatni a gyarló emberi vágyakból született halál utáni élet téves képzetét: „*a feltámadáskor nem nősülnek, férjhez sem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyben*" (Mt 22,30), mert „*Az Isten nem a holtak Istene, hanem az élőké*" (Mt 22,32).

Mivel maga Jézus sem fordult el a feltámadás kérdésére való válaszadástól, úgy mi se zárkózunk el ettől, és a jézusi hit szellemében foglaljunk állást. Mártának adott válaszában a feltámadás alatt a hitben, mint Istenbe vetett mély bizalomban történő, az Atyával való közösség egységében megélt halhatatlan élet megvalósulását érti. Ugyancsak János evangéliumában több alkalommal ezt a meggyőződését hangsúlyozza: „*aki hisz, annak örök élete van*" (Jn 6,47), „*Higgyetek nekem, hogy én az Atyában vagyok, és az Atya énbennem van*" (Jn 14,11), mert „*Aki engem lát, látja az Atyát.* (Jn 14,9) és „*Mert én nem magamtól szóltam, hanem aki elküldött engem, maga az Atya parancsolta meg nekem, hogy mit mondjak, és mit beszéljek. Én pedig tudom, hogy az ő parancsolata örök élet.*" (Jn 12,49–50)

A következőkben vizsgáljuk meg, hasonlítsuk össze a feltámadással kapcsolatos hitfelfogásokat, hiedelmeket az evangéliumok alapján. A dogmakeresztény álláspont Krisztus feltámasztását valóságos testi feltámadásként hiszi. Ezt Pál apostol kijelentésével támasztják alá: „*Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek.*" (1Kor 15,14) Az újszövetségi iratok szószerinti értelmezésére támaszkodva – felfogásuk szerint – szükségszerű volt Jézus önként vállalt halála, keresztfán kiontott vére, mert csak így békíthette ki a bűnök miatt haragvó Istent, az emberrel. Ezt nevezik helyettes elégtételnek, tökéletes engesztelő áldozatnak, bűnökért kifizetett váltságdíjnak. Ilyen értelemben Jézus áldozati bárányként került feláldozásra az egész emberiség bűneiért, az eredendő bűn és a halál hatalmának megtöréséért. Isten maga küldte el és áldozta fel egyszülött fiát, hogy feltámasztva a halálból minket is feltámasszon halottainkból. E szerint az üdvösség, a megváltás Isten ingyen kegyelmének elfogadása a hit által. Ez a dogmakereszténység felfogása, hite.

Az unitárius kereszténység értékkereszténység. Minket nem megkérdőjelezhetetlen dogmák vezetnek, hanem az értelmes hit és a tiszta lelkiismeret. A mi hitünk szerint nincs ősbűn (eredendő vagy áteredő bűn). Adám „bűne" miatt –

ha bűnnek lehet nevezni, amit nem szándékosan Istennel szembeszegülve követett el, csupán gyermeki kíváncsiságból – mi nem vagyunk bűnösök, mert a bűn nem örökíthető át, hisz az személyes rossz döntés (szabadakarat) és cselekedet következménye. Ha nincs eredendő bűn, akkor nincs szükség helyettes elégtételre, Jézusban bemutatott, tökéletes áldozati bárányra, vér általi megváltásra. Szörnyülködve tiltakozunk annak a gondolata ellen is, hogy a Jézus által megismertetett, szerető menyei Atya olyan kíméletlenül és igazságtalanul kegyetlen lenne, hogy feláldozza legszeretettebb fiát a bűnösök miatt. Hitünk szerint Jézus nem „áldozati bárány" volt, aki Istentől rendelve adta magát halálra, hogy kiontott vére által megváltson bűneinkből, hanem ő valóban Isten fiaként, nem előre elrendelve, hanem önként vállalt bátor, rendíthetetlen döntéssel választotta a halált, hogy az igazság, és az istenországa győzedelmeskedjen általa. Az unitárius kereszténység nem a hit (mint megkérdőjelezhetetlen hittétel), hanem a jellem általi üdvözülést hirdeti, vagyis a Krisztus vére általi megváltás helyett az önmegváltás lehetőségét, mely a jézustanítványi önmegváltoztatás, újjászületés eredménye.

A feltámadás hitét minden keresztény elfogadja, vallja még akkor is, ha a testi feltámadás tényét tagadja. Pál apostol is a feltámadás alatt nem testi, hanem lelki, szellemi feltámasztást ért: „*Elvettetik érzéki test, feltámasztatik lelki test.*" (1Kor 15,44)

Ha elfogadjuk, hogy Jézus halála és feltámadása szükségszerű, helyettes áldozat volt Istentől rendelve, akkor a Passió-történet egyetlen negatív szereplőjének – Kajafás, Pilátus, Júdás – cselekedetét sem lehet elítélni, megvetni. Sőt mondhatnánk azt, hogy csupán azt tették, amit tenniük kellett, hogy Isten üdvözítő terve megvalósuljon. Kérdezhetnénk, hogy mi lett volna, ha Kajafás és a főpapi tanács Jézust felmenti, ha Júdás nem árulja el, ha Pilátus nem feszíttette volna keresztre, s ha nem hal meg a keresztfán, s következésképpen: nem támad fel halottaiból?! Akkor elmaradt volna a megváltás?!

A mi felfogásunk a következő: Jézus nem vérével váltott meg, hanem életpéldájával, tanításával, önfeláldozó szeretetével mutatta meg az igaz élet megélésének megvalósíthatóságát. Az, hogy ő meghalt-e, vagy nem a keresztfán, hogy teste feltámadt-e, vagy nem a sírból, az unitárius keresztények számára lényegtelen. Inkább az a fontos, hogy fel támad-e bennünk szellemisége, hogy képesek vagyunk-e élni általa, s ha kell, meghalni is érte?

Tekintettel arra, hogy a dogmakeresztény hitfelfogás gyakran hivatkozik Pál apostol Krisztus megváltói halálával és feltámadásával kapcsolatos kijelentéseire, én három bibliai verset választottam ki leveleiből, melyeknek mondanivalója közel áll a feltámadás unitárius értelmezéséhez:

1. „*Ébredj fel, aki alszol, támadj fel a halálból, és felragyog neked a Krisztus.*" (Ef 5,14)

2. „*Többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem.*" (Gal 2,20)

3. „*Mert nekem az élet Krisztus, és a meghalás nyereség!*" (Fillipi 1,21)

Ezek szerint a feltámadásnak vagy a feltámasztásnak önmagunkban kell megtörténnie, lelki halálunkból kell új életre kelnünk, fel kell ébrednünk halálalvásunkból, és fel kell támasztanunk a kételkedés, sőt a tagadás sírjába temetett hitünket, új életre kell keltenünk menyei Atyánkba vetett mély bizalmunkat, hogy újra remélni és szeretni tudjunk. Föl kell támasztanunk segítőkész együttérzésünket, megbocsátani tudó szeretetünket, a közönyösség és a fásultság börtönébe zárt szívünket, hogy újra élők és éltetők legyünk. Így támad fel bennünk és általunk a Krisztus. Mikor úgy bízunk, szeretünk, bocsátunk meg, ahogy ő bízott, szeretett és megbocsátott, akkor már nem is mi élünk magunknak, hanem ő él bennünk. Az ilyen életben a meghalás is nyereség. Ámen.

Demeter Sándor Lóránd

A gyógyulás útja[1]

> *„Amikor útban volt Jeruzsálem felé, Samária és Galilea között haladt át. Amint beért egy faluba, szembejött vele tíz leprás férfi, akik távol megálltak és kiáltozva kérték: »Jézus, Mester, könyörülj rajtunk!« Amikor meglátta őket, így szólt hozzájuk: »Menjetek el, mutassátok meg magatokat a papoknak.« És amíg odaértek megtisztultak. Egyikük pedig, amikor látta, hogy meggyógyult, visszatért, és fennhangon dicsőítette Istent. Arcra borult Jézus lábánál, és hálát adott neki. Ez pedig samáriai volt. Jézus ekkor így szólt: »Vajon nem tízen tisztultak-e meg? Hol van a többi kilenc? Nem akadt más, aki visszatért volna, hogy dicsőítse Istent, csak ez az idegen?« És ezt mondta az Úr: »Kelj fel, menj el, hited megtartott téged.«"* (Lk 17, 11–19)

Istentiszteletre egybegyűlt Kedves Testvéreim!

Annyit tudtak a mai alkalomra készülve, hogy ellátogatnak Székelyderzsbe megtekinteni egy csodálatos templomot, és részt vesznek egy unitárius istentiszteleten. Én annyit tudtam a mai napról, hogy hozzánk érkezik kétszáznál is több orvos, illetve ismertem a mai napot előkészítő szervező orvostársaik izgatottságát. Kerestem valami ennél többet, ami önöket, orvosokat és engem, a prédikáló lelkészt összeköt. E közös kapocs megtalálásához egy személyes élettörténetet fogok megosztani. 2005 őszétől 2006 januárjáig egyik szemünk nevetett, mert kislányunk születésére készültünk; a másik szemünk sírt, mert édesapámnál gyomorrákot diagnosztizáltak. Kórházba került, több műtéten átesett, végül 2006 januárjában elveszítettük. Az alatt az időszak alatt láttam az orvosi igyekezetet, hogy egészségesen jöhessen világra egy kisbaba, és láttam a kínlódásukat, hogy megtartsanak egy távozóban levő életet. Láttam a szenvedésüket akkor,

[1] Elhangzott az Erdélyi Múzeum-Egyesület orvosi szakosztálya 23. konferenciájának záró istentiszteletén, Székelyderzsben, 2013. április 13-án.

amikor haldokló apámmal, vagy velünk, még reménykedő családtagokkal kellett súlyosabbnál is súlyosabb híreket megosztaniuk. Amikor a mai napot előkészítő orvostársaikkal találkoztam, a megbeszélés után illedelmesen búcsúzkodtunk egymástól, és egyikük így köszönt el: Viszontlátásra, és inkább itt találkozzunk, mint nálunk a kórházban. Csendesen visszaszóltam: Higgyék el, vannak helyzetek, amikor jobb a velem való találkozást is elkerülni. Pontosan értették, hogy miről beszélek. Értették, mert egy közös pont orvos és lelkész között, hogy bármennyire is szeretnénk elkerülni a fájdalmas helyzeteket, gyakran találkozunk a szenvedéssel, haldoklókkal, gyászolókkal.

Ennek a közös pontnak az alapján esett választásom Lukács evangéliumából a felolvasott gyógyítás-történetre. Ez egy sikertörténet, hiszen tíz beteg ember kigyógyul a betegségéből, és egészségesen folytatja tovább az életet. A sikert az is fokozza, hogy olyan betegséget győznek le, amely a modern orvostudomány szerint is csupán 1982 óta gyógyítható, azóta is nagyon hosszasan és költségesen. Európában utolsóként itt Romániában ma is működik egy leprásokat kezelő központ. A Jézus élettörténetében fellelhető több gyógyító történet közül választásom azért is esett erre a Lukács evangéliumában szereplőre, mert a bibliakutatás szerint Lukács evangélista állítólag orvos volt, és evangéliumában nagy figyelmet fordít a nők, a szociálisan hátrányos helyzetben levők és a betegek életére. Úgy hiszem, hogy ma értő fülekre és értő szívekre talál e történet.

Mit ígérhetek a mai prédikációval? Azt, hogy bemutatom a gyógyulás útjának három olyan lépését, amelyet a betegeikkel való kapcsolattartásban használhatnak, és nekik tovább adhatnak.

Ehhez a három lépéshez az evangéliumi történetből három mondat fog elvezetni.

1. „*És amíg odaértek, megtisztultak.*" (Lk 17,14/b) Tíz leprás, tíz beteg ember elindul egy úton, amelyre Jézus küldi el őket. Menet közben megszabadulnak a betegségüktől. Ezt a folyamatot Lukács evangélista megtisztulásnak nevezi. Miért is használja ezt a megnevezést? Szóhasználata összefügg a betegséggel. Abban a korban a leprásokat egy elszigetelt helyre száműzték. Ebben a száműzetésben mégis gondoskodott róluk a közösség, mert rendszeresen szállított számukra élelmet és ruhát. Jézus korára már kialakult egy más szemlélet, amely a gondoskodó közösséget a beteg ellenségévé tette. Azt tartották ugyanis, hogy a beteg valamilyen bűnt követett el, és büntetését ezért megérdemli. Mielőtt megrökönyödnének ezen a gorombaságon, kérem, hallgassák meg, mit mond Hézser Gábor a mai kor emberének betegségszemléletéről: „*Betegségtudat és bűntudat ma is elválaszthatatlan.*" Állítását felmérések és kutatások alapján igazolja. Egy nyu-

gat-európai felmérés szerint a gyermekek 60%-a szerint a betegség kapcsolatban van az engedetlenséggel, rosszasággal. Egy amerikai kutatás szerint a kórházban fekvő betegek 75%-a azért van ott, mert valamilyen bűnt saját magának nem tudott megbocsátani. Ez a máig is élő szemlélet az oka annak, hogy a betegségtől való megszabadulásra az evangélista azt mondja: megtisztult. Megtisztult a bűntől és annak a jelétől. Különös, hogy amíg külső szemlélő így látja a történteket, addig az, akivel megesett, aki személyesen átéli, egészen mást mond az esetről. Egész pontosan ezt: *„amikor látta, hogy meggyógyult…"* (17,15a) Gyógyultnak nevezi magát. Az ő szóhasználata is összefügg a betegséggel, de egészen más a megközelítése. Megértéséhez vissza kell kanyarodni a leprához. Aki ezt a fertőző betegséget elkapta, az egyszerre több mindennel szembesült. Először tudomásul kellett vegye a teste romlását, és szembe kellett nézzen azzal, hogy a kor ismeretei szerint lassú rothadásának biztos halál lesz a vége. Testének tüneti betegségével egy hatalmas lelki terhet is el kellett hordozzon. Fertőző betegsége miatt kirekesztették a közösségből, elveszítette családját, gazdasági helyzetét, társadalmi helyzetét, és ezekkel a veszteségekkel valakiből senkivé lett. Ezt a lelki terhet is hordoznia kellett. Amikor megállapítja magáról, hogy meggyógyult, akkor ezzel a szóval többet mond annál, hogy megtisztult, megszabadíttatott. Aki meggyógyult, annak az élete újra teljessé lett. Visszakapta családját, társadalmi helyzetét, önbecsülését, emberi értékeit. Egész lett. Ahhoz, hogy idáig elérjen, először rá kellett lépnie az útra, amelyen Jézus elindította. Ez a gyógyulás első lépése: elindulni a kijelölt úton.

2. *„Amint beért egy faluba…"* (17,12a)

Az evangélium görög nyelvén itt az szerepel, hogy beért valami faluba, néhány házból álló házcsoportba. Súlyos szavak ezek: valami faluba, néhány házacska. Biztosan érzik ezekben a szavakban azt, hogy a helynek nincs jelentősége. Névtelen, miként a leprások is azok. A közösség által leírt, kitaszított, név nélküli emberek. Jelentéktelen hely, jelentéktelen emberekkel. Látszólag e megjegyzés is jelentéktelen, mégis roppant fontos, mert egy ilyen bevezetővel induló gyógyuló történet olyan értelmet nyer, hogy Isten látszólag jelentéktelennek tűnő helyeken, látszólag jelentéktelennek tűnő emberek életében is jelen van.

Miért beszélek itt Istenről, amikor a történetben még csak el sem hangzik a neve? Azért, mert az egész történet kimondatlanul is Őt hordozza és Róla beszél. Attól a pillanattól kezdve, hogy Jézus így szól *„Menjetek el, mutassátok meg magatokat a papoknak!"* (Lk 17,14a) az Istennel való kapcsolat gyönyörűen követhető. Isten indirekt módon való jelenlétéhez méltóan Jézus is az indirekt beszédstílust használja. Mondhatta volna a könyörgő betegeknek, hogy meggyógyultak,

menjenek békével stb. Igen, számítottunk is erre. Ő viszont az elküldés által a betegeket bevonta a saját gyógyulásukba. A papokhoz küldte el őket, akik a kor szokása szerint diagnosztizálták a betegséget, és a gyógyulást, a megtisztulást is csak ők mondhatták ki. Ennek helye a jeruzsálemi templom volt. Samária és Galilea között, valami falucskából Jeruzsálembe küldte el Jézus a betegeket. Ez száz kilométer utazást jelentett, mely gyalogosan, a tisztulás szertartásával együtt, több napig is eltarthatott. Tíz nyomorult embernek Jézus ilyen út előtt mondta azt: *Menjetek el!* Küldésében kimondatlanul is ott van, hogy én hiszek benne, és megmutatom neked, hogy Isten tesz érted. Most rajtad van a sor, hogy rálépj az útra. Tíz nyomorult ember kockáztatott azzal, hogy elindult. Kockáztatta, hogy hiábavaló utat tesz meg, kockáztatta az életét, hogy nevetség tárgyává teszi magát a papok előtt, hogy csalódik, hogy még reményvesztettebbé válik. De nagy nyereség reményében kockáztattak. Nyereségük ugyanis nem csak a betegségből való felépülés, hanem az egészség, életük teljességének a visszanyerése. Még ilyen kecsegtető nyereség reményében is látható, hogy hit kellett az útra keléshez. A hit szerintünk bizalom Istenben. Kimondatlanul is így beszél a történet Istenről. Az Istenben bízás képessége tette valóvá az elindulásukat. A történet végén a meggyógyultat ezzel az áldással engedi el Jézus véglegesen: Elfogadtad azt, hogy Isten látszólag jelentéktelennek tűnő helyeken, látszólag jelentéktelennek tűnő emberek életében is jelen van. Hited megtartott téged. Ez a gyógyulás második lépése.

3. „*távol megálltak és kiáltozva kérték*" (Lk 17,13a) és „*látta, hogy meggyógyult, visszatért és fennhangon dicsőítette Istent.*" (Lk 17,15b) A vonzás törvénye szerint a világ rezgésekből áll, és a hasonló a hasonlót vonzza. A törvény tanítói szerint hangosan kérni kell, amire vágyunk, rá kell összpontosítani az érzelmeket, és úgy kell tenni, mintha már megtörtént volna. Ezt tették a leprások is. Hangosan kérték a gyógyulást. Erre egyrészt a kor törvényei is kötelezték őket (csengős bottal járni, messziről kiáltani, hogy az egészséges emberek elkerülhessék őket), másrészt Jézus tanítása is felhatalmazást ad: „*Kérjetek és adatik nektek, keressetek és találtok, zörgessetek és megnyittatik nektek.*" (Mt 7,7)

Egy a meggyógyultak közül hangos az istendicsőítésben is. Erre nem kötelezte semmiféle törvény vagy előírás, ez részéről a bizonyosságból fakadó bizonyság. Jellemző, hogy míg a kérésben tízen hangosak, a gyógyulást követő bizonyságtételnél már csak egy emberrel találkozunk. Ennek az egynek a hangos kérése és istendicsőítése viszont alkalmas és példaértékű tanítás minden idők emberének.

Ne felejtsék el, hogy kérjenek bizalommal Istentől, és legyenek hálásak azért, amit kaptak. Tiszteljék azt, aki adta, és példájukkal erre tanítsanak másokat is.

A gyógyulás útjának három lépését ígértem ma önöknek. Menjenek el, és betegeiket emlékeztessék e három lépésre: Kelj útra! Fedezd fel Istent az életedben! Légy hangos a kérésben és az istendicséretben!

Isten áldjon mindenkit. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Csetri Elek: *Kelemen Lajos élete és munkássága*. Sajtó alá rendezte Jánó Mihály. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012. 184 p.

Jakó Zsigmond „Klió erdélyi magyar napszámosai" példaképének nevezte Kelemen Lajost. S ezzel utalt rá, hogy jóformán a 20. század végéig tájainkon működő mindegyik történész, sőt a humán tudományok legtöbbjének művelője is közvetlenül vagy közvetve a legendás levéltáros hatása alatt állott. Ő teremtette meg az 1920-as években annak a humán tudósnak a prototípusát, aki egyszemélyes intézményként egy-egy tudományág, témakör gazdájává válik, s többnyire valamilyen kötelező feladatokkal járó főfoglalkozás mellett értékes adatgyűjtéssel, összefoglaló feldolgozásokkal segíti a tudomány haladását. A mestert többnyire tanítványainak teljesítménye dicséri. Kelemen Lajos nem jutott el a nagy összegezésekig. De két tanítványa, Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond munkái összmagyar viszonylatban is építőkövei művelődéstörténetünknek. S az egykori Bolyai Egyetem történész-iskolájának tagjai is mind a Kelemen Lajos-i utat járták a maguk egyszemélyes műhelyében, még ha módszerét jóval meghaladták is.

Ennek tudatában vállalkozott Csetri Elek, az utolsó tanítványok, munkatársak egyike arra, hogy könyvet, lényegében monográfiát készítsen a mesterről. Kelemen Lajos az utóbbi két évtizedben állandóan jelen van művelődéstörténetünkben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület [EME] legnagyobb munkatársai közt tartja számon, a műemlékvédők erdélyi egyesülete is 1990 óta nevét viseli. Sas Péter két terjedelmes kötetben (2006, 2009) sajtó alá rendezte jóformán valamennyi – szétszórtan – nyomtatásban megjelent írását, s elkezdte levéltári hagyatékának közzétételét. Doktori disszertációt, s kis kötetet (2009) is írt róla. Gyarmati Zsolt szintén tanulmányban értékesítette Kelemennek a levéltárban fellelt *Napló*ját. Lényegében az 1990-es évek második felében kezdődött meg Kelemen Lajos „újra felfedezése". Ez annak tulajdonítható, hogy a belügyisek egyszerűen elkobozták az unitáriusok gyűjtőlevéltárából az igen terjedelmes Kelemen-hagyatékot. Sokáig senki sem tudta, hogy hol őrzik, majd mikor kiderült, hogy az Állami Levéltár kolozsvári gyűjteményébe került, várni kellett a hagyaték rendezésére. Csak ezután juthattak hozzá a kutatók. De azért Kelemen-anyag maradt az unitáriusoknál, sőt az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében is. A legna-

gyobb tétele e hagyatéknak a *Napló*. Ennek 1894–1927 és 1933–1938 közötti részei az Állami Levéltárba kerültek, az 1928–1933 közötti köteg viszont az unitáriusoknál maradt. Ez együtt körülbelül 3300 kézírásos oldalt tesz ki. Máig kérdéses, hogy 1938 után írt-e naplót a történész, s ha igen, az hol lappang. Ez a napló jóformán teljes tükrét nyújtja szerzője életének. De kortörténeti szempontból is rendkívül fontos adatokat, mozzanatokat örökít meg. Egyben fényt vet a levéltáros gondolkodására, mentalitására is. Sok kérdéssel kapcsolatban itt nyersen kimondja véleményét, amit a nyilvánosságnak szánt írásaiban gyakran árnyal. A hagyaték e *Napló*n és számtalan kéziraton kívül megőrizte Kelemen jóformán valamennyi személyes iratát, családi és hivatali dokumentumát.

Csetri Eleket az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2009-ben sorra kerülő évfordulós ünnepségei indították munkára. Az egyesület kiemelkedő személyiségeit bemutató *Hivatás és tudomány* című kötet számára ő vállalta Kelemen Lajos életpályájának a feltérképezését. Ezt elkészítette, s 40 oldalon meg is jelent. Csakhogy éppen a Napló és a hagyaték átnézése során rengeteg anyaga gyűlt fel, amit nem értékesíthetett a megszabott terjedelmű dolgozatban. Így szánta rá magát, hogy egy átfogó, önálló Kelemen Lajos-monográfiát írjon. 2010 januárjában bekövetkezett hirtelen halála azonban nem hagyott időt neki, hogy a lényegében megírt, előszóval is ellátott munkát maga véglegesítse, bocsássa sajtó alá. Az a számítógépében maradt munkacímekkel, néhol utólagos kiegészítésekkel. Csetriné Lingvay Klára Jánó Mihály sepsiszentgyörgyi művészettörténészt kérte fel a számítógépes hagyaték könyvvé formálására. Így jelenhetett meg 2012 végén a *Kelemen Lajos élete és munkássága* című kötet az Erdélyi Múzeum- Egyesület kiadásában.

Csetri az előszóban leszögezi, hogy munkáját a szélesebb közönségnek szánta: „a szeretet és tisztelet jegyében a kegyeletes túlzásra hajló nekrológ hangvételén túlmenő valós képet próbálunk felvázolni, a műveiben ma is élő kutató tudóst igyekszünk megidézni". Ennek megfelelően a munka világos szerkezetű, jól áttekinthető. Lényegében mindazt összefoglalja, amit a legendákban élő tudósról a 21. században tudni illik. Fő forrásként mindenekelőtt a *Napló*t hasznosítja, s gyakran idézi a mester 1997-ben Molnár Lehel közölte *Önéletrajz*át, valamint Szabó T. Attila megemlékezéseit.

A kötet két fő részre oszlik. Az első, közel száz lapos rész a *Kelemen Lajos életútja* címet viseli. Hat szakaszra osztja a nyolcvanöt esztendőt. A gyermekkor és a marosvásárhelyi kollégiumi élet bemutatásában Csetrinek aránylag könnyű dolga volt, hiszen a levéltárban őrzött családi iratok mellett rendelkezésére állott a tudós betegágyán megírt, s 1993-ban alulírott által közzétett visszaemlékezése (*Születtem*

Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések). Kelemen gondolkodását befolyásolta az ősök emléke, az ottani Református Kollégiumban élő 48-as hagyományokat őrző szellem, különösen Koncz József és Bihari Sándor tanárok történelmi szemlélete. Ekkoriban kezdte a vidéket járni, felkutatni a történelmi emlékeket. Szülei családi élete azonban egyáltalán nem volt mintaszerű. Az iszákos, kis keresetű édesapa mellett sokat nélkülöztek.

Az életrajz második fejezete a pályaválasztásra és az egyetemi évekre vonatkozik. Az édesapa jogásznak szánta fiát, de Kelemennek szerencséje volt azzal, hogy az érettségin vizsgabiztosként a kolozsvári történészprofesszor, Szádeczky Lajos szerepelt, s ő biztatta a történészi pályára. 1896-tól tehát a kolozsvári egyetem történelem–földrajz szakos diákja lett az ifjú. Itt elsősorban Szádeczky támogatta, de Márki Sándor professzor is egyengette útját. A régész Pósta Béláról és az ókori történelmet előadó Schilling Lajosról is mindig nagy tisztelettel emlékezett meg. Csetri szerint a Teleki-levéltárat rendező magántanár, Gergely Sámuel válhatott példaképévé. Továbbra is járta a környező falvakat, professzorait is elkísérte kutatóútjaikra. Egyetemi tanulmányaihoz az anyagi hátteret Gidófalvy István közjegyző biztosítja azzal, hogy felfogadja fia mellé nevelőnek. A Gidófalvy családnál megismerheti a város nagyjait, a nagypolgári életvitelt. Vizsgáival nehezen boldogul, s már ekkor kitűnik önfejűsége, szókimondó természete: szinte mindegyik támogatójával valahogy konfliktusba kerül.

A pálya első szakaszaként Csetri az 1902–1918 közötti eseményeket tárgyalja. 1902-ben sikerül ugyanis Kelemennek napidíjasként elhelyezkedni az Egyetemi Könyvtárban. 1903 őszén – két év késéssel – leteszi az egyetemi tanulmányokat lezáró szakvizsgát, de Szádeczky minden biztatása ellenére sem jelentkezik doktorátusra. Így pedig könyvtári előhaladásra nem számíthat. Úgyhogy 1907-ben elfogadja felekezete meghívását, s az Unitárius Kollégiumban vállal helyettesi állást. Miután 1908-ban megszerzi a tanári diplomát, véglegesítik. A következő tíz évben főállású tanár, de mellette állandóan kutat az EME levéltárában, sőt az egyesület tikári állását is elvállalja 1907-ben. Jó tanárnak tartották, aki diákjait könyvtárba, kiállításokra, kirándulni viszi. A lényegesen magasabb fizetés lehetővé tette, hogy 1910-ben megnősüljön, szép lakást béreljen. Neve egyre ismertebbé vált a városban és szakkörökben is. Az EME választmányi, majd 1917-ben a zártkörű Erdélyi Irodalmi Társaság rendes tagjául választják. Kitartó kutatómunkájának is elismerése, hogy 1918 elején az Egyetemi Könyvtár keretében a múzeum-egyleti levéltárnál megürülő állásba „állami tanárként" szolgálattételre őt osztják be. Ekkor válik ténylegesen levéltárossá. Az év végén azonban új

világ kezdődik: román fennhatóság alá kerül Kolozsvár, majd a trianoni döntés megpecsételi Erdély sorsát.

Ezután következik az életrajz legterjedelmesebb fejezete: a két világháború közötti korszak. Kelemen Lajos meglehetősen nehéz helyzetbe jut 1918 után. Ő az EME levéltárának a vezetője, de az EME-nek a magyar állammal kötött szerződése folytán ő is állami könyvtári alkalmazott. Miután 1920 nyarán megözvegyül, s kislánya sorsa egyedül az ő vállára nehezedik, az év őszén nem tagadhatja meg a román király iránti hűségeskü letételét. Egyben a román nyelv elsajátítását is kell vállalnia, s ezzel csak nehezen boldogul. Már korábban is, EME-titkárként Kelemen Lajos sokat tett a vidéki kastélyokban, kúriákban hányódó családi levéltárak megmentéséért, begyűjtéséért. A világháború utáni nehéz helyzetben, a román földreformok idején még sürgetőbbé vált ez a munka, hiszen a nemesi-főnemesi családok egy része távozott az országból vagy városra költözött, s a romladozó kastélyban senki sem törődött az irományokkal. Az 1920-as években mind élesebbé vált az EME és az egyetem közti konfliktus. Az állam nem akarta fizetni a gyűjtemények egyetemi használatáért járó bért, sőt az EME működését is egy időre felfüggesztették. Ilyen helyzetben az állami alkalmazott Kelemennek 1920-ban le kellett mondania az egyesületben viselt tikári tisztségéről. A hivatali munka mellett, ha felkérték, előadásokat is tartott. Így a református teológia épületében mindössze egyetlen tanévig (1920/21) működő Tanárképző Intézetben Erdély története és Diplomatika tárgykörben tartott előadásokat. A 20-as évektől a teológusoknak külön is rendszeresített levéltári gyakorlati órákat. 1930-tól pedig a kolozsvári román egyetemen tanuló magyar történészhallgatóknak szemináriumot vezetett, műemlék-látogatásokat szervezett. A könyvtár élére a román hatalom a budapesti Egyetemi Könyvtár korábbi munkatársát, Eugen Barbult nevezte ki. Az ő 10 éves korszakában Kelemen Lajos csendben végezhette munkáját. Az utód, Ion Muşlea igazgató azonban már állandóan zaklatta a magyar alkalmazottakat, így levéltárosunkat is. 1933-tól állandóan emlegették Kelemen nyugdíjazását. Erre végül 1938-ban került sor. Ekkoriban választják a Magyar Tudományos Akadémia kültagjául is: ő az egyetlen, akit a két világháború közti Erdélyben ez a kitüntetés ért. Ezután többet utazhat, gyakrabban felkeresheti volt tanítványát, ifj. Gidófalvy Istvánt dobokai kúriájában. Családi életét beárnyékolja leányának egy szerencsétlen házasság után 1939-ben bekövetkezett halála. Ekkor már Kelemen Lajos „intézménynek" számít, a városba látogatóknak ő a kalauza. A tudósok, írók tőle kérnek tanácsot, a családfa-kutatók neki írnak az ősökről érdeklődve. S ő továbbra is bejár a levéltárba kutatni, igyekszik minden felkérésnek eleget tenni.

Rövid fejezet mutatja be a „magyar világ" négyéves korszakát: 1940 után Kelemen Lajos elismerések sorát kapta, ekkoriban vált neve fogalommá. Egyetemi tanári katedrával kínálták meg, de ezt elhárította magától doktorátusa hiányára hivatkozva. Levéltári főigazgatóvá nevezik ki, s mellé levéltárosként Jakó Zsigmondot és Entz Gézát osztják be. A heraldikus Köpeczi Sebestyén József is a keze alá kerül. A kormányzó Corvin-lánccal tünteti ki. Főigazgatói szobája „valóságos zarándokhellyé" változik. Itt ismeri meg Csetri is személyesen. Ekkoriban „a múlt élő lexikona"-ként tartják számon. Az 1940-ben alapított Erdélyi Tudományos Intézet is munkatársai közé vonja. Felmerül Orbán Balázs Székelyföld-leírásának újbóli kiadása Kelemen Lajos kiegészítő jegyzeteivel. 1942 nyarán azonban az állami előírásoknak megfelelően újból nyugdíjazzák. Az igazgatói tisztséget Szabó T. Attila, a legkedvesebb tanítvány veszi át.

„Az idős Kelemen Lajos"-t bemutató utolsó életrajzi fejezet már ismét a romániai, s ráadásul kommunista világhoz kötődik. Itt Csetri abból indul ki, hogy a korabeli szellemi életben Gaál Gábor és Kelemen Lajos világnézete, magatartása két ellentétes pólust képviselt. Így Kelement teljesen mellőzték, publikációs lehetőség nélkül maradt, kis nyugdíjából alig telt a megélhetésre. Néha alkalmi megbízatásokból, diploma-másolási munkából kapott kis mellékjövedelmet. Közben az általa annyi gonddal fejlesztett EME-levéltárat az Egyetemi Könyvtárból átköltöztették a Farkas utcai gróf Bethlen–Nemes-házba, s igazgatója Jakó Zsigmond lett. Itt továbbra is állandóan kutathatott, tanítványok vették körül. Szabó T. Attila kezdeményezésére az Erdélyi Múzeum folyóirat 1947-es összevont 1–4. számát Kelemen Lajos 70. születésnapjára és munkássága félszázados évfordulójára emlékkönyvvé alakították. A szám ki is került a nyomdából, de bekötését és terjesztését Gaál Gábor leállíttatta. Úgyhogy csak néhány bekötött példánya maradt fenn. 1950-ben aztán az EME-t is felszámolták, s a levéltárat átvette a Román Akadémia akkor létrehozott kolozsvári fiókja. Tanítványai-tisztelői még a Bolyai Egyetem útján próbálták segíteni. Így ennek kantinjában jutott napi ebédhez. 1957-ben pedig az egyetem kiadásában jelenhetett meg a 80. születésnapját ünneplő 711 lapos emlékkönyv. Ez lett az egyetem legrangosabb kiadványa: 45 szerző ünnepelte az idős tudóst. A kötet végén közölték Kelemen könyvészetét is. Ugyancsak ekkoriban tervbe vették a tudós válogatott dolgozatainak a kötetbe gyűjtését, de erre már nem kerülhetett sor. Az utolsó megtiszteltetés 1960-ban érte, amikor egyháza főgondnokául választották. Jött a csontritkulásos, fájdalmakkal járó betegség, a hosszas Ortopéd Kórházban való kezelés, majd a rokon családnál, a kolozsvári Attila úti háznál töltött pár hónap, hogy aztán 1963. jú-

lius 29-én bekövetkezzék az elkerülhetetlen vég. Az unitárius templomból méltó tiszteletadással temették a Házsongárdi családi sírba.

A könyv második része a *Kelemen Lajos életműve* címet viseli, s négy alfejezetből áll. A szépen elmesélt életrajzot követően az olvasó itt a művek tudományos elemzését várná, Kelemen Lajos helyének kijelölését a tudománytörténetben, a korabeli történetírásban. Ez azonban feltételezné a teljes életmű átolvasását, a kéziratokét is. Csetri a kézenfekvőbb megoldást választja, felleltározza a nyomtatott és kéziratos hagyatékot, s ennek során mond itt-ott véleményt a művekkel kapcsolatban. Ma már ez a leltár sem lehet teljes, hiszen a kézirat születése idején jelent meg Kelemen Lajos műveinek negyedik gyűjteményes kötete (2009) hatszáz oldalon.

E fejezet bevezetőjében Csetri megállapítja, hogy – számításai szerint – az addig nyomtatásban megjelent Kelemen-írások terjedelme „mintegy 2000 nyomtatott oldalt" tesz ki, tehát egy írás átlag terjedelme 5 oldal. „A megjelenteket terjedelemben messze meghaladja a kéziratban maradt, félig kész gyűjtemények oldalszáma" – szögezi le, a kéziratok terjedelmét a kinyomtatottak kétszeresére teszi.

Az önálló kiadványokat bemutató fejezetet két részre osztja: az egyik az életében megjelenteket, a másik a posztumusz köteteket veszi számba. Az első csoport nagyon szegényes: egy 1902-ben összeállított, s több kiadást megért Kolozsvár-kalauz; egy 1909-ben elkészített EME-történet, az EME négy vándorgyűlése (1910, 1911, 1912, 1916) emlékkönyvének az összeállítása és részben írása, a Daniel család adattárának szerkesztése (1913), Hermányi Dienes József emlékiratának szemelvényes közzététele (1925), valamint Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa bárónő 1848–49-i élménybeszámolójának a sajtó alá rendezése (1931). A posztumusz kötetek már jóval gazdagabb képet festenek. B. Nagy Margit 1977-ben és 1982-ben sajtó alá rendezi a *Művészettörténeti tanulmányok* két kötetét. Bálint István János 1989-ben *Kolozsvár* címmel képeskönyvet jelentet meg Budapesten Kelemen Lajos írásait felhasználva. E sorok írója 1993-ban a történész öregkori gyermekéveire vonatkozó feljegyzéseit rendezi sajtó alá *Születtem Marosvásárhelyt* címmel. Sas Péter 2002-ben Kelemen Gidófalvy Istvánról írt monográfiáját, 2006-ban a *Művelődéstörténeti tanulmányok* – ma már hozzá tehetjük: első – kötetét teszi közkinccsé. Mindegyik kötethez hosszabb-rövidebb bevezető tanulmány is csatlakozik.

A szakterületeket veszi számba a következő rész. Itt tanulságos az írások megjelenésének periodicitása: 1918-ig 181, 1920–1940 között 186, 1945-ig 25, azután mindössze 8 írása került sajtó alá. Azt is megállapítja, hogy míg az első világháború előtt dolgozatait inkább a szakfolyóiratok közölték, a

kisebbségi helyzetben többnyire az erdélyi napisajtóban, havi és heti folyóiratokban közölte népszerűsítő jellegű írásait. Míg pályája első részében a forrásközlemények, történelmi adalékok, családtörténeti adatok, történelmi életrajzok, könyvismertetések vannak túlsúlyban, a következőben a kevésbé politikai kötöttségű művészettörténet válik uralkodóvá. „Adattárközpontú beállítottságú alkat volt" – állapítja meg Csetri. Fő célkitűzése rendszerint a pontos adatok megállapítása, rendszerbe foglalása. Így kedvezett alkatának a családtörténeti kutatás, az adattár összeállítása, felmerült egy unitárius egyháztörténet, illetve egy unitárius lexikon megszerkesztése, művészeti életrajzi lexikon megírása. Sajnos, a legtöbb téren csak apró közlemények keletkeztek. Két területet emel ki a szerző, ahol igazán sikeres volt Kelemen Lajos: az egyik a műemlékvédelem, főleg kolozsvári vonatkozásban, a másik pedig az EME levéltárának fejlesztése. Ez az 1902-es 50 000 darabról 1944-re elérte a 600 000-es darabszámot, s ez nagyrészt neki köszönhető. Úgyhogy Kelemen főművének ezt a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt tarthatjuk. S Kelemen Lajos a kutatók kiszolgálásában is példakép volt: önzetlenül minden olvasójának kikereste a legjobb forrásokat, soha sem tett félre magának közlendő, megírandó témákat, dokumentumokat.

A kéziratos hagyaték számbavételét annak a 16 tételnek a felsorolása nyitja, amelyet már az 1957-es emlékkönyv végén a könyvészetbe foglaltak. Ezekhez még 14 tételt csatlakoztat a levéltári hagyatékból. Legfontosabbnak a *Napló* közzétételét tartja. Ezt először Gyarmati Zsolt tervezte, újabban Sas Péter ígéri. Intim jellege miatt azonban nagyon sok kérdést vet fel a közlés miként je. Kelemen több ezer levelének az egybegyűjtése is soron lévő feladat, ezzel Budapesten Kálnoki Kis Tamás foglalkozik. Egyik-másik levele kész tanulmány. Az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat 146. számaként közzétett *Radnótfája története* (1942) is tulajdonképpen egy válaszlevélként született.

Az utolsó fejezet Kelemen Lajos szellemi-lelki arcáról próbál képet rajzolni. Ez talán a leginkább forrásértékű rész. Itt az egykori munkatárs-tanítvány vall a mesterről, s egyben megpróbálja elhelyezni az erdélyi kortársak közt. Legtalálóbbak e sorai: „Azok emlékezetébe, akik őt ismerték, örökre bevéső dött jellegzetes öregkori alakja: egyenes tartása, szabályos fejalkata, kefefrizurára nyírt hófehér haja. Rózsaszínű arcából égszínkék szemek és messze néző nyílt egyenes tekintet, őszinte és tiszta ember nézett reánk, határozottságot, de egyben jóságot sugallva. Szívjóságával első percben ellentétesnek tűnik örökölt lobbanékony természete, hangulatember mivolta, néha sértőnek tűnő modora, de ezzel szemben mindig megmutatkozott az igazságtevés, a jóvátétel mosolya vagy szóbeli kifejezése, szándéka."

A könyv függelékét egy, az EME választmányához címzett 1916. december 1-jén kelt jelentés zárja: ebben Kelemen Lajos és Tavaszy Sándor beszámol arról a körútról, melynek során a román betörés elől a veszélyeztetett terület templomaiból és kúriáiból klenódiumokat, kéziratokat menekítettek megőrzésre az EME táraiba.

Csak sajnálni tudjuk, hogy Csetri Elek nem véglegesíthette kéziratát. Bizonyára, egyhuzamban való végigolvasása során, több helyen húzott volna belőle. Előfordul, hogy egy-egy idézet, megállapítás – mint például a Schilling Lajosra, Eötvös Károly látogatására vagy pedig Kelemen Erdélyi Irodalmi Társaság-i tagságára vonatkozó – kétszer-háromszor is ismétlődik. Néhol a sajtó alá rendező is bátrabban javíthatott volna. Ő vagy a korrektor felfigyelhetett volna, hogy a szövegben Benczédi Gyulánét emleget a szerző, s a lap alján – helyesen – Benczúr Gyuláné szerepel a jegyzetben. Az is feltűnhetett volna, hogy az 1957-ben indult kiadványok közé nem sorolható be *A Hét* című lap. Szintén közismert, hogy a gyűjteményeiket felajánlók a Kemény családnak nem a bárói, hanem a grófi ágából származtak. Mivel a könyv a szélesebb olvasóközönségnek íródott, jó lett volna nagyobb betűkkel szedni, s esetleg képekkel is illusztrálni.

Mindenképpen nyereség a kötet, s jókor is jelent meg. 2013 nyarán Kelemen Lajos halálának félszázados évfordulójáról fogunk megemlékezni. Illő volt, hogy ekkorra legyen egy alapmű, ami teljességében áttekintse a levéltáros-történész életpályáját és szellemi hagyatékát. A tanítvány méltató, az emlékezés-tisztelgés jegyében készült monográfiája ez. Reméljük, hogy az évforduló alkalmából a Napló, majd a levelezés-kötet is sajtó alá kerül. S azután a következő nemzedék valamelyik tagja elkészítheti a szakembereknek szóló kritikai jellegű monográfiát is.

Gaal György

ABSTRACTS

Botond Koppándi: ***The Youth Service and Its Possiblities***

The article explores the challenges faced by the church regarding alternative worship services, especially those for the youth and the young adults. The main questions of the article are: what kind of liturgy would be suitable for the young people who are living in this post-modern, digital world? How could the gospel be communicated in a form that is attractive to those who perceive the world in a very specific way? Does the church have anything to say to those who love to live in a virtual, internet-led world? The author is confident about the role of the Unitarian church in reaching the young generation, and offers some ideas which could lead to building a liturgy meaningful in the 21st century. He gives examples from the Transylvanian youth services and American Unitarian Universalist services, and concludes that youth services are likely the pioneers of any future liturgical renewals of the church.

Keywords: youth worship, inductive preaching, alternative liturgies, Next Homiletics

Károly Székely: ***The Literary Work of Sándor Székely and the Literature of the Era***

The first part of the article focuses on Sándor Székely's biography discussing his ancestry, upbringing, education and his travels to Vienna. The research also seeks answers to the fascinating question of what kind of role the contemporary literary forums (i.e. Kazinczy's circle, later the Auróra circle) gave Sándor Székely, and, in accordance to this, in what respect he considered the sense of literary taste represented by his early publications (bearing the characteristics of epic poetry) to be authentic. The second part of the article deals with Székely's writings in the period after his return from his Vienna study tour, when he shared an important role in organizing the church and school life of Torda, then Kolozsvár, often cultivating community genres (treatises, sermons, and hymns). The article also discusses Székely's contributions to the reform of the Unitarian Hymnal. Based on Sándor Székely's public presence, the occasional nature and the mes-

sage value of his writings, we may conclude that his activities coming under his different roles were mainly supposed to serve local cultural and community needs.

Keywords: Sándor Székely, Unitarian Hymnal, literature, epic poetry

Claudia Elferdink: *"The Religion in the Last Chapter Will Shock Him." The Life and Theology of the Rev. Margaret Brackenbury Crook*

A pioneering British woman minister, a groundbreaking biblical scholar and a mid-20th century theologian, Margaret Brackenbury Crook is virtually unknown today. This biographical study sets out to uncover her life and work. From being among the first women ministry students at Manchester College, Oxford 1917, to the thwarting of her pioneering woman's ministry when she moved to America in 1920, her life experience contributed both to her scholarship and to her remaining unknown. Then finding herself unexpectedly on the faculty of Smith College, Miss Crook developed a reputation as a Biblical scholar. After thirty-three years, Margaret Crook's early commitment to women's agency foreshadowed her writing on women's role in religion. With retirement in 1964 she wrote her breakthrough book, *Women and Religion*. This book opened religious history and biblical interpretation to a feminist critique. She also offers a theology of an inclusive God-Emergent who seeks mutuality with women and men before feminist theology was even acknowledged. Margaret Brackenbury Crook has been recognized posthumously by feminist scholars, including Elisabeth Schussler Fiorenza, for identifying the andocentric nature of Biblical texts.

Keywords: Margaret Brackenbury Crook, feminist theology, biblical scholar, woman's ministry

Jenő Murádin: *Sebastian Shakirov, Painter (1893–1966)*

The paper reflects on the life and work of Sebastian Shakirov (1893–1966) a painter with Russian origins who settled in Nagybánya. Shakirov was born in Kazany. During the First World War he was taken as a prisoner of war by the Austro-Hungarian Army. He never returned home but settled first in Diód and

later in Tövis. It was here where he started to paint. He was living for a while in the Zsil Valley, finally finding his home in Nagybánya where he became a member of the Nagybánya Artist Colony.

In 1928 he married Maria Labina, a local functionary who was a member of the Unitarian community. Through her and through readings he got acquainted with Unitarianism and became a devoted adherent. Being a prolific painter he had numerous exhibitions in different parts of the country, some in Kolozsvár hosted by the Unitarian Church.

His paintings made prior to settling in Nagybánya have great document-value. He traveled to places along the Maros River, the Zsil valley and the Danube where only a few painters of the 20th century painted. He was a pioneer in working up themes of mining life, and industrial and distressed areas. These themes were well suited to his meditative and sad temper. The art colony influenced him in his landscape painting.

Keywords: painter, Shakirov, landscape painting, Nagybánya Artist Colony

Gyula Dávid: ***Layouts and Drafts. The Legacy of Lajos Pákei (1853–1921)***

The paper commemorates Lajos Pákei, the senior architect of Kolozsvár, through the findings of ongoing research exploring Pákei's architectural layouts and drafts. The research was carried out in two locations: in Budapest at the Hungarian Museum of Architecture and the Gyula Foster National Office of Cultural Heritage; in Kolozsvár at the Archives of the Hungarian Unitarian Church. In Budapest 140 layouts and drawings and 250 items were discovered. The Archives in Kolozsvár hosts more than 800 drawings and written material. The author also reflects on the future demands which the evaluation and processing of this extensive documentation requires.

Keywords: Lajos Kelemen, layouts, drafts, architecture

Szerzőink figyelmébe

A *Keresztény Magvető* szerkesztősége tisztelettel kéri Szerzőit a kéziratok publikálásra való előkészítése során az alábbiak tekintetbe vételére:

2013-tól kezdődően a tanulmányokhoz rövid, 10–20 sornyi idegen nyelvű kivonatokat (absztraktokat) is kérünk a szerzőktől. Ajánlott nyelv: angol. Kérjük szerzőinket, hogy rövid (10 sornál nem terjedelmesebb) magyar nyelvű szakmai összefoglalót készítsenek (szak, tudományos fokozat, kutatási terület, jelentősebb publikációk stb.).

Elvárások a folyóiratunkhoz beküldendő tanulmány-kéziratok megformálásával kapcsolatban:

– Szerkesztőségünk kizárólag digitális (számítógépbe bevitt) kéziratokat fogad el. A magyar nyelvű kéziratokat csak megfelelő magyar ékezetes formában fogadjuk. (Figyelem! A beküldendő kéziratok állományneve [fájlneve] ne tartalmazzon magyar ékezetes betűket!)

– A kéziratok ajánlott betűmérete 12 pont, betűtípusa: Times New Roman. Sortávolság: egyes. Szükségtelen a címet, alcímet vagy szövegközi alcímeket nagyobb betűmérettel kiemelni. Szükségtelen tabulátorral vagy egyszerű szóközökkel jelölni a bekezdéseket.

– Kérjük, a bekezdések előtt és után ne alkalmazzanak bekezdés-attribútumként megadott térközöket. Az alcímek előtti (és utáni) térközöket mindig egy-egy üres sor jelölje.

– Amennyiben a kézirat a magyar ábécétől eltérő karaktereket is tartalmaz (görögöt, hébert, cirillt, románt stb.), a szerkesztő számára nagy segítség, ha a szerző a tanulmány elején erre figyelmeztető mondatot ír.

(szerző, fordító, cím, alcím)

– A *Keresztény Magvető* tanulmányainak szerzőjét/szerzőit a címfelületben, a főcím fölött nevezzük meg, a fordító, összeállító, közzétevő nevét a tanulmány végén tüntetjük fel.

– Ajánljuk szerzőinknek a rövid főcím-adást. Inkább legyen a tanulmányszövegnek hosszabb, pontosító alcíme!

(főszöveg, szövegközi alcímek)

–Szerkesztőségünk előnyben részesíti a szabatos, összefüggő, a magyar beszéd természetes logikáját visszaadó szövegezést. Ezért csak kivételes és jól indo-

kolható esetben teszünk közzé vázlatszerű, felsorolásszerű, pontokba szedett szövegeket. Kivételt képeznek ez alól a táblázatok vagy más adatsorok.

– Folyóiratunkban kerüljük a szövegközi alcímek és bekezdések túlbonyolító vagy fontoskodó számozását! Csak nagyon indokolt esetben fogadjuk el a számozást. A szerkesztőség fenntartja magának a jogot annak eldöntésére, hogy a szövegbelseji számozás múlhatatlanul szükséges-e.

– A *Keresztény Magvető*-tanulmányok főszövegében egyetlen kiemelési módot alkalmazunk: a *kurzív* (dőlt betűs, italic) kiemelést. **Kövér** (bold) karaktereket kizárólag a szövegközi alcímeknél alkalmazunk. Az aláhúzást teljesen mellőzzük.

– Az idézetek megjelenítésére kizárólag az idézőjelet („–”) használjuk – a kurzív kiemelést nem! Az idézeten belüli idézetet » (kezdő) és « (záró) idézőjellel határoljuk. Címeket nem teszünk idézőjelbe, hanem kurzívval emeljük ki.

(táblázatok, grafikonok)

– Amennyiben a tanulmány több táblázatot vagy grafikont tartalmaz, ajánlatos azokat számozni. Például: 1. ábra; vagy b. táblázat. Hasznos ugyanakkor a számozás után a táblázat, grafikon, egyéb ábra pontos, de nem túlbeszélt címét is feltüntetni. Például: *4. ábra:* Az iskolai vallásóra dinamikája

(jegyzetek, könyvészet, ajánlott irodalom)

– A *Keresztény Magvető*ben a lábjegyzetelést (lapalji jegyzeteket) alkalmazzuk. Kérjük szerzőinket, hogy a Word szövegszerkesztő programok [beszúrás-hivatkozás-lábjegyzet] menüjében felkínált módon formálják meg a jegyzeteket és a rájuk való hivatkozást.

– A lábjegyzetekben gyakran előforduló bibliográfiai hivatkozásoknál az ún. egyszerűsített bibliográfiai leírást részesítjük előnyben. Ennek kötelezően tartalmaznia kell öt elemet: a hivatkozott mű 1. szerzőjét, 2. címét, 3. kiadásának helyét, 4. kiadásának évét és 5. a kiadó nevét. Ezeken felül természetesen a hivatkozásban szereplő oldalszámo(ka)t is fel lehet tüntetni.

– Az egyszerűsített bibliográfiai hivatkozás megformálása:
szerző családneve (*nem* csupa nagybetűvel és *nem* kiskapitálissal) [vessző] a szerző keresztneve vagy betűjeles rövidítése (magyar szerzők esetében értelemszerűen nem kell vesszővel elválasztani a neveket) [kettőspont] a mű címe *kurzív betűkkel* [pont] ha a hivatkozott mű nem az első kiadás a kiadás száma [pont] többkötetes mű esetén a hivatkozott kötet száma [pont] kiadás helyének neve (vagy helyeinek neve nagy kötőjellel elválasztva) [vessző] kiadás éve [vessző] kiadó(k) neve. Fiktív példával:

Lebreton, Maurice: *Történelmi alternatívák.* 2. kiad. 2. köt. Budapest, 1997, HistOral Kiadó. 34–39.

Többszerzős művek esetén a nevek közé gondolatjelet teszünk. A neveket abban a sorrendben adjuk meg, ahogy a könyv címoldalán szerepelnek:

Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Frankói Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás.* Budapest, 1981, Gondolat.

Amennyiben háromnál több szerzője van egy kötetnek, akkor csak az első szerző nevét tüntetjük fel, majd utána az *et al./és mások* formát használjuk.

Dömötör Tekla et al.: *A magyar folklór.* Budapest, 1979, Tankönyvkiadó.

Gyűjteményes kötetek szerkesztőjének tekintetében úgy járunk el, hogy a név után feltüntetjük a szerkesztő, szerkesztette szavak rövidített formáját:

Lisztóczky László szerk.: *Isten kezében. Romániai magyar költők istenes versei.* Sepsiszentgyörgy, 1992, Castrum Könyvkiadó.

Ha a kötetnek se szerzője, se szerkesztője nincs feltüntetve a kiadványon, akkor a bibliográfiai leírást a címmel kezdjük:

Szent Biblia. Azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Ford. Károli Gáspár. Budapest, 1994, Magyar Bibliatársulat.

Amennyiben egy gyűjteményes tanulmánykötetből egyetlen tanulmányra hivatkozunk, használjuk az „In" utalást! Ilyenkor első helyen a hivatkozott tanulmány szerzője, címe áll (azonban ez esetben a mű címe nem kurziválva jelenik meg), majd az „In" jelzést követően a gyűjteményes kötet szerkesztőjének/-inek neve, a kötet címe (itt kurziválva) stb.

Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. In Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon.* 1. köt. Budapest, 1986, Magvető, 624–645.

A sorozatcímet mindig a bibliográfiai leírás végén, ferde vagy kerek zárójelben közöljük, a sorozatcím után nem szükséges pontot tenni. Ha sorozatszáma

is van a könyvnek, akkor a szám után teszünk pontot. A sorozat neve és a sorozatszám közé [vessző] teszünk:

> Gaal György: *A „Szép, Jó és Igaz" Magvetője. Százötven év az egyház és művelődés szolgálatában.* Kolozsvár, 2011, Erdélyi Unitárius Egyház (Keresztény Magvető Füzetei, 47.)

Amennyiben a bibliográfiai leírásban a kötetben közreműködőket is fel akarjuk tüntetni, a vonatkozó adatokat a cím után helyezzük el:

> Walter Brueggemann: *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás.* Ford. Tunyogi Lehel. Kolozsvár, 2012, Exit Kiadó.

Amennyiben a hivatkozott tanulmány időszaki kiadványban (szakperiodikumban) jelent meg, a kiadás földrajzi helye és a kiadó neve helyett természetesen a folyóirat neve szerepel, emellett a megjelenési év (évfolyam), (lapszám), oldalszám. Például:

> Káldos János: Enyedi György prédikációja 1594 nyarán. *Keresztény Magvető,* 114. évf. (2008). 477–482.

vagy

> Káldos János: Enyedi György prédikációja 1594 nyarán. *Keresztény Magvető,* 2008/4. 477–482.

– A lábjegyzetekben elhelyezett bibliográfiai hivatkozásokat próbáljuk minél egyszerűbben megformázni. Használjuk ezért az i. m. (idézett mű), uő (ugyanő), uo. (ugyanott), vö. (vesd össze) rövidítéseket – egyetlen esetben sem kurzívval! A bibliográfiai hivatkozást azonban mondatnak tekintjük, ezért minden lábjegyzet, minden jegyzetként szereplő bibliográfiai hivatkozás nagybetűvel kezdődik és ponttal végződik. Például:

> Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története.* Budapest, 1925. Enciklopédia. 67–69.
>
> Uo. 107.

– A bibliográfiai felsorolást a szerzők családnevének betűrendjében kérjük! Ha egy forrásműnek nincs biztosan megnevezhető szerzője, akkor a mű címének kezdőbetűje szerint soroljuk be a könyvészeti mutatóba.

Halottunk

Nagy Ödön lelkész 2013. március 3-án, hosszasan viselt, nehéz betegség után, életének 73. esztendejében visszaadta lelkét Teremtőjének. 1940. április 13-án született Sinfalván, Nagy Sándor és Ilona unitárius szülők gyermekeként. Középiskolai tanulmányait a kolozsvári Brassai Sámuel Líceumban fejezte be 1959-ben. Teológiai tanulmányait az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben végezte 1959–1963 között. Teológiai szakvizsgát 1963-ban, lelkészképesítő vizsgát 1964-ben tett. 1968-ban szentelték fel unitárius lelkésznek Kolozsváron. 1967-ben kötött házasságot Papp Máriával, két gyermekük született: László Jenő és Eszter Zsuzsánna. Lelkészi szolgálatát a csegezi egyházközségben kezdte 1963-ban, majd a várfalvi egyházközségben szolgált 1972-től nyugdíjba vonulásáig, 2006. július 1-jéig. Azóta utolsó szolgálati állomásán élt családjával.

Temetési szertartására a várfalvi unitárius templomból került sor 2013. március 6-án. A szószéki szolgálatot Barabás Zsolt várfalvi lelkész végezte. A kolozs-tordai egyházkör részéről Dimény József esperes mondott beszédet, az ULOSZ részéről Józsa Lajos tordai lelkész méltatta, Lőrinczi Károly nyugalmazott lelkész barátként búcsúztatta. A sírnál Bálint Benczédi Ferenc püspök mondott beszédet.

Hibaigazítás

Előző lapszámunk (2012/4, 338.) Tanulmányok rovatában megjelent dr. Selinger Sándor *Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti esemény-rekonstrukciója és adatbázis-szerkezete* című írásába hiba csúszott. Az *1. és 2. ábra* tartalma helyesen:

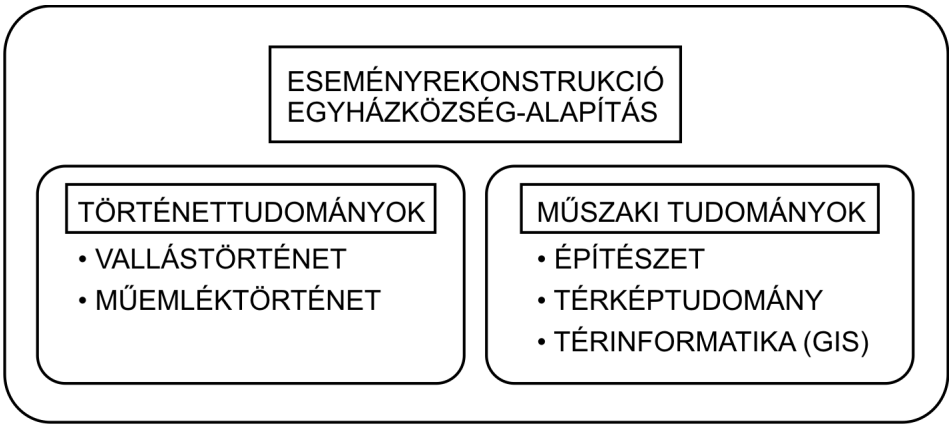

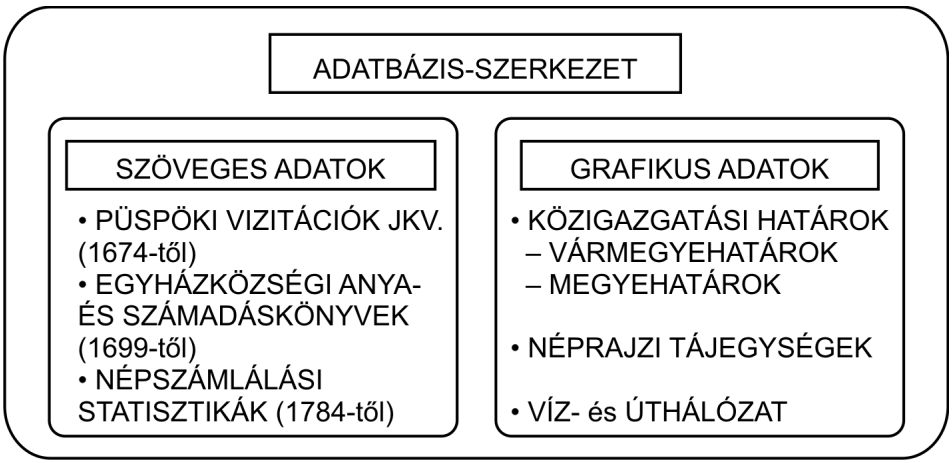

Studii

Botond Koppándi
Slujba religioasă pentru tineri şi oportunităţile ei 3

Károly Székely
Opera scriitoricească a lui Sándor Székely şi literatura epocii 27

Claudia Elferdink
„Ultimul capitol despre religie va fi şocant!” Viaţa şi preceptele teologice ale pastorului MBC 49

Jenő Murádin
Pictorul Sebestyén Shakirov (1893–1966) 70

Gyula Dávid
Releveuri şi schiţe. Moştenirea lui Lajos Pákei (1853–1921) 80

Atelier

Sándor István Jánosfalvi
Oraţie funebră. 90

Botond Elekes
Discurs de inaugurare 102

Amvon – Masa Domnului – Liturghii

Béla Botond Jakabházi
Bucuria mesajului pascal. 110

Dezső Orbán F.
Paştele, sărbătoarea învierii şi a vieţii eterne 114

Sándor Lóránd Demeter
Calea tămăduirii 119

Recenzii

Elek Csetri: *Viaţa şi opera lui Lajos Kelemen* (Gaal György) 124

Rezumate 132

Informare despre cerinţele redacţionale ale manuscriselor trimise 135

Anunţ de deces 139

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Botond Koppándi
The Youth Service and Its Possiblities 3

Károly Székely
The Literary Work of Sándor Székely and the Literature of the Era 27

Claudia Elferdink
"The Religion in the Last Chapter Will Shock Him!" The Life and Theology of the Rev. Margaret Brackenbury Crook 49

Jenő Murádin
Sebastian Shakirov, Painter (1893–1966) 70

Gyula Dávid
Layouts and Drafts. The Legacy of Lajos Pákei (1853–1921) 80

Workshop

Sándor István Jánosfalvi
Funeral Homily. 90

Botond Elekes
Inaugural Speech 102

Sermons

Béla Botond Jakabházi
Easter Gospel 110

Dezső Orbán F.
Easter: Eternal Resurection and Eternal Life 114

Sándor Lóránd Demeter
The Way of Healing 119

Book Reviews

Elek Csetri: *The Life and Work of Lajos Kelemen* (Gaal György) 124

Abstracts 132

Guidance to the Authors 135

Obituary 139

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **Róbert Zoltán Bálint**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **Péter Virág**
Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **Botond Koppándi**, **Lehel Molnár B.**, **dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.